

ODILLIK MEZONI

ILMIY-AMALIY, HUQUQIY JURNAL

МУСТАҚИЛЛИГИМИЗНИНГ

35

ЙИЛЛИГИ

МУБОРАК БЎЛСИН

АЗИЗ ЮРТДОШЛАР!

“ODILLIK MEZONI”

илмий-амалий, ҳуқуқий журнал

Муассис: Ўзбекистон Республикаси
Одил судлов академияси

Ҳамкорлар

Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши,
Ўзбекистон Судьялари ассоциацияси

ТАҲРИР КЕНГАШИ

Холмўмин ЁДГОРОВ
Убайдулла МИНГБОЕВ
Шерзод АБДУҚОДИРОВ
Дилшод АРИПОВ
Нодирбек САЛАЕВ
Малика ҚАЛАНДАРОВА
Ҳожи-Мурод ИСОҚОВ
Дилшод ИСРОИЛОВ
Худойкул АЗИЗОВ
Илҳом НАСРИЕВ
Собир ХОЛБАЕВ
Шавкат ҲАҚНАЗАРОВ
Ботир САМАРХОДЖАЕВ
Толибжон ОБИДОВ
Фозилжон ОТАХОНОВ

Бош муҳаррир

Арслон ЭШМУРДОВ

Навбатчи муҳаррир

Шаҳбоз САИДОВ

Саҳифаловчи дизайнер

Шокиржон АЛИБЕКОВ

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация
комиссияси Раёсатининг 2019 йил 31 январ-
даги 261/8 сон қарори билан юридик фанлар
бўйича диссертациялар асосий илмий нати-
жаларини чоп этиш тавсия этилган илмий
нашрлар рўйхатига киритилган.

Манзил: 100097, Тошкент шаҳри,
Чилонзор тумани, Чўпон ота кўчаси, 6-уй

Электрон манзил:
odillikmezoni2019@umail.uz

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва
ахборот агентлигидан 2019 йил 27 августда
0972-рақам билан қайта рўйхатдан ўтган.

Обуна индекси: 1317

Ҳар ойда бир марта чоп этилади.

Журналда эълон қилинган материаллардан
фойдаланилганда манба қайд этилиши керак.

Босишга 30.06.2026 да рухсат берилди.

Бичими 60x84 13/8,8 босма табок.

Буюртма № 87. Адади 1650.

Баҳоси келишилган нарҳда.

“OLTIN NASHR” МЧЖ

матбаа корхонасида чоп этилди.

Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Бунёдкор кўчаси, 42-уй

Телефон: +998 97 735 11 88

МУНДАРИЖА

4

КУН МАВЗУСИ

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН СУД-ҲУҚУҚ
ИСЛОҲОТЛАРИ

8

ХАЛҚЧИЛ ВА АДОЛАТЛИ СУД ТИЗИМИНИ
БАРПО ЭТИШ СТРАТЕГИЯСИ

9

“ОДИЛ СУДЛОВ – 2030”: ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ИШОНЧЛИ
ҲИМОЯ ҚИЛУВЧИ ХАЛҚЧИЛ ВА АДОЛАТЛИ СУД ТИЗИМИ САРИ

10

“АДОЛАТ ҚЎРҒОНИ”: СУД МУСТАҚИЛЛИГИ, ХОЛИСЛИК
ВА ҲУҚУҚИЙ АНИҚЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ЯНГИ
МЕХАНИЗМЛАРИ

11

ХАЛҚАРО ЭЪТИРОФ САРИ ШАҲДИЛ ҚАДАМЛАР:
МИЛЛИЙ СУД АМАЛИЁТИ ВА ГЛОБАЛ СТАНДАРТЛАР
УЙҒУНЛИГИ

12

АДОЛАТ ПОСБОНЛАРИ: СУДЬЯЛИК КАСБИГА
ҚЎЙИЛАДИГАН ЮКСАК МАЪНАВИЙ ВА КАСБИЙ ТАЛАБЛАР

13

“РАҚАМЛИ ОДИЛ СУДЛОВ”: РАҚАМЛАШТИРИШ ОРҚАЛИ
ОДИЛ СУДЛОВГА ЭРИШИШ ИМКОНИАТИ

ҚОНУН ВА АМАЛИЁТ

14

СУДЬЯ ИЧКИ ИШОНЧИННИНГ АЙРИМ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ
ЖИҲАТЛАРИ

16

МУҲИМ МАВЗУ

ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ 35 ЙИЛЛИК ТАРАҚҚИЁТ ЙЎЛИ:
ИСЛОҲОТЛАР, НАТИЖАЛАР ВА ИСТИҚБОЛЛАР

МУТАХАССИС МУЛОҲАЗАСИ

18

ИНТЕРНЕТ ОРҚАЛИ ЖИНСИЙ ЭКСПЛУАТАЦИЯ ҚИЛИШ
(ОНЛАЙН-ГРУМИНГ) ТУШУНЧАСИ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАБИАТИ

20

КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШИШДА СУНЪИЙ
ИНТЕЛЛЕКТНИ ҚЎЛЛАШ: ОЛИЙ ТАЪЛИМ
ТАШКИЛОТЛАРИ МИСОЛИДА

22

СУНЪЙ ИНТЕЛЛЕКТ СОҲАСИДА МУАЛЛИФЛИК
ҲУҚУҚИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

25

МИГРАНТЛАР ҲУҚУҚИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА
ЎЗБЕКИСТОНДА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВ ВА
ҲУҚУҚИЙ ТАРАҚҚИЁТ

26

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ

ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МАНСАБДОР
ШАХСЛАРИ ТОМОНИДАН ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАР
УЧУН ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ЖАВОБГАРЛИК

ТАЛҚИН

28

МУСТАҚИЛЛИК ВА ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН
ШАРОИТИДА ДАВЛАТ ВА ИНСОН ҚАДРИ
РИВОЖИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ҒОЯЛАРИ

30

ИНСОН ҚАДРИ

ШАРТНОМАВИЙ МУНОСАБАТЛАРДА СУҒУРТА
ҲОДИСАСИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

ТАҲЛИЛ

33

ИНСОН МАНФААТЛАРИ ЙЎЛИДА АМАЛГА
ОШИРИЛАЁТГАН СУД-ҲУҚУҚ ИСЛОҲОТЛАРИ

35

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА
ХОДИМЛАРНИНГ ХАВФСИЗ ВА СОҒЛОМ МЕҲНАТ
ШАРОИТЛАРИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ

37

ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМГА ОИД
ЖИНОЯТЛАРНИ АНИҚЛАШДА ХОРИЖИЙ
ТАЖРИБА: ҚИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ВА
КРИМИНАЛИСТИК ТАҲЛИЛ

39

РАҚАМЛИ ДУНЁ

СТАРТАП ЖАРАЁНИ БОСҚИЧЛАРИГА МАҚСАДЛИ
ТАЪСИР ЭТИШНИ ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШ

41

РАҚАМЛИ ДАВРДА BIG DATA ОРҚАЛИ
ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРНИ ҚОПЛАШ МУАММОЛАРИ

43

СУДЪЯ МИНБАРИ

ҲАҚОРАТ ВА ТУҲМАТ УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

44

ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ
ҚОНУНЧИЛИКНИНГ ҚУРИЛИШ-ПУДРАТ
ШАРТНОМАЛАРИГА ТАДБИҚ ЭТИЛИШИ

45

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ОДИЛ СУДЛОВНИНГ
ЯНГИ БОСҚИЧИ

МЕНИНГ ФИКРИМ

46

РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ДАВРИДА ИНСОН ҲУҚУҚ-
ЛАРИ ҲИМОЯСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

47

ТАДҚИҚОТ

МЕДИАТИВ КЕЛИШУВНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАБИАТИ

49

ТРАНСПОРТ ВОСИТАЛАРИДА ЭКСТРЕМИЗМГА
ҚАРШИ КУРАШИШНИНГ МАЪМУРИЙ-ҲУҚУҚИЙ
МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ
БОРАСИДА АЙРИМ ФИКР МУЛОҲАЗАЛАР

52

РАҚАМЛИ МАРКЕТИНГДА ИСТЕЪМОЛЧИЛАР
ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИНИНГ
УМУМИЙ ТАВСИФИ

54

СУДГАЧА ПРОБАЦИЯ ИНСТИТУТИНИНГ
МАЗМУН-МОҲИАТИ

56

ТАЪЛИМ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИКНИ
ТИЗИМЛАШТИРИШ ВА КОДИФИКАЦИЯЛАШНИНГ
НАЗАРИЙ, АМАЛИЙ ҲАМДА УСЛУБИЙ МУАММОЛАРИ

58

ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИНГАН ШАХСЛАР УСТИДАН
МАЪМУРИЙ НАЗОРАТНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ
ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

59

ANALYSES

THE ROLE OF FARMS AS ENTITIES OF
ENTREPRENEURSHIP IN AGRICULTURE

IMPORTANT TOPIC

62

LEGAL SIGNIFICANCE AND DEVELOPMENT
PROSPECTS OF THE ELECTRONIC COURT SYSTEM IN
INSOLVENCY PROCEEDINGS UNDER CONDITIONS OF
DIGITALIZATIONPROCEEDINGS DIGITALIZATION

КУН МАВЗУСИ

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MUSTAQILLIGINING

35 YILLIGIGA BAG'ISHLANADI

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASIDA АМАЛГА ОШИРИЛГАН СУД-ҲУҚУҚ ИСЛОҲОТЛАРИ

Ҳар қандай давлатнинг тараққиёт даражаси, аввало, унинг фуқароларига нисбатан қай даражада адолатли, инсонпарвар ва самарали ҳуқуқий тизимга эга эканлиги билан ўлчанади. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини эълон қилгандан сўнг, собиқ иттифоқ давридан мерос бўлиб қолган жиноят-ҳуқуқий тизимни тубдан янгилаш, уни халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро стандартлар ҳамда бозор муносабатларига асосланган янги ижтимоий-иқтисодий тузум талабларига мослаштириш зарурати юзага келди.

Миллий қонунчиликнинг шаклланиши, жиноий жазоларни босқичма-босқич либераллаштириш ва инсонпарварлаштириш йўлидаги тарихий ўзгаришлар

1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги Қонун қабул қилиниши миллий ҳуқуқ тизимини, шу жумладан жиноят-ҳуқуқий соҳани тубдан янгилаш заруратини келтириб чиқарди. Чунки, собиқ иттифоқ даврида амал қилган 1959 йилги Жиноят кодекси мустақил давлатнинг янги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тузумига, хусусан, мулкчиликнинг турли шакллари тан олиш, бозор иқтисодиётига ўтиш ва инсон ҳуқуқларини устувор қадрият сифатида эътироф этиш тамойилларига мос келмас эди. Шу боис давлатимиз раҳбарияти олдида миллий манфаатларга, инсонпарварлик ва қонунийлик тамойилларига асосланган янги жиноят қонунчилигини яратиш вазифаси турарди.

1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси қабул қилиниши мамлакат ҳуқуқий тизимининг мустаҳкам пойдевори бўлди. Конституциянинг “Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ, эркинликлари ва бурчлари” бўлими инсон ҳаёти, эркинлиги, қадр-қиммати, дахлсизлиги ва ҳуқуқларини олий қадрият сифатида эълон қилиб, кейинги йилларда қабул қилинган барча жиноят, жиноят-процессуал ва жиноят-ижроия қонунчилиги ҳужжатларининг конституциявий асосини яратди. Жумладан, айбсизлик презумпцияси, фақат суд ҳукми асосида жазолаш ва ҳимоя ҳуқуқини таъминлаш каби қоидалар жиноят-процессуал соҳадаги барча кейинги ислоҳотларнинг йўналтирувчи мезони бўлиб қолди.

Мустақилликнинг илк йилларида, янги кодекслар қабул қилингунга қадар, амалдаги эски қонунчиликка бир қатор муҳим ўзгартиришлар киритилди: ўлим жазосини қўллаш

доираси қисқартирилиб, жиноят таркиблари сиёсий мотивлардан холи қилинди ва мулкка нисбатан жиноятлар учун жавобгарлик мулкчилик шаклидан қатъи назар тенг асосда белгиланди. Бу қадамлар кейинчалик тўлақонли миллий кодекслар яратилиши учун зарур ўтиш даврини таъминлади.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси 1995 йил 1 апрелдан кучга кирган. Кодекс Умумий ва Махсус қисмлардан иборат бўлиб, унинг Умумий қисмида жиноят қонунчилигининг қонунийлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, демократизм ва инсонпарварлик тамойиллари мустаҳкамлаб қўйилди. Жиноят кодексининг қабул қилиниши билан жиноий жавобгарликка тортишнинг асослари, жазо турлари ва уларни тайинлаш тартиби, жавобгарлик ҳамда жазодан озод қилиш институтлари, шунингдек жиноят қонунининг вақт ва ҳудуд бўйича амал қилиши каби масалалар илк бор миллий манфаатлар нуқтаи назаридан батафсил тартибга солинди. Кодекснинг инсонпарварлик принципи жиноят қонунининг мақсади нафақат жиноятчиликка қарши курашиш, балки шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишдан ҳам иборат эканлигини белгилаб берди, бу эса кейинги ўттиз йил давомида амалга оширилган барча либераллаштириш ислоҳотларининг дастлабки ҳуқуқий асосини яратди. Муҳими шундаки, янги Кодекс жиноят қонунининг орқага қайтиш кучи институтини ҳам такомиллаштирди: қилмишнинг жиноийлигини бекор қиладиган ёки жазони енгиллаштирадиган қонун орқага қайтиш кучига эга бўлиши, аксинча, жазони кучайтирадиган қонун эса бундай кучга эга бўлмаслиги мустаҳкамланди. Бу қоида ҳозирги кунгача амал қилиб келмоқда ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг муҳим кафолати ҳисобланади.

Айнан шу куни, яъни 1994 йил 22 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Қонуни билан Жиноят-процессуал кодекси ҳам тасдиқланди. Мазкур Кодекс ҳам жиноят ишларини юритиш тартиби, жараён иштирокчи-

ларининг ҳуқуқий мақоми, далиллар тизими, процессуал мажбурлов чоралари ҳамда суд томонидан жиноят ишларини кўриб чиқиш тартибини белгилаб берди. Кодекснинг дастлабки таҳририда “Одил судловнинг фақат суд томонидан амалга оширилиши”, “Судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунуши”, “Айбсизлик презумпцияси” каби жиноят процессининг демократик принциплари алоҳида боблар шаклида мустаҳкамланди. Бу — совет давридаги инквизицион-айбловчи процессдан воз кечиб, тортишув асосидаги процессга ўтиш йўлидаги дастлабки, лекин ҳал қилувчи қадам эди.

Жиноят-ижроия ҳуқуқи соҳасидаги энг муҳим ва тизимли ҳужжат - Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодекси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 25 апрелдаги Қонуни билан тасдиқланди. Ушбу Кодекс собиқ иттифоқ давридаги “Ахлоқ тузатиш-меҳнат кодекси”-нинг ўрнини эгаллаб, жазони ижро этиш тизимини инсонпарварлик тамойиллари асосида тубдан қайта қурди. Жиноят-ижроия кодекси маҳкумларнинг ҳуқуқий мақоми, жазони ижро этувчи муассасалар тизимини, турли режимдаги жазо муассасаларида сақлаш шартларини, маҳкумларни меҳнатга жалб этиш, уларга таълим бериш ва ижтимоий-ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш масалаларини батафсил тартибга солди. Муҳими шундаки, Кодексда илк бор маҳкумларнинг инсон сифатидаги қадр-қимматини ҳурмат қилиш, уларга нисбатан қийноқ ва бошқа шафқатсиз муомалани тақиқлаш каби қоидалар мустаҳкамланиб, бу ҳолат Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Қийноқларга қарши конвенцияси доирасидаги мажбуриятларини миллий қонунчиликка сингдириш йўлидаги Ўзбекистоннинг дастлабки қадам бўлди.

Шундай қилиб, 1994-1997 йиллар мобайнида Ўзбекистон Республикасида жиноят адлия тизимининг учта устун соҳасини - жиноят ҳуқуқи, жиноят-процессуал ҳуқуқи ва жиноят-ижроия ҳуқуқини тартибга солувчи тўлақонли миллий кодекслар яратилди. Бу ҳужжатлар кейинги ўттиз йил давомида доимий равишда такомиллаштирилиб борилган бўлса-да, уларнинг тузилмавий асоси ва тамойиллари ҳозирги кунгача сақланиб қолмоқда.

1994 йилги Жиноят кодекси дастлаб ўлим жазосини назарда тутувчи 13 та моддани сақлаб қолган эди. Давлатимиз жиноий жазо сиёсатини изчил инсонпарварлаштириш йўлини танлаб, 1998 йилда қонунчиликка киритилган ўзгартиришлар натижасида ушбу моддалар сони 8 тагача қисқартирилди. Бу Ўзбекистоннинг ўлим жазосини босқичма-босқич бекор қилиш йўлидаги узоқ муддатли стратегиясининг дастлабки амалий кўриниши бўлиб, халқаро ҳамжамият томонидан юксак баҳоланди.

2001 йил Жиноят кодексига киритилган комплекс ўзгартиришлар натижасида озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаш доираси кескин чекланди. Агар аввалги таҳрирда озодликдан маҳрум қилиш жазоси кўплаб жиноят таркиблари учун асосий жазо сифатида қўлланилган бўлса, 2001 йилдан бошлаб бу жазо тури фақат оғир ва ўта оғир жиноятлар содир этилганда ёхуд шахс жиноий фаолият йўлига мунтазам равишда ўтган (такроран ёки хавфли рецидив) ҳолатларда қўлланиладиган бўлди. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва ўртача оғирликдаги жиноятлар учун эса жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, шартли ҳукм каби озодлик-

дан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган алтернатив жазо турларига устуворлик берилди.

Мазкур ислохот жиноят-ҳуқуқий сиёсатда “репрессив” ёндашувдан “дифференциал ва индивидуаллаштирилган” ёндашувга ўтишни англатди. Бунинг натижасида қамоқхоналардаги маҳкумлар сони сезиларли даражада қисқарди, суд амалиётида жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини ва айбдорнинг шахсини ҳар томонлама баҳолашга асосланган якка тартибдаги ёндашув мустаҳкамланди. Шунингдек, худди шу давр - 2001 йилга келиб ўлим жазосини назарда тутувчи моддалар сони 4 тагача қисқартирилиб, бу жазо тури фақат жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш ва терроризм жиноятлари учунгина сақлаб қолинди.

Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августдаги “Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида”ги Қонуни жиноят қонунчилигини либераллаштиришнинг йирик комплекс ҳужжати бўлди. Ушбу Қонун билан Жиноят кодексининг 105 та моддасига ўзгартиш киритилиб, оғир ва ўта оғир жиноятларнинг тахминан 75 фоизи ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар тоифасига ўтказилди. Шунингдек, миллий қонунчилигимизда илк марта “ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш” институти (Жиноят кодексининг 66¹-моддаси) жорий этилди: агар жиноят содир этган шахс ўз айбига иқроор бўлса, жабрланувчи билан ярашса ва етказилган зарарни бартараф этса, у жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин бўлди. Кейинги йилларда амалиёт кўрсатганидек, ярашув институти жабрланувчининг ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилиш ва судланганлик ҳолатини камайтиришнинг муҳим воситасига айланди - бу институт 2021 йилда маъмурий жавобгарлик соҳасига ҳам татбиқ этилди.

Шу даврда одам савдосига қарши курашиш борасидаги қонунчилик негизлари ҳам шакллантирила бошланди. Бу жараён кейинчалик 2008 йилда “Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида”ги алоҳида Қонуннинг қабул қилиниши ва Жиноят кодексига мос равишдаги жиноят таркибларининг киритилиши билан якунланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8 августдаги “Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида”ги Фармони жиноят-процессуал ҳуқуқи тарихидаги энг муҳим воқеалардан бири бўлди. Ушбу Фармонга мувофиқ, 2008 йил 1 январдан бошлаб жиноят содир этишда гумон қилинаётган ёки айбланаётган шахсларни қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи прокуратура органларидан судлар ваколатига ўтказилди. Бу халқаро ҳуқуқда “Habeas corpus” деб номланувчи, шахс эркинлигидан маҳрум қилиш фақат мустақил суд назорати остида амалга оширилиши лозимлигини белгиловчи институтнинг Ўзбекистон ҳуқуқий тизимига тўлиқ жорий этилишини англатди.

“Habeas corpus” институтининг амалиётга татбиқ этилиши натижасида қамоққа олиш эҳтиёт чораси энди истисно тартибдаги чора сифатида, фақат бошқа эҳтиёт чоралари самарасиз бўлган алоҳида ҳолатларда ва фақат суднинг ажримига

асосан қўлланиладиган бўлди. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2007 йил 14 ноябрдаги “Судга қадар иш юритиш босқичида қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасининг судлар томонидан қўлланилиши тўғрисида”ги қарори мазкур институтнинг ягона суд амалиётини шакллантиришида муҳим методологик асос бўлиб хизмат қилди. Ушбу ислохот натижасида судлар терговнинг қамоққа олиш борасидаги илтимосномаларини рад этиш ҳуқуқига эга бўлди, бу эса тергов органлари устидан суд назоратининг реал механизмини яратди ва фуқароларнинг шахсий дахлсизлик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг муҳим қафолатига айланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 1 августдаги “Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида”ги Фармони билан 2008 йил 1 январдан бошлаб жиноий жазо тури сифатида ўлим жазоси бутунлай бекор қилиниши ва унинг ўрнига умрбод ёки узоқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси жорий этилиши белгилаб қўйилди. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 июлдаги ЎРҚ-99-сонли қонуни қабул қилинди ва унга мувофиқ Жиноят, Жиноят-процессуал ҳамда Жиноят-ижроия кодексларига ўлим жазосини “умрбод озодликдан маҳрум қилиш” жазоси билан алмаштиришни назарда тутувчи ўзгартиришлар киритилди. Шунингдек, Жиноят-ижроия кодексига ҳам “Умрбод озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ижро этиш тартиби ва шартлари” деб номланган алоҳида боб киритилиб, махсус тартибли колонияларда ушбу тоифадаги маҳкумларни сақлаш шартлари батафсил регламентация қилинди.

2007 йил 15 декабрда қабул қилиниб, 2008 йил 1 январдан кучга кирган ушбу қонунлар мажмуи натижасида Ўзбекистон ўлим жазосини нафақат тинчлик даврида, балки ҳарбий ҳолат шароитида содир этилган жиноятлар учун ҳам батамом бекор қилган давлатлар қаторига қўшилди. Бу қадам инсон ҳаётини олий қадрият сифатида тан олиш тамойилининг амалий ифодаси бўлиб, БМТнинг Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактига қўшимча Иккинчи факультатив баённомасини кейинчалик ратификация қилиш учун ҳуқуқий асос яратди ва Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги инсонпарварлик обрўсини сезиларли даражада оширди.

Суд-ҳуқуқ тизимини тубдан модернизация қилишга қаратилган янги тизимли комплекс ислохотлар

2012 йил 18 сентябрда қабул қилинган “Суд-ҳуқуқ тизими янада ислоҳ қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонун жиноят процессида шахс ҳуқуқларини қўшимча қафолатлаш йўналишидаги навбатдаги муҳим қадам бўлди. Мазкур Қонунга мувофиқ, судга қадар иш юритиш босқичида прокурор ва терговчи томонидан қўлланиладиган айбланувчини лавозимидан четлатиш ҳамда шахсни мажбурий тиббий муассасага жойлаштириш каби процессуал мажбурлов чоралари энди фақат судьянинг санкцияси асосида қўлланиладиган бўлди. Бу “Habeas corpus” институтининг мантиқий давоми бўлиб, шахс ҳуқуқларини чеклайдиган барча муҳим процессуал ҳаракатлар устидан суд назоратини кучайтиришга хизмат қилди.

Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 4 сентябрдаги Қонуни билан Жиноят-процессуал кодексига янги эҳтиёт чораси - уй қамоғи институти киритилди. Ушбу янгилик натижасида, қамоққа олиш учун асослар мавжуд бўлган тақдирда ҳам, суд гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг ёши, соғлиғи ҳолати, оилавий аҳволи ва бошқа шахсий ҳолатларини инобатга олган ҳолда, унга нисбатан қамоқхонада эмас, балки ўз турар жойида чекловлар остида қолиш имконини берувчи енгилроқ эҳтиёт чорасини қўллаш имконига эга бўлди. Уй қамоғи институтининг жорий этилиши амалий жиҳатдан низоҳатда муҳим аҳамиятга эга бўлди, чунки у, бир томондан, тергов манфаатларини таъминласа, иккинчи томондан, шахснинг оила аъзолари билан алоқасини узмаслик, соғлиғини сақлаш ва ижтимоий алоқаларини йўқотмаслик имконини берди.

2016 йилдан бошланган янги давр Ўзбекистон суд-ҳуқуқ тизими тарихидаги энг жадал ва натижадор босқич сифатида баҳоланиши тўғри бўлади. Айнан шу давр мобайнида давлатимиз раҳбарияти суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш қафолатларини кучайтириш ҳамда жиноят адлия тизимини халқаро стандартлар даражасига олиб чиқишга қаратилган изчил ва принципиал сиёсат юритмоқда. Бу борада эришилган натижалар нафақат норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сонининг кўпчилиги, балки уларнинг чуқур мазмунан ислоҳ этувчи характерга эга эканлиги билан ҳам алоҳида ажралиб туради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 21 октябрдаги ПФ-4850-сонли “Суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш қафолатларини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг сифат жиҳатидан янги, юксак босқичини бошлаб берди. Мазкур Фармон судьяларнинг мустақиллиги ва фақат қонунга бўйсунуши ҳақидаги конституциявий норманинг амалда тўлиқ рўёбга чиқарилишига йўл очди ҳамда суд тизимини институционал жиҳатдан қайта қуриш бўйича кенг қамровли ва изчил дастурнинг бошланғич нуқтаси бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони билан 2017–2021 йилларга мўлжалланган бешта устувор йўналиш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тасдиқланди. Унинг иккинчи йўналиши — “Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш” деб номланиб, бу йўналиш доирасида: суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш; маъмурий, жиноят, фуқаролик ва ҳўжалик қонунчилигини такомиллаштириш ва либераллаштириш; алоҳида жиноий қилмишларни декриминаллаштириш; жиноий жазолар ва уларни ижро этиш тартибини инсонпарварлаштириш; жиноят процессида тортишув принципини тўлақонли жорий этиш; адвокатура институтини ривожлантириш каби устувор вазифалар аниқ ва мақсадли тарзда белгилаб қўйилди. Расмий маълумотларга кўра, фақат 2016–2020 йиллар мобайнида ушбу йўналишда 40 дан ортиқ қонун, фармон ва қарорлар қабул қилингани – бу қисқа муддат ичида эришилган муҳим натижа ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 6 апрелдаги ЎРҚ-427-сонли “Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши тўғрисида”ги қонуни билан илгари Президент ҳузурида фаолият юритган ва фақат судьяларни лавозимга тавсия этиш вазифасини бажарган Олий малака комиссияси ўрнига мустақил конституциявий-ҳуқуқий мақомга эга Судьялар олий кенгаши ташкил этилди. Бу - суд ҳокимияти мустақиллигини институционал жиҳатдан мустаҳкамлашнинг ёрқин намунаси бўлди: Кенгаш судьялик лавозимларига номзодларни танлов асосида танлаш, уларни лавозимга тайинлаш ва лавозимидан озод қилиш, судьяларнинг интизомий жавобгарлиги масалаларини кўриб чиқиш каби кенг ваколатларга эга бўлиб, судьяларни танлаш жараёни ижро ҳокимиятидан кўпроқ мустақил бўлган, жамоатчилик назоратига очик бўлган тизимга айланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 майдаги ПҚ-3723-сонли “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори жиноят ва жиноят-процессуал ҳуқуқи соҳасидаги ислохотларнинг илмий асосланган концептуал дастури бўлди. Қарорда 1994 йилда қабул қилинган кодексларнинг замонавий талабларга тўлиқ жавоб бермайдиган жиҳатлари очиб берилиб, жиноят қонунчилиги нормаларини унификация қилиш, жиноий жавобгарлик ва жазо тизимини такомиллаштириш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалда ва ишончли ҳимоя қилишни таъминлайдиган механизмларни жорий этиш каби устувор йўналишлар белгиланди. Ушбу Қарор амалда янги, тизимли Жиноят ва Жиноят-процессуал кодекслари лойиҳаларини ишлаб чиқиш жараёнининг бошланиши бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сонли “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармони суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг навбатдаги, “Инсон қадри учун” деб номланган олижаноб тамойилга асосланган босқичини бошлаб берди.

Тараққиёт стратегиясида “Адолат ва қонун устуворлигини таъминлаш” алоҳида устувор йўналиш сифатида белгиланиб, унинг доирасида жиноят, жиноят-процессуал ва жиноят-ижроия қонунчилигини такомиллаштириш сиёсатини изчил давом эттириш, жиноий жазолар ва уларни ижро этиш тизимига инсонпарварлик тамойилини кенг жорий этиш назарда тутилди. Стратегияда белгиланган муҳим вазифалардан бири — қийноқларнинг олдини олиш бўйича превентив механизмларни такомиллаштириш ва бу йўналишда алоҳида қонун қабул қилиш эди. Бундан ташқари, ювенал адлия тизимини шакллантириш ҳамда болалар ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликни кодификациялаш, “Habeas corpus” институти янада ривожлантириш орқали тергов устидан, шунингдек маъмурий судлар фаолиятини такомиллаштириш орқали давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолияти устидан суд назоратини кенгайтириш вазифалари белгилаб қўйилди.

2026 йил 16 февралда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Мамлакат тараққиётининг 2030 йилгача мўлжалланган устувор йўналишлари доирасида ислохотларни изчил давом эттириш ва янги босқичга олиб чиқишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони билан суд-ҳуқуқ ислохотлари 2030 йилгача мўлжалланган янги, юксак босқичга кўтарилди. Унда жиноят процессида халқаро тан

олинган “Habeas corpus” институти янада такомиллаштириш мақсадида тергов судьяларига қамоққа олиш, уй қамоғи ва бошқа эҳтиёт чоралари ҳамда процессуал мажбурлов чораларини ўзгартириш ва бекор қилиш ваколатини бериш; ўта оғир ва жамоатчилик эътиборини тортган жиноят ишларини судда жамоатчилик вакилларида иборат халқ вакиллари ҳайъати (жюри) иштирокида кўриб чиқиш амалиётини босқичма-босқич жорий этиш; ҳимоячига жиноят ишида ўз ҳимояси остидаги шахс иштирокида ўтказилган процессуал ҳаракатларга оид ҳужжатлар ва далиллар билан танишиш ҳамда улардан нусха олиш ҳуқуқини бериш орқали ҳимоя тарафининг процессуал имкониятларини кенгайтириш; жиноят иши юритувида ярашув институтидан фойдаланиш кўрсаткичини ошириш; судлар ва тергов органлари фаолиятида процессуал ҳаракатларни масофадан туриб амалга оширишдан фойдаланиш даражасини 50 фоизга етказиш каби муҳим масалалар ўз аксини топди.

Шунингдек, 2026 йил 16 февралда қабул қилинган “Маҳаллани ривожлантириш ва жамиятни юксалтириш” йилида устувор йўналишлар бўйича ислохотлар дастурлари ва “Ўзбекистон — 2030” стратегиясини амалга ошириш бўйича давлат дастури тўғрисида”ги Президент Фармони билан жиноят қонунчилигини янада қаттиққўллаштиришга қаратилган муҳим ижтимоий чоралар ҳам белгиланди: хусусан, вояга етмаганларга нисбатан жинсий зўравонлик (педофилия) жиноятлари учун умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазосини жорий этиш, шунингдек аёллар ва болаларга нисбатан зўравонлик жиноятлари учун жавобгарликни кучайтириш кўзда тутилди. Бу давлатимизнинг энг заиф ва ҳимояга муҳтож фуқаролар тоифаси болалар ҳамда аёлларни ишончли ҳимоя қилиш борасидаги қатъий сиёсатининг яққол ифодасидир.

Гарчи суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш борасида шунча ишлар амалга оширилган бўлсада, у ҳали якунланмаган, узлуксиз давом этаётган жараён эканлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Жумладан, юридик шахсларнинг жиноий жавобгарлиги институти жорий этиш, ювенал адлия тизимини тўлиқ шакллантириш, қийноқларнинг олдини олиш бўйича алоҳида қонунни қабул қилиш, халқ вакиллари ҳайъати институти мамлакат бўйлаб кенг жорий этиш каби вазифалар ҳозирги кунда ҳам долзарблигини сақлаб қолмоқда. Шунингдек, амалдаги Жиноят ва Жиноят-процессуал кодексларини тубдан янгилаш — уларни ягона, ички зиддиятлардан холи, замонавий халқаро стандартларга тўлиқ мос тизимга айлантириш борасидаги концептуал иш давом этмоқда.

Ўзбекистон Республикасида суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш борасидаги давлат сиёсати изчил, узоқ муддатли стратегик режалаштиришга асосланган бўлиб, ҳар бир кейинги босқич олдинги босқичда эришилган ютуқларни мустаҳкамлаш ва янада ривожлантиришга қаратилган. Айниқса, сўнгги ўн йилликда амалга оширилаётган ислохотлар кўлами, чуқурлиги ва самарадорлиги жиҳатидан алоҳида ажралиб туради ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш, қонун устуворлигини таъминлаш ҳамда адолатли фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидаги изчил давлат сиёсатининг амалий ва самарали ифодасидир.

Шерзод АБДУҚОДИРОВ,

*Ўзбекистон Республикаси Одиал судлов академияси
ректори, юридик фанлар доктори.*

ХАЛҚЧИЛ ВА АДОЛАТЛИ СУД ТИЗИМИНИ БАРПО ЭТИШ СТРАТЕГИЯСИ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Одил судлов – 2030”: Янги Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилувчи халқчил ва адолатли суд тизимини барпо этиш стратегияси тўғрисида”ги фармони Янги Ўзбекистонда инсон қадрини улуғлаш, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилишни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, суд процессига замонавий ҳуқуқий механизм ва институтларни жорий этиш орқали халқчил, адолатли суд тизимини барпо этишга қаратилган. Шунингдек, фармон “Ўзбекистон – 2030” стратегиясида белгиланган одил судлов соҳасидаги мақсадларни изчил амалга оширишнинг муҳим ҳуқуқий асосларидан бири ҳисобланади.

Фармонга мувофиқ, суд тизимини ислоҳ қилиш олти та устувор йўналиш асосида амалга оширилади. Булар: “халқчил суд”, “адолат кўргони”, “кафолатланган адолат”, “адолат посбонлари”, “рақамли одил судлов” ва “халқро эътироф”.

Мазкур йўналишлар ўзаро боғлиқ бўлиб, уларнинг умумий мақсади фуқароларнинг судга бўлган ишончини мустаҳкамлаш, суд орқали ҳуқуқ ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилиш самарадорлигини ошириш ҳамда одил судловнинг сифатини янги босқичга олиб чиқишдан иборат.

Фармонда белгиланган “кафолатланган адолат” устуни, аввало, қонуний, адолатли ва асослантирилган суд қарорларини қабул қилиш, уларнинг сифати ҳамда барқарорлигини таъминлаш, шунингдек, фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини суд орқали самарали тиклаш кафолатларини кучайтиришни назарда тутди.

Бу ерда муҳим бир жиҳатга эътибор қаратиш лозим: судга мурожаат қилишнинг ўзи одил судловнинг якуний натижаси эмас. Суд ҳимоясининг ҳақиқий самарадорлиги ҳуқуқи бузилган шахснинг ўз ҳуқуқини қачон, қай даражада ва қандай усулда тиклай олгани билан белгиланади.

Шу нуқтаи назардан, “кафолатланган адолат” тушунчаси судга кириш имконияти билан чекланмайди. У суд ишининг ҳар бир босқичида процессуал ҳуқуқларнинг таъминланиши, далилларни ҳолис баҳолаш, тарафларнинг тенглиги, суд қарорининг қонуний ва асослантирилган бўлиши ҳамда қабул қилинган қарорнинг амалда ижро этилишини қамраб олади.

Суд қарорининг қонунийлиги, аввало, унинг Конституция ва қонун талабларига мувофиқлигини аниқлатади. Асослантирилганлик эса суднинг ўз ҳулосаларини иш бўйича аниқланган ҳолатлар, текширилган далиллар ва қўлланилган ҳуқуқ нормалари билан изоҳлай олишини талаб этади. Адолатли қарор эса тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ўртасида қонуний мувозанатни таъминлаш лозим.

Шу боис суд қарорининг сифати фақат унинг натижаси билан эмас, балки унга олиб келган судлов жараёнининг қонунийлиги ва асослилиги билан ҳам баҳолашни керак.

“Кафолатланган адолат”нинг яна бир муҳим жиҳати – суд қарорларининг барқарорлиги ва суд амалиётида ҳуқуқий аниқликни таъминлашдир.

Бир хил ҳуқуқий муносабатларга нисбатан турлича ёндашувларнинг шаклланиши фуқаролар ва тадбиркорларнинг суд тизимига бўлган ишончига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун суд амалиётида қонун нормаларини бир хил ва изчил қўллаш муҳим аҳамиятга эга.

Бу борада фармонда ягона суд амалиётини шакллантириш, суд қарорларининг сифатини ошириш ва ҳуқуқни қўллашда изчилликни таъминлашга қаратилган механизмлар назарда тутилган.

Суд қарорларининг барқарорлиги ҳар қандай қарор ўзгармаслиги керак, дегани эмас. Агар суд ҳужжати қонунга зид ёки етарлича асослантирилмаган бўлса, уни юқори инстанцияда қайта кўриб чиқиш имконияти ҳуқуқий ҳимоянинг муҳим кафолати ҳисобланади. Демак, барқарорлик ва

адолат ўртасидаги мувозанат суд назорати ва қайта кўриб чиқиш механизмларининг самарали ишлаши орқали таъминланади.

Суд ҳимоясининг моҳияти бузилган ҳуқуқни формал равишда тан олиш эмас, балки уни амалда тиклашдан иборат.

Масалан, мулкий низода суднинг шахс ҳуқуқини тан олиши билан бир қаторда, мулкни қайтариш, зарарни ундириш ёки бошқа қонуний ҳимоя усулини қўллаш имконияти таъминланиши лозим. Меҳнат низосида эса ходимнинг бузилган ҳуқуқини тиклаш, зарур ҳолларда ишга қайта тиклаш ёки тегишли тўловларни ундириш масаласи ҳал этилиши керак.

Шу маънода, одил судлов самарадорлигининг муҳим кўрсаткичи – суд қарорининг қабул қилингани эмас, балки унинг ҳуқуқий натижа бериши ва ижро этилишидир.

Бу эса суд қарорларини қабул қилишдан тортиб, уларнинг ижросига қадар бўлган жараёнда ҳуқуқий кафолатларни таъминлашни талаб этади.

Фармонда одил судлов сифатини баҳолаш индикаторларини ишлаб чиқиш ва одил судлов сифати индексини жорий этишга доир вазифаларнинг белгиланиши ҳам “кафолатланган адолат” тамойилининг амалий ифодасидир.

Бундай ёндашув суд фаолияти самарадорлигини фақат ишларнинг сони ёки уларни кўриб чиқиш муддатлари билан эмас, балки суд қарорларининг қонунийлиги ва асослилиги, процессуал ҳуқуқларнинг таъминланганлиги, судга мурожаат қилиш имконияти, қарорларнинг ижроси ва фуқароларнинг ҳуқуқлари қанчалик самарали тиклангани каби мезонлар асосида баҳолаш имконини беради.

Бу ерда энг муҳим масала – сифат индикаторлари судьянинг мустақиллигига таъсир қилмаслиги, суд қарорининг мазмунини маъмурий баҳолаш воситасига айланмаслиги керак. Акс ҳолда, сифатни ошириш мақсадида жорий этилган механизм суд мустақиллигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу сабабли бундай индикаторлар аниқ, ҳолис, ўлчанадиган ва ҳуқуқий мезонларга асосланган бўлиши лозим.

Ҳулоса сифатида айтиладиган бўлсак, “Кафолатланган адолат” устунининг мазмунини биргина “адолатли қарор қабул қилиш” тушунчаси билан чеклаб бўлмайди. У судга мурожаат қилиш имкониятидан бошлаб, ишни ҳолис ва қонуний кўриб чиқиш, далилларни тўлиқ баҳолаш, асослантирилган суд қарорини қабул қилиш, уни қайта кўриб чиқишнинг самарали механизмларини таъминлаш ва яқинда бузилган ҳуқуқни амалда тиклашгача бўлган яхлит жараёни қамраб олади.

Шу боис “Одил судлов – 2030” стратегияси доирасида “кафолатланган адолат”нинг энг муҳим мезонини қуйидагича ифодалаш мумкин: судга мурожаат қилишнинг ўзи эмас, балки бузилган ҳуқуқнинг ўз вақтида, самарали ва адолатли тикланиши – одил судловнинг ҳақиқий натижасидир.

Айнан шу ёндашув суд тизимининг инсон ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилувчи, халқчил ва адолатли институт сифатидаги ўрнини янада мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Қаҳрамон ИСАРОВ,

жиноят ишлари бўйича Чиноз туман судининг раиси.

“ОДИЛ СУДЛОВ – 2030”: ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ИШОНЧЛИ ҲИМОЯ ҚИЛУВЧИ ХАЛҚЧИЛ ВА АДОЛАТЛИ СУД ТИЗИМИ САРИ

Президентимиз томонидан 2026 йилнинг 14 август куни имзоланган “Одил судлов – 2030”: Янги Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилувчи халқчил ва адолатли суд тизимини барпо этиш стратегияси тўғрисида”ги Фармон-ни мамлакатимиз суд-ҳуқуқ тизими тараққиётида муҳим ҳуқуқий ҳужжат бўлди.

Мазкур фармонни суд-ҳуқуқ соҳасидаги навбатдаги ислохотлар дастуригина эмас, балки одил судловни инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашнинг муҳим кафолати сифатида янги босқичга олиб чиқишга қаратилган комплекс стратегия сифатида баҳолаш лозим.

Фармонда суд тизимини ривожлантиришнинг олтита устувор йўналиши белгиланган. Уларнинг барчасини бирлаштирувчи асосий мақсад – инсон ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоя қилиш самарадорлигини ошириш, фуқаролар учун очик, қулай ва адолатли суд тизимини шакллантиришдир.

“Халқчил суд” тамойили, аввало, судни фуқарога яқинлаштиришни назарда тутди. Шу мақсадда судлар фаолиятининг шаффофлигини таъминлаш, суд жараёнлари ва суд фаолиятига оид ахборотдан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, суд тизимини ортиқча бюрократик жараёнлардан холи этиш вазифалари белгиланган.

Фармонга биноан 2027 йил июль ойидан умумий юрисдикция ва маъмурий суд йўналишларида ишларни қайта кўриб чиқиш ваколатига эга, юрисдикция ҳудуди бир нечта маъмурий-ҳудудий бирликларни қамраб оладиган ҳудудлараро судларни ташкил этиш назарда тутилмоқда. Бу суд қарорларини қайта кўриб чиқиш механизмини янада самарали ташкил этиш ва бузилган ҳуқуқларни ўз вақтида тиклаш имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилиши керак.

Шунингдек, 2027–2030 йилларда барча ҳудудларда фуқаролик ишлари бўйича туман ва шаҳар судларини ташкил этиш белгиланган. Бу, айниқса, чекка ҳудудларда яшовчи аҳолининг одил судловдан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш нуктаи назаридан аҳамиятлидир.

Фармонда жиноят процессида судга қадар иш юритиш босқичида суд назоратини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилган.

Хусусан, 2027 йил 1 июлдан тергов судьясига процессуал мажбурлов чораларини қўллашга санкция бериш масаласини кўриб чиқишда “асосли гумон” (Prima Facie) халқаро стандартига мувофиқ шахсни ушлаб туришнинг қонунийлиги ва асослилигини, гумон қилиш ёки айблов эълон қилиш учун асослар етарлилигини текшириш мақсадида қўшимча ҳужжатларни талаб қилиш ваколатини бериш назарда тутилмоқда.

Мазкур ёндашув инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш билан боғлиқ процессуал қарорлар устидан суд назоратини кучайтиришга хизмат қилади.

Суд амалиётида бир хил ёндашувни таъминлаш мақсадида 2027 йил 1 августдан ягона суд амалиётини шакллантирувчи Олий суд Раёсати қарорларини очик эълон қилиш ва янгиланган бўлиб қўйилган “Прецедентлар реестри”ни жорий этиш кўзда тутилган. Шунингдек, илмий доиралар, малакали мутахассислар ва фуқаролик жамияти институтлари вакилларини жалб қилган ҳолда экспертлар кенгашларини ташкил этиш ҳам назарда тутилмоқда.

Ушбу механизмлар ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги турлича ёндашувларни камайитириш, суд қарорларининг изчиллигини таъминлаш ҳамда фуқаролар ва тадбиркорлар учун ҳуқуқий аниқликни кучайтиришга қаратилган.

Фармонга кўра, 2030 йилга қадар суд биноларида босқич-ма-босқич “Ягона дарча” тамойили асосида хизмат кўрсатиш офисларини ташкил этиш режалаштирилган. Улар орқали аҳолига зарур ахборотни тақдим этиш, процессуал муқоафалар бўйича ташкилий ёрдам кўрсатиш, муқоафаларни қабул қилиш ва рақамли суд хизматларидан фойдаланишда амалий кўмак бериш йўлга қўйилади.

Шунингдек, 2027 йил якунига қадар Олий суднинг my.sud.uz интерактив хизматлар порталини такомиллаштириш, унинг янгиланган мобил иловасини ишга тушириш, “Судга муқоафа намуналари” интерактив хизматини йўлга қўйиш ва суд ҳужжатларини интерактив излаш имкониятларини кенгайтириш белгиланган.

Бундай рақамли ечимлар суд хизматларининг очиклиги ва фойдаланиш қулайлигини ошириш билан бирга, фуқароларнинг судга муқоафа қилиш имкониятларини кенгайтиради.

Судьяларни одил судловни амалга оширишга бевосита дахлдор бўлмаган вазифалардан озод қилиш мақсадида 2028 йил 1 январдан Court Administration – суд маъмуричилиги институти жорий этиш назарда тутилган.

Бу, ўз навбатида, судьяларни маъмурий вазифалардан холи этиб, уларнинг асосий вазифаси – ишларни қонун ва ҳолислик асосида кўриб чиқиш ҳамда одил судловни амалга оширишга эътиборини кучайтириш учун ташкилий шароит яратди.

Фармон ижросининг самарадорлигини баҳолашда одил судлов сифати алоҳида мезон бўлиши лозим. Шу нуктаи назардан, 2027 йил якунига қадар одил судлов сифатини баҳолаш индикаторлари тизимини ишлаб чиқиш ва ҳар йили Ўзбекистонда одил судлов сифати индексини эълон қилиш амалиётини йўлга қўйиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш вазифаси белгиланган.

“Одил судлов – 2030” стратегияси суд тизимини институционал жиҳатдан такомиллаштириш билан бирга, инсон ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтиришга қаратилган.

Фармонда белгиланган чора-тадбирларнинг самараси, аввало, судларнинг очиклиги ва фуқаролар учун қулайлиги, судьялар мустақиллиги, суд қарорларининг сифати, рақамли хизматларнинг ривожланиши, ягона суд амалиёти ва ҳуқуқий аниқликнинг таъминланиши билан белгиланади.

Шу маънода, мазкур ҳужжатни “суд – инсон учун” тамойилини амалиётда янада мустаҳкамлашга қаратилган стратегик ҳуқуқий асос сифатида баҳолаш мумкин. Зеро, ислохотларнинг асосий мезони – бузилган ҳуқуқнинг ўз вақтида, самарали ва адолатли тикланишидир.

Дилмурат ДАВЛЕТОВ,

Қорақалпоғистон Республикаси суди судьяси.

“АДОЛАТ ҚЎРҒОНИ”: СУД МУСТАҚИЛЛИГИ, ХОЛИСЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ АНИҚЛИКНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ЯНГИ МЕХАНИЗМЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Одил судлов – 2030”: “Янги Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилувчи халқчил ва адолатли суд тизимини барпо этиш стратегияси тўғрисида”ги Фармонида суд-ҳуқуқ тизимини ривожлантиришнинг олтинта устувор йўналиши белгиланган бўлиб, улар орасида “адолат қўрғони” алоҳида ўрин тутади.

Мазкур йўналишнинг мазмуни инсон ҳуқуқлари устуворлигини сўзсиз таъминлайдиган, ҳар қандай таъсир ва аралашувлардан холи, мустақил одил судлов тизимини мустаҳкамлашдан иборат. Зеро, суд мустақиллиги одил судловнинг ташқи ташкилий шартига эмас, балки суд қарорининг холислиги ва қонунийлигини таъминловчи асосий институционал қафолатдир.

Суд мустақиллиги ҳақида сўз юритганда, масалани фақат судьянинг бошқа давлат органларидан мустақиллиги билан чеклаш етарли эмас. У судьянинг муайян иш бўйича қарор қабул қилишда ҳар қандай ташқи босим, манфаатлар тўқнашуви ва асоссиз аралашувдан ҳимояланганлигини, шунингдек, судлов жараёнининг процессуал мустақиллиги таъминланганини ҳам англатади.

Шу нуқтаи назардан, фармонда белгиланган чора-тадбирлар суд мустақиллигини институционал жиҳатдан кучайтириш билан бирга, суд қарорларини қайта кўриб чиқиш тизимида холисликни таъминлаш, ягона суд амалиётини шакллантириш ва фуқаронинг судга мурожаат қилиш имкониятларини соддалаштиришга қаратилгани билан аҳамиятлидир.

Фармонда одил судловга эришиш имкониятларини кенгайтириш ва қўйи судлар қарорларини қайта кўриб чиқишда холислик даражасини оширишга алоҳида эътибор қаратилган.

Хусусан, 2027 йил 1 июлдан бошлаб умумий юрисдикция ва маъмурий суд йўналишларида ишларни қайта кўриб чиқиш ваколатига эга бўлган, юрисдикция ҳудуди бир нечта маъмурий-ҳудудий бирликларни қамраб оладиган ҳудудлараро судларни ташкил этиш белгиланган. Ушбу судлар учун жами 319 та бошқарув ходими штат бирлиги ажратилиши назарда тутилмоқда.

Бу янгиликни фақат судларнинг ташкилий тузилмасидаги ўзгариш сифатида баҳолаш тўғри эмас. Унинг ҳуқуқий аҳамияти, аввало, қўйи судлар томонидан қабул қилинган қарорларни қайта кўриб чиқиш механизмининг янада ихтисослашган ва холис тарзда ташкил этишга қаратилганида намоён бўлади.

Суд қарорини юқори инстанцияда қайта кўриб чиқиш институтининг асосий вазифаси фақат хатони аниқлаш эмас. У қонун нормаларининг тўғри қўлланилганини, процессуал талабларга риоя этилганини, далилларга ҳуқуқий баҳо берилганини ва якуний ҳулоса ишнинг ҳақиқий ҳолатларига мос келишини текшириш имконини берувчи ҳуқуқий қафолат ҳисобланади.

Шу боис қайта кўриб чиқиш тизими қанчалик холис ва самарали ташкил этилса, суд қарорларининг сифатига бўлган талаб ҳам шунчалик ортади. Бу эса суд хатоларининг олдини олиш ва бузилган ҳуқуқларни самарали тиклаш учун муҳим аҳамият касб этади.

Фармонда ягона суд амалиётини шакллантириш жараёнига илмий доиралар, малакали мутахассислар ва фуқаролик жамияти институтлари вакилларини жалб этиш мақсадида жамоатчилик асосида экспертлар кенгашларини ташкил этиш назарда тутилгани ҳам эътиборга лойиқ.

Бундай ёндашув суд амалиётини шакллантиришда илмий асосланганлик, ҳуқуқий таҳлил ва жамоатчилик нуқтаи назарини инобатга олиш имкониятини кенгайтиради. Бироқ экспертлар ҳулосаси судьянинг мустақил қарор қабул қилишига таъсир кўрсатувчи мажбурий кўрсатмага айланмаслиги лозим. Уларнинг вазифаси ҳуқуқий таҳлилни бойитиш ва суд амалиётининг ривожига кўмаклашиш билан чекланиши мақсадга мувофиқ.

Суд мустақиллиги билан бир қаторда судга мурожаат қилишнинг процессуал имкониятлари ҳам одил судловнинг муҳим шарти ҳисобланади. Шу боис фармонда “суднинг фаол иштироки” тамойили доирасида судга мурожаат қилишни соддалаштиришга қаратилган янги механизмлар белгиланган.

Хусусан, 2028 йил 1 январдан иқтисодий низоларни кўриб чиқишда “иқтисодий ишларни проактив бошқариш” (Proactive Case Management) стандартини жорий этиш назарда тутилган.

Унга кўра, судья ишни кўриш жараёнида жузъий, яъни формал камчиликларни аниқлаган тақдирда, уларни бартараф этиш чораларини кўриши лозим бўлади. Бу ёндашув процессуал шаклга риоя қилиш талабини инкор этмайди, балки унинг асосий мақсади – ҳуқуқий низоли мазмунан ҳал этиш эканидан келиб чиқади.

Бунда муҳим чегара мавжуд: суднинг фаол иштироки тарафлардан бирининг ўрнини босиш ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилишни англатмайди. Суднинг фаоллиги процессуал тартибни тушунтириш, формал камчиликларни бартараф этиш имкониятини яратиш ва ишни қонуний ҳал этиш учун зарур процессуал шароитларни таъминлаш билан уйғун бўлиши керак. Акс ҳолда, фаол иштирок холислик тамойилига зид бўлган аралашувга айланиши мумкин.

Шу жиҳатдан мазкур механизм суднинг холислиги ва фуқаронинг суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқий ўртасидаги мувозанатни сақлашни талаб этади.

Фармонда судга мурожаат қилишни соддалаштириш мақсадида даъво аризасини қайтариш институтини ислоҳ қилиш бўйича муҳим тақлифлар ҳам белгиланган.

Унга кўра, фуқаролик, иқтисодий ва маъмурий суд ишларини юритишда аризани қайтаришнинг “иш мазкур суднинг судловига тегишли эмаслиги” асосини бекор қилиш ҳамда аризани унинг ўзи томонидан тегишлилиги бўйича бошқа судга ўтказиш тартиби жорий этилади.

Мазкур ёндашув фуқаронинг процессуал хатоси туфайли суд ҳимоясидан фойдаланиш имконияти чекланишининг олдини олишга қаратилган. Шахснинг қайси судга мурожаат қилиши лозимлигини аниқлашдаги хато унинг ҳуқуқий ҳимоя олиш жараёнини бошидан бошлашига сабаб бўлмаслиги керак.

Шунингдек, жузъий процессуал талабларга риоя этилмаган ҳолларда даъво аризасини қайтариш ўрнига, уни қабул қилиш ва камчиликларни суднинг фаол кўмагида бартараф этиш тартибининг жорий этилиши судга мурожаат қилишдаги ортқича формал тўсиқларни камайтиради.

Бу ерда ҳам асосий вазифа процессуал талабларни бекор қилиш эмас, балки уларни суд ҳимоясининг мазмунига зид бўлмаган тарзда қўллашдан иборат. Процессуал шакл адолатли қарор қабул қилишга хизмат қилиши керак, унинг ўзи мустақил мақсадга айланмаслиги лозим.

“Адолат қўрғони” устуни доирасида белгиланган чора-тадбирлар суд мустақиллигини мустаҳкамлашни суд қарорларини қайта кўриб чиқишда холислик, ягона суд амалиёти ва судга мурожаат қилиш имкониятларини соддалаштириш билан ўзвий боғлайди.

Ҳудудлараро судларни ташкил этиш орқали қайта кўриб чиқиш тизимини тақомиллаштириш, “Прецедентлар” реестри воситасида суд амалиётининг очиқлиги ва изчиллигини таъминлаш, “суднинг фаол иштироки” тамойили асосида формал тўсиқларни камайтириш ҳамда “ягона дарча” ёндашувини жорий этиш – мазмунан турлича бўлган, ammo ягона мақсадга хизмат қилувчи механизмлардир.

Бу мақсад – мустақил суднинг холис қарор қабул қилиши учун зарур институционал шароитларни яратиш ва шахснинг суд ҳимоясидан самарали фойдаланиш имкониятини таъминлашдир.

Шу нуқтаи назардан, “адолат қўрғони”ни фақат судьянинг ташқи таъсирдан ҳимояланганлиги билан эмас, балки суд тизимининг ҳар бир бўғинида мустақиллик, холислик, ҳуқуқий аниқлик ва процессуал самарадорлик таъминлангани билан баҳолаш лозим. Ана шунда суд ҳақиқатан ҳам ҳуқуқ устуворлигининг ишончли институтига айланади.

Баҳром НАРМУРАТОВ,

Жинойят ишлари бўйича Сарийосиё туман суди тергов судьяси.

ХАЛҚАРО ЭЪТИРОФ САРИ ШАХДАМ ҚАДАМЛАР: МИЛЛИЙ СУД АМАЛИЁТИ ВА ГЛОБАЛ СТАНДАРТЛАР УЙҒУНЛИГИ

“Одил судлов – 2030” стратегиясида белгиланган устувор йўналишлардан бири — “халқаро эътироф” – инсон ҳуқуқлари соҳасидаги илғор халқаро стандартларни миллий суд амалиётига имплементация қилиш ва мамлакатнинг халқаро майдондаги нуфузини юксалтиришдир.

Мазкур йўналишни фақат мамлакат суд тизимининг халқаро рейтинглардаги ўрни ёки ташқи имижига билан боғлаш тўғри эмас. Халқаро эътироф, аввало, миллий судлов тизимида инсон ҳуқуқларининг ишончли ҳимоя қилиниши, судларнинг мустақиллиги ва ҳолислиги, суд қарорларининг қонунийлиги ҳамда асосланганлиги, процессуал қафолатларнинг таъминланиши билан белгиланади.

Бугун инсон ҳуқуқлари соҳасида шаклланган умумэътироф этилган халқаро стандартлар миллий суд амалиётини такомиллаштиришнинг муҳим манбаларидан бири ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, БМТнинг инсон ҳуқуқларига оид бошқа ҳужжатлари одил судловнинг асосий мезонларини белгилаб беради.

Улар қаторига судга мурожаат қилиш ҳуқуқи, мустақил ва ҳолис суд томонидан ишнинг адолатли ҳамда очиқ кўриб чиқилиши, тарафларнинг процессуал тенглиги, ҳимоя ҳуқуқи, қонунийлик ва самарали ҳуқуқий ҳимоя воситаларидан фойдаланиш каби муҳим қафолатлар киради.

Шу нуқтаи назардан халқаро стандартларни миллий суд амалиётига имплементация қилиш миллий қонунчиликни шунчаки халқаро ҳужжатларга мослаштириш эмас. Бу ҳуқуқ нормаларини қўллаш амалиётида инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг мазмуни ва усуллари такомиллаштиришни ҳам назарда тутати.

Судья учун эса бу жараён халқаро ҳуқуқнинг тегишли нормалари ва принципларини билиш, уларнинг миллий қонунчиликдаги ўрнини тўғри англаш ҳамда муайян ишни кўришда инсон ҳуқуқларига оид қафолатларни ҳисобга олишни талаб этади.

Суд тизимининг халқаро нуфузини белгилайдиган энг муҳим омиллардан бири — суд қарорларининг сифати. Қарорнинг қонуний, адолатли ва асосланган бўлиши нафақат муайян иш иштирокчиларининг ҳуқуқларини таъминлайди, балки суд ҳокимиятига бўлган ишончни ҳам мустаҳкамлайди.

Шу боис суд қарорларида қонун нормаларини тўғри қўллаш билан бирга, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига дахлдор принципларга риоя этилгани аниқ ифодаланиши муҳим. Айниқса, инсоннинг шахсий дахлсизлиги, мулк ҳуқуқлари, тадбиркорлик эркинлиги, шаъни ва қадр-қиммати билан боғлиқ масалаларда суднинг ҳуқуқий позицияси аниқ ва асосланган бўлиши талаб этилади.

Бунда суд амалиётининг изчиллиги ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бир хил ҳуқуқий ҳолатларга нисбатан турлича ёндашувларнинг мавжудлиги фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларида ҳуқуқий ноаниқликни келтириб чиқариши мумкин. Шунинг учун ягона суд амалиётини шакллантириш, ҳуқуқ нормаларини бир хил қўллаш ва суд қарорларининг очиқлигини таъминлаш халқаро стандартларга мос одил судловнинг муҳим шартларидан биридир.

Замонавий суд тизимини ривожлантиришда хорижий тажрибани ўрганиш ҳам муҳим ўрин тутати. Ривожланган ҳуқуқий тизимларда суд мустақиллиги, суд маъмуриятчилиги, электрон

судлов, суд қарорларининг очиқлиги, судьяларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш бўйича самарали механизмлар шаклланган.

Бироқ хорижий тажрибани тўғридан-тўғри кўчириш самарали ёндашув эмас. Ҳар бир ҳуқуқий тизим муайян давлатнинг конституциявий тузуми, ҳуқуқий анъаналари ва ижтимоий-иқтисодий шароити билан боғлиқ. Шунинг учун илғор хорижий тажрибанинг энг самарали жиҳатларини миллий ҳуқуқий тизимга мослаштириш муҳим.

Бу борада халқаро ташкилотлар, хорижий экспертлар, судьялар ва ҳуқуқшунослар билан ҳамкорлик, қўшма семинар ва тренинглар ўтказиш, суд амалиёти бўйича тажриба алмашиш судьяларнинг касбий салоҳиятини оширишга хизмат қилади.

Суд тизимининг халқаро стандартларга мувофиқлиги мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлигига ҳам бевосита таъсир кўрсатади. Хорижий инвестор учун суд ҳимоясининг самардорлиги, мулк ҳуқуқининг қафолатланганлиги, шартномавий мажбуриятларнинг бажарилиши ва низоларни ҳолис ҳал этиш имконияти муҳим ҳуқуқий қафолатлардан ҳисобланади.

Шу нуқтаи назардан, иқтисодий низоларни мустақил ва ҳолис ҳал этиш, тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилиш ҳамда суд қарорларининг ижросини таъминлаш мамлакатнинг ҳуқуқий муҳитига бўлган ишончни кучайтиради.

Демак, халқаро эътироф фақат ташқи кўриниш ёки статистик кўрсаткич эмас. У мамлакатда қонун устуворлиги қай даражада таъминлангани ва суд ҳимояси амалда қанчалик самарали эканининг муҳим кўрсаткичидир.

Суд тизимининг халқаро эътирофга сазовор бўлиши ўз-ўзидан юзага келмайди. Бунинг замирида судьяларнинг профессионаллиги, судларнинг мустақиллиги, инсон ҳуқуқларининг ишончли ҳимоя қилиниши, суд қарорларининг сифати, суд амалиётининг барқарорлиги ва очиқлик каби омиллар туради.

Шу боис “халқаро эътироф”ни ислохотларнинг якуний натижаси сифатида эмас, балки миллий суд тизимининг доимий ривожланишига хизмат қилувчи мезон сифатида баҳолаш мақсадга мувофиқ.

Энг муҳими, халқаро стандартларни миллий амалиётга жорий этиш жараёни ташқи баҳога эришиш учун эмас, аввало, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини янада ишончли таъминлашга қаратилган бўлиши лозим. Зеро, халқаро майдондаги ҳақиқий эътирофнинг энг ишончли асоси — мамлакат судига мурожаат қилган ҳар бир инсон қонун устуворлиги, ҳолислик ва адолатни амалда ҳис эта олишидир.

Шу маънода “халқаро эътироф” йўналиши миллий суд амалиётини умумэътироф этилган ҳуқуқий мезонлар билан уйғунлаштириш, суд ҳимоясининг сифатини ошириш ва Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг самарали миллий моделини шакллантиришга хизмат қилади.

Тўлқин ЭШОНҚУЛОВ,

жиноят ишлари бўйича Янгиобод туман суди раиси.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Одил судлов – 2030”: Янги Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилувчи халқчил ва адолатли суд тизимини барпо этиш стратегияси тўғрисида”ги фармони суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг янги босқичини белгилаб берган муҳим ҳужжатлардан биридир. Унда инсон қадрини улуғлаш, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини суд орқали ишончли ҳимоя қилиш билан бир қаторда, судьялар корпусига қўйиладиган талабларни янада оширишга алоҳида эътибор қаратилган.

Фармонда суд тизимини ривожлантиришнинг устувор йўналишларидан бири сифатида “адолат посбонлари” – халқ хизматида бўлган, юксак маънавий ва профессионал фазилатларга эга, адолат мезонларига қатъий риоя қилувчи судьялар корпусини шакллантириш вазифаси белгиланган.

Мазкур йўналиш судьянинг фақат касбий билими ва ҳуқуқий саводхонлигини эмас, балки унинг шахсий фазилатлари, ҳалоллиги, ҳолислиги, масъулияти ва касб этикасига муносабатини ҳам қамраб олади. Чунки суд ҳокимиятининг нуфузи нафақат қонунчиликнинг мукамаллиги, балки уни амалга ошираётган судьяларнинг профессионаллиги ва маънавий қиёфаси билан ҳам белгиланади.

Судьялик лавозими оддий хизмат вазифаси эмас. Судья зиммасига инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари, мулкӣ манфаатлари, оилавий муносабатлари, тадбиркорлик фаолияти, айрим ҳолларда эса унинг тақдири билан боғлиқ масалаларни қонун асосида ҳал этиш масъулияти юкланади.

Шу боис судья ҳар бир ишга, унинг процессуал мақомидан қатъи назар, масъулият билан ёндашиши лозим. Фуқаролик, жиноят ёки иқтисодий ишнинг ортида муайян инсон, унинг манфаатлари ва ҳаётӣ шароити турганини англаш судьянинг ҳолислигига зид эмас, аксинча, қонунни тўғри ва инсон ҳуқуқларига мос равишда қўллашга хизмат қилади.

Бироқ инсонпарварлик қонун талабларидан четга чиқиш дегани эмас. Судьянинг вазифаси ҳиссиётларга эмас, қонунга, иш бўйича аниқланган ҳолатларга ва ҳолис баҳоланган далилларга таяниб қарор қабул қилишдан иборат. Чинакам профессионализм ҳам айнан шу нуқтада намоён бўлади: инсон тақдирини ҳис қилган ҳолда, қарорни фақат ҳуқуқӣ мезонлар асосида қабул қилиш.

“Адолат посбонлари” тушунчасининг муҳим таркибий қисми судьянинг мустақиллиги ҳисобланади. У ҳар қандай ташқи таъсир, босим, манфаатдорлик ва бошқа ноқонуний аралашувлардан ҳоли ҳолда қарор қабул қилиши керак.

Судьянинг мустақиллиги унинг назоратсизлиги ёки ўзбошимчалигини англатмайди. Аксинча, бу – қонунга бўйсунган ҳолда қарор қабул қилиш, процесс иштирокчиларининг ҳуқуқларини таъминлаш ва ўз ваколатларини белгиланган ҳуқуқӣ доирада амалга ошириш масъулияти билан узвий боғлиқ.

Шу маънода судья учун энг муҳим мезон – кимнингдир хоҳиши ёки манфаати эмас, қонун ва судьялик касбининг ахлоқӣ талабларидир. Таниш-билишчилик, шахсий манфаат, мансабдор шахсларнинг таъсири ёки жамоатчилик босими суд қарорининг мазмунига таъсир кўрсатмаслиги лозим.

Судьянинг ҳолислиги эса фақат қарор қабул қилиш пайтида эмас, ишни қабул қилишдан тўғри, тарафларни эшитиш, далилларни текшириш ва якуний қарорни асослашга қадар бўлган барча босқичларда таъминланиши зарур.

Замонавий судья қонунларни билишининг ўзи кифоя эмас. Қонунчиликнинг тез ўзгариши, ҳуқуқӣ муносабатларнинг мураккаблашиши ва янги ҳуқуқӣ институтларнинг жорий этилиши судьядан доимий равишда билим ва кўникмаларини ошириб боришни талаб этади.

Шу билан бирга, судьянинг маънавий-ахлоқӣ қиёфаси ҳам унинг профессионал фаолиятининг ажралмас қисми ҳисобланади. Ҳалоллик, ҳолислик, вазминлик, масъулият, мурожаат қилувчиларга ҳурмат билан муносабатда бўлиш каби фазилатлар судьянинг касбий нуфузини белгилайди.

Фуқаро судга қилган мурожаати эшитилиши ва қонуний асосда кўриб чиқишига ишонч ҳосил қилиши керак. Судьянинг муомала маданияти, процесс иштирокчиларини диққат билан тинглаши ва қарорни тушунарли

тарзда асослай олиши ҳам судга бўлган ишончни мустаҳкамловчи муҳим омиллардир.

Айниқса, судда қарор бир тараф учун қўйилган натижани бермаган ҳолатларда судьянинг процесс иштирокчиларига нисбатан ҳурмати ва ҳолис муносабати муҳим аҳамият касб этади. Қонуний қарор ҳар доим ҳам барча тарафларни қаноатлантирмаслиги мумкин. Аммо қарорнинг қонунийлиги, асосланганлиги ва қабул қилиш жараёнининг ҳолислиги таъминланган бўлса, судга бўлган ишонч сақланиб қолади.

“Адолат посбонлари” йўналишининг амалий аҳамияти судьялар корпусини шакллантиришда намоён бўлади. Судьяликка номзодни танлашда унинг ҳуқуқӣ билимлари билан бир қаторда, касбий тажрибаси, масъулияти, маънавий-ахлоқӣ фазилатлари ва жамиятдаги нуфузига эътибор қаратилиши суд ҳокимиятининг сифат таркибини таъминлашда муҳимдир.

Судьялик лавозими шахсий мавқе ёки имтиёз эмас, балки катта масъулият ва ишончдир. Шунинг учун судьяликка даъво қилувчи шахс ўзининг касбий тайёргарлиги билан бирга, ушбу вазифанинг юксак ахлоқӣ талабларини ҳам англаши лозим.

Бу талаблар судья лавозимига тайинланиш билан тугамайди. Аксинча, судьянинг ҳар бир қарори, ҳар бир процессуал ҳаракати ва фуқаролар билан муносабати унинг касбий ва маънавий қиёфасини намоён этади.

Судьянинг халқ хизматида бўлиши унинг ҳар бир фуқаронинг талабини қаноатлантириши ёки жамоатчилик фикрига мос қарор қабул қилиши дегани эмас. Унинг халққа хизмати – инсон ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини қонун асосида ҳимоя қилиш, ҳар бир ишни ҳолис кўриш ва қарор қабул қилишда ташқи таъсирларга йўл қўймасликдир.

Шу маънода судьянинг халқчиллиги унинг қарорларида эмас, аввало, одил судловни амалга ошириш жараёнида намоён бўлади. Фуқарони тинглаш, унинг процессуал ҳуқуқларини тушунтириш, ишни асоссиз чўзмаслик, далилларни ҳолис баҳолаш ва қабул қилинган қарорни асослаш – судьянинг халқ хизматида эканини кўрсатувчи амалий мезонлардир.

Судга келган инсоннинг иши қанчалик оддий ёки мураккаб бўлишидан қатъи назар, унинг ҳуқуқӣ манфаати қонун доирасида бир хил даражада эътиборга лойиқ. Зеро, фуқаронинг судга мурожаати кўп ҳолларда унинг бузилган ҳуқуқини тиклашга бўлган сўнгги имкониятларидан бири бўлиши мумкин.

“Адолат посбонлари” йўналиши судьялар корпусига қўйиладиган талабларнинг мазмунан янги даражасини белгилайди. Бу талаблар ҳуқуқӣ билим ва касбий маҳорат билан бир қаторда, судьянинг мустақиллиги, ҳолислиги, ҳалоллиги, маънавий баркамоллиги ва инсон ҳуқуқларига ҳурматини қамраб олади.

Суд тизимининг самарадорлиги, аввало, унинг қонунни қандай қўллаши билан белгиланади. Қонунни қўлловчи шахснинг касбий маҳорати қанчалик юқори ва унинг шахсий манфаатлардан ҳоли бўлиши қанчалик таъминланган бўлса, одил судловга бўлган ишонч ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади.

Шу боис “адолат посбонлари” деган ном судья учун шунчаки юксак таъриф эмас, балки доимий касбий ва маънавий масъулиятдир. Уни муносиб даражада адо этишининг асосий шарти эса – қонунга содиқлик, судьялик қасамига ва виждонга хиёнат қилмаслик, ҳар бир ишда ҳолислик ва адолат мезонларига қатъий амал қилишдир.

Тўра АЛИМАРДОНОВ,

Термиз туманлараро иқтисодий суди судьяси.

“РАҚАМЛИ ОДИЛ СУДЛОВ”: РАҚАМЛАШТИРИШ ОРҚАЛИ ОДИЛ СУДЛОВГА ЭРИШИШ ИМКОНИАТИ

Рақамли одил судловни фақат қозғоз ҳужжатларни электрон шаклга ўтказиш билан чеклаш тўғри эмас. У судга мурожаат қилишдан тортиб, ишни кўриш, процесс иштирокчилари билан электрон мулоқот қилиш, суд ҳужжатларини қабул қилиш ва уларнинг ижросини таъминлашга қадар бўлган жараёнларни замонавий ахборот технологиялари асосида қайта ташкил этишни назарда тутди.

Бундай ёндашувнинг марказида, аввало, инсон манфаати туради. Чунки судга мурожаат қилишдаги ортиқча вақт ва харажат, ҳужжатларни такроран тақдим этиш, маълумотларни кутиш ёки суд жараёнида иштирок этиш учун узоқ масофани босиб ўтиш каби омиллар фуқаронинг одил судловга эришиш имкониятига бевосита таъсир қилади.

Рақамлаштиришнинг муҳим жиҳатларидан бири суд хизматларидан масофадан туриб фойдаланиш имкониятларини кенгайтиришдир. Электрон платформалар орқали даъво аризалари ва бошқа процессуал ҳужжатларни тақдим этиш, ишнинг ҳолати ҳақида маълумот олиш, суд ҳужжатларидан электрон шаклда фойдаланиш фуқаролар ва тадбиркорлик субъектларининг вақтини тежашга хизмат қилади.

Шу нуқтаи назардан, фармонда Олий суднинг интерактив хизматлар порталини такомиллаштириш, унинг мобил иловасини ишга тушириш, “Судга мурожаат намуналари” интерактив хизматини ривожлантириш ҳамда суд ҳужжатларини интерактив излаш имкониятларини кенгайтириш каби вазифалар белгиланган.

Бу чораларнинг аҳамияти шундаки, фуқаро судга мурожаат қилиш учун ҳар бир масалада суд биносига шахсан боришга мажбур бўлмайди. Натижада суд хизматларидан фойдаланишда ҳудудий ва ташкилий тўсиқлар камайдя, одил судловга эришиш имконияти кенгайди.

Рақамли технологияларнинг суд процессига жорий этилиши процесс иштирокчиларининг суд муҳокамасида масофадан туриб иштирок этиш имкониятларини ҳам кенгайтирмоқда.

Видеоконференцалоқа воситаларидан фойдаланиш тарафлар, гувоҳлар, адвокатлар ва бошқа процесс иштирокчиларининг суд мажлисида узоқ масофадан туриб иштирок этишини таъминлашга хизмат қилади. Айниқса, ҳудудий жиҳатдан узоқ жойлашган иштирокчилар учун бу вақт ва харажатларни сезиларли даражада қисқартириш имконини беради.

Бироқ рақамли воситаларнинг жорий этилиши процессуал кафолатларнинг қисқаришига эмас, аксинча, уларни таъминлашга хизмат қилиши керак. Масофавий иштирок жараёнида тарафларнинг тенглиги, ўз вақти ва далилларини тақдим этиш имконияти ҳамда бошқа процессуал ҳуқуқлари тўлиқ таъминланиши муҳим.

Суд мажлисларининг аудио ва видео қайд этилиши процессуал жараёнларнинг шаффофлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Бу суд мажлисида амалга оширилган процессуал ҳаракатларнинг қайд этилишини таъминлаб, иш юритишнинг аниқлиги ва назорат қилиниш имкониятларини оширади.

Шу билан бирга, рақамли маълумотлар базалари ва электрон архивларнинг ривожланиши суд ҳужжатларидан фойдаланиш, зарур маълумотларни излаш ва ишларни юритиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Рақамлаштиришнинг яна бир муҳим натижаси – инсон омили билан боғлиқ техник ва ташкилий хатоларни камайтиришдир. Бироқ бу жараёнда ахборот хавфсизлиги, шахсга доир маълумотларни ҳимоя қилиш, электрон маълумотларнинг яхлитлиги ва улардан ноқонуний фойдаланишнинг олдини олиш каби масалалар ҳам доимий эътиборда бўлиши зарур.

Рақамли одил судлов судларнинг ички фаолияти билангина чекланмайди. Судлар ва бошқа давлат органлари ўртасида электрон ахборот алмашинувини ривожлантириш ишларни кўриш самарадорлигини оширишда муҳим омил ҳисобланади.

Илгари муайян маълумот ёки ҳужжатни олиш учун турли идораларга алоҳида сўровлар юбориш ва жавоб кутиш зарурати ишларнинг кўриб чиқиши муддатига таъсир қилиши мумкин эди. Электрон интеграция орқали зарур маълумотларни тезкор олиш имконияти эса бундай ташкилий жараёнларни соддалаштиради.

Шунингдек, суд ҳужжатларини электрон рақамли имзо билан тасдиқлаш ва уларни ижронини таъминловчи органларга электрон шаклда юбориш суд қарорларининг ижросини ташкил этишда ҳам вақт ва ресурсларни тежаш имконини беради.

Рақамлаштиришнинг асосий мақсади технологияларни кўпайтириш эмас, балки улар орқали одил судловга эришишни янада осонлаштиришдир. Шу боис ҳар қандай рақамли ечимнинг самарадорлиги унинг қанчалик замонавий экани билан эмас, аввало, инсоннинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қанчалик хизмат қилиши билан баҳоланиши лозим.

Келгусида суд тизимида сунъий интеллект элементлари ва бошқа илғор технологиялардан фойдаланиш имкониятлари кенгайиши мумкин. Бироқ бунда судьянинг мустақиллиги, инсон ҳуқуқлари, процессуал кафолатлар ва ахборот хавфсизлиги каби фундаментал тамойиллар устувор бўлиб қолиши шарт.

Зеро, рақамли технология судья ўрнини босиш учун эмас, балки судьянинг одил судловни сифатли амалга ошириши ва фуқаронинг суд ҳимоясига эришишини енгиллаштириш учун хизмат қилиши керак.

Хулоса қилиб айтганда, “рақамли одил судлов” суд тизимини техник жиҳатдан янгилашдан кўра кенгроқ мазмунга эга. У судга мурожаат қилиш имкониятини соддалаштириш, процесс иштирокчиларининг ҳуқуқларини амалга ошириш учун қулай шароит яратиш, суд иш юритувининг шаффофлиги ва самарадорлигини оширишга қаратилган комплекс ёндашувдир.

Ушбу жараённинг энг муҳим мезони эса битта: рақамли технологиялар инсоннинг суд орқали ҳуқуқий ҳимоя олишини қанчалик тез, қулай, шаффоф ва ишончли қилаётгани. Ана шу мезон таъминланган тақдирдагина рақамлаштириш одил судловнинг ҳақиқий самарали воситасига айланади.

Бахтигул МАТМУРАТОВА,

Фуқаролик ишлари бўйича
Богот туманлараро суди судьяси.

СУДЬЯ ИЧКИ ИШОНЧИНИНГ АЙРИМ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЖИХАТЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мақолада судьянинг ички ишончи далилларни эркин баҳолаш, фактик ҳолатларни аниқлаш ва ҳуқуқий ечимни танлашни бирлаштирувчи комплекс категория сифатида тадқиқ этилган. Ички ишонч судьянинг ўз хоҳишича қарор қабул қилишини англатмайди, балки процессуал қонун, мантиқ, касбий билим, ахлоқ ва қарорни асослаш мажбурияти билан чегараланади. Муаллиф ички ишонч суд қарорининг асослантирувчи қисмида объективлашишини таъкидлайди. Қарорнинг асослантирилганлиги эса ички ишончнинг қонунийлигини текшириш ҳамда судья мустақиллиги билан ҳисобдорлиги ўртасида мувозанатни таъминлашнинг асосий мезонидир.

Калит сўзлар: судьянинг ички ишончи, далилларни баҳолаш, судья ихтиёри, дискреция, мотивланган суд қарори, судья мустақиллиги.

Одил судловни амалга ошириш фақат ҳуқуқ нормасини муайян иш ҳолатларига татбиқ этишдангина иборат эмас. Судья иш учун аҳамиятли фактларни аниқлайди, ўзаро зид далилларни солиштиради, ҳуқуқ нормасининг мазмунини очиб беради, баҳоловчи тушунчаларни туркумлаштиради ва зарур ҳолларда қонун йўл қўядиган бир нечта ечимдан энг мақбулини танлайди. Ушбу мураккаб аниқлаш, баҳолаш ва ҳуқуқни қўллаш жараёнининг марказида бевосита судьянинг ички ишончи туради.

Миллий процессуал қонунчиликда ички ишонч, асосан, далилларни баҳолаш усули сифатида ифодаланган. Бироқ уни фақат далилларнинг ишончлилиги ёки етарлилиги ҳақидаги бир томонлама субъектив ҳулосага тенглаштириб қўйиш мазкур ҳуқуқий тушунчанинг моҳиятини тўлиқ очиб бермайди. Судьянинг яқуний ҳуқуқий позицияси факт ва ҳуқуқнинг ўзаро боғлиқ баҳосидан ҳосил бўлади: факт ҳуқуқий норма орқали аҳамият касб этади, ҳуқуқий норма эса аниқланган фактларга нисбатан тўғри талқин ва татбиқ этилади. Шу маънода ички ишонч далилларни баҳолашдан бошланади, аммо у билан асло чекланиб қолмайди.

Ички ишонч тушунчасида бир қарашда бир-бирига зиддек қўринган икки муҳим хусусият мужассамлашган. Бир томондан, уни судья мустақил ва бевосита равишда шакллантиради, яъни ҳеч бир орган ёки шахс судьяга муайян далилни ишончли деб топиш ёхуд ишни қай тарзда ҳал этиш бўйича кўрсатма беришга ҳақли эмас. Иккинчи томондан эса, ички ишонч “мен шундай уйлайман” деган соф шахсий тасаввур эмас: у иш материаллари, қонун талаблари, мантиқ ва одил судлов принципларига асосланиши ҳамда суд ҳужжатида мантикий сабаблар билан тўла ифодаланиши шарт. Демак, ички ишонч субъектив тарзда шаклланса-да, унинг ҳуқуқий асослари ва ташқи ифодаси тўлиқ объектив тарзда баҳоланиши мумкин.

“Ишонч” сўзи аввало руҳий ҳолатни англатиб, судьянинг мавжуд иккиланишларини бартараф этишини ифодалайди. Гарчи бу инсоний билиш ва мушоҳада жараёни учун жуда муҳим бўлса-да, далиллар ва қонунга асосланмаган соф психологик ишончнинг ўзи одил судлов учун ҳеч қачон етарли ҳисобланмайди.

Юридик адабиётларда ички ишонч категорияси тўғрисида турлича илмий ёндашувлар мавжуд. Жумладан, А.Р. Ратинов уни далилларни баҳолашнинг методи, мезони ва натижаси сифатида¹, А.А. Муҳаммадиев далилларни чуқур таҳлил ва синтез қилиш орқали иш ҳолатлари ҳақида асосли ҳулоса чиқаришга қаратилган фикрий фаолият си-

фатида², Ё.А. Бозоров эса субъектив ва объектив жиҳатлар бирлигини ифодаловчи, процессуал қарорнинг психологик, мантикий ва маънавий асоси сифатида³ талқин қилади.

Судьянинг ички ишончи — ишдаги далилларни қонунда белгиланган тартибда бевосита ва ҳолис текшириш, уларни алоқадорлик, мақбуллик, ишончlilik ва етарlilik нуктаи назаридан баҳолаш, аниқланган фактларга татбиқ этиладиган ҳуқуқ нормасини талқин қилиш ҳамда қонун йўл қўйган ечимни танлаш натижасида судьяда шаклланадиган ва асослантирилган суд ҳужжатида объектив ифода топадиган мустақил ҳуқуқий-интеллектуал ҳулосадир.

Ўзбекистон Республикасининг процессуал кодексларида далилларни ички ишонч асосида баҳолашнинг умумий модели мустаҳкамланган. Фуқаролик процессуал кодексининг 80-моддаси⁴, Жиноят-процессуал кодексининг 95-моддаси⁵, Иқтисодий процессуал кодексининг 74-моддаси⁶ ҳамда Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодексининг 73-моддаси⁷ далилларни ҳар томонлама, тўлиқ ва ҳолис кўриб чиқиш натижаларига кўра, қонун талабларига амал қилган ҳолда баҳолашни назарда тутди. Мазкур тартиб ички ишончнинг манбаси судьянинг интуицияси эмас, балки қонунда белгиланган тартибда текширилган далиллар йиғиндисидан эканини кўрсатади.

Халқаро стандартлар ҳам судьянинг фактлар ва ҳуқуқ асосида, ташқи таъсирсиз қарор қабул қилишини суд мустақиллигининг ўзаги деб белгилайди. БМТнинг Суд органлари мустақиллигининг асосий принциплари 2-бандига кўра, суд органлари ишларни ҳолис, фактларга ва қонунга асосланган ҳолда, ҳар қандай чеклов, ноўрин таъсир, босим, таҳдид ёки аралашувларсиз ҳал этади⁸. Бу қоида ички ишончнинг институционал кафолатини ифодалайди: судьянинг тафаккур жараёни маъмурий бўйсунув ёки юқори турувчи мансабдорнинг хоҳиши билан алмаштирилиши мумкин эмас. Бангалор принципларида мустақиллик ва ҳолислик судьялик фаолиятининг асосий қадриятлари сифатида, касбий лаёқат ва тиришқоқлик эса уларни амалга ошириш шартлари сифатида қайд этилган⁹. Ички ишонч нуктаи назаридан бу қадриятлар ўзаро боғлиқ: мустақиллик судьяни ташқи босимдан, ҳолислик тарафкашлиқдан, билим ва тиришқоқлик эса шошма-шошарлик ҳамда касбий бепарволикдан ҳимоя қилади.

Ички ишончнинг шаклланишини шартли равишда қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин. Дастлаб судья низонинг предмети ва исботланиши лозим бўлган ҳолатларни белгилайди. Сўнг

далилларнинг қонунийлиги, ишончилиги, процессуал яроқчилиги ва ётарлилигини алоҳида ҳамда ўзаро боғлиқ ҳолда текширади. Кейинги босқичда аниқланган фактларни ҳуқуқий квалификация қилади, тегишли нормани танлайди ва талқин этади. Якунида фактик ва ҳуқуқий ҳулосаларни бир тизимга келтириб, уларни суд ҳужжатида асослантирувчи қисмида баён қилади. Бу босқичлар қатъий ажралган эмас: ҳуқуқий норма исботлаш предметини белгилайди, янги далил эса дастлабки ҳуқуқий квалификацияни қайта кўриб чиқишга олиб келиши мумкин.

Ички ишончни судья ихтиёри (дискреция) билан айналлаштириш мумкин эмас. Судья ихтиёри — қонун доирасида мумкин бўлган икки ёки ундан ортиқ ҳуқуқий ечимдан бирини танлаш ваколати; ички ишонч эса шу танловни тайёрлайдиган ва унинг асосини ташкил этадиган интеллектуал-ҳуқуқий ҳулосадир. Аарон Барак судья ихтиёрини қонуний вариантлар орасидан танлаш мавжуд бўлган ҳолат билан боғлайди¹⁰. Бошқача айтганда, дискреция ҳуқуқий танлов ваколатини, ички ишонч эса ушбу танловга олиб келувчи таҳлил ва асослаш механизминини ифодалайди.

"Оқилона", "адолатли", "энг яхши манфаат" каби баҳоловчи тушунчалар қонун билан судья ўртасидаги вазифалар тақсимотини намоён этади. Қонун умумий мезонни белгилайди, суд эса уни муайян иш фактлари орқали тўлдиради. Бу жараён судьянинг асослаш масъулиятини оширади.

Мисол сифатида Фуқаролик кодексининг 326-моддасини келтириш мумкин. Бу норма судга неустойка миқдорини камайтириш ҳуқуқини беради. Бироқ бу ваколат аниқ мезонларга, хусусан, мажбурият бузилиши оқибатларига мутаносиблик, тарафларнинг мулкӣ аҳволи ва истисно ҳолатларга таяниши лозим.

Натижа судья ихтиёрига тааллуқли бўлса, унинг қонунийлиги танлов мавжудлиги билангина эмас, асосларнинг ётарлилиги билан белгиланади.

Ички ишончнинг чегаралари қонун, текширилган далиллар, ҳолислик, мантиқ ва асослаш мажбуриятдан иборат. Судья қонунга зид натижани ёки тахминни "ички ишонч" билан оқлай олмайди. Мустақил судья – хоҳлаган қарорни эмас, балки фақат қонун ва иш материалларига таянган ҳулосани шакллантирган судьядир.

Дастлабки фикрга боғланиб қолиш ҳолис баҳолашга ҳалал бериши мумкин. Тортишув ва қарорни ёзма асослаш каби процессуал механизмлар бу хавфларни камайтиради. Шу боис ички ишонч судьянинг ҳуқуқи эмас, балки ўз ҳулосасини танқидий текшириш ва сабабларини очиқ баён этиш каби касбий масъулиятидир.

Европа инсон ҳуқуқлари суди "Руис Ториха Испанияга қарши" ва "Хиро Балани Испанияга қарши" ишларида одил судлов ҳуқуқи қарорларни асослаш мажбуриятини талаб қилишини, лекин натижага таъсир қиладиган муҳим ваз жавобсиз қолмаслиги кераклигини қайд этган. Европа судьялари маслаҳат кенгашининг 11-сонли ҳулосасида ҳам суд қарорлари тушунарли, изчил тузилган ва аниқ асосланган бўлиши лозимлиги белгиланган.

Асослантириш тарафларга қарорнинг сабабини тушуниш, шикоят қилиш ҳуқуқини таъминлаш ва юқори инстанция назорати учун асос яратади. Шунингдек, у судьяни интизомга чорлаб, мавжуд зиддиятларни юзага чиқаради.

Хусусан, гувоҳ кўрсатувида "ишончсиз" деган умумий баҳо бериш билан чекланиб бўлмайди. Суд қарорига гувоҳ кўрсатувларининг тасдиқланиш сабаблари ва қарши вазларнинг рад этилиш асослари баён қилиниши лозим. Ана шунда судьянинг ички ишончи текшириш мумкин бўлган асосланган ҳулосага айланади.

Дискрецион ваколат қўлланганда суд чоранинг зарурлигини кўрсатиши лозим. Танлов доираси қанчалик кенг бўлса, асослантириш юки ҳам шунчалик оғир бўлади. Юқори инстанция ҳулосанинг қонуний тартибда ва далилларга таяниб чиқарилганини текшириши лозим.

Ички ишонч институтини ривожлантириш учун қуйидаги чораларни кўриш мақсадга мувофиқ:

Биринчидан, Олий суд Пленуми тушунтиришларида ички ишончнинг мазмунини барча судлов турлари учун очиб бериш лозим.

Иккинчидан, суд қарорларини асослашнинг минимал стандартларини ишлаб чиқиш зарур. Бу стандартлар судьяни аниқланган ҳолатлар, далиллар, рад этилган вазлар ва қўлланилган нормалар бўйича асосий саволларга жавоб беришга йўналтириши керак.

Учинчидан, судьяларни тайёрлаш ва малакасини ошириш дастурларига далилларни мантиқий таҳлил қилиш, ҳуқуқий аргументация, когнитив ҳатоларни англаш, қарорларни аниқ тилда ёзиш ва мутаносиблик таҳлили бўйича амалий машғулотларни киритиш лозим. Ички ишончнинг сифати фақат нормани билиш билан эмас, фикрлаш ва уни ёзма ифодалаш маҳорати билан ҳам белгиланади.

Ҳулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ички ишонч суд қарорининг асослантирувчи қисмида ўзининг объектив ифодасини топади. Асослантирилган қарор судьянинг ички фикрлаш йўлини ҳуқуқий мулоқотга айлантиради, тарафларга натижани тушуниш, юқори судга уни текшириш, жамоатчилиikka эса одил судловнинг қонунга асосланганини кўриш имконини беради. Шу маънода асослантириш ички ишончнинг ташқи шакли, унинг қонунийлигини текшириш воситаси ва судья мустақиллиги билан ҳисобдорлиги ўртасидаги мувозанат кафолатидир.

Нодира БОБОХОНОВА,

Судьялар олий кенгаши раисининг ўринбосари.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ратинов А.Р. Внутреннее убеждение при оценке доказательств // Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н.В. Жогин. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Юридическая литература, 1973. С. 474-484.
2. Мухаммадиев А.А. Далиллар назарияси муаммолари: ўқув қўлланма / 3.Ф. Иноғомжонова унинг таҳрири остида. Тошкент: ТДЮИ, 2008. Б. 92-93.
3. Бозоров Ё.А. Жиноят процессида далилларни баҳолашда ички ишончнинг ўзига хос хусусияти // Gospodarka i Innowacje. 2024. Vol. 47. Б. 181-183.
4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси (22.01.2018, ЎРҚ-460), 80-модда. URL: <https://lex.uz/docs/3517337>.
5. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси (22.09.1994, 2013-XII), 95-модда. URL: <https://lex.uz/docs/111460>.
6. Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси (24.01.2018, ЎРҚ-461), 74-модда. URL: <https://lex.uz/docs/3523891>.
7. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги кодекси (25.01.2018, ЎРҚ-462), 73-модда. URL: <https://lex.uz/docs/3527353>.
5. Основные принципы независимости судебных органов: приняты Седьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Милан, 26 августа — 6 сентября 1985 г.); одобрены резолюциями Генеральной Ассамблеи ООН 40/32 и 40/146, п. 2.
6. Бангалорские принципы поведения судей от 26 ноября 2002 г., показатели 1, 2 и 6; одобрены резолюцией ЭКОСОС ООН 2006/23 от 27 июля 2006 г.
7. Барак А. Судейское усмотрение / пер. с англ.; вступ. ст. М.В. Баглая. Москва: НОРМА, 1999. С. 13.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ 35 ЙИЛЛИК ТАРАҚҚИЁТ ЙЎЛИ: ИСЛОҲОТЛАР, НАТИЖАЛАР ВА ИСТИҚБОЛЛАР

АННОТАЦИЯ: ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришилганидан кейинги 35 йил давомида таълим тизимида амалга оширилган ислохотларнинг асосий босқичлари, уларнинг ҳуқуқий-институционал асослари, эришилган натижалар ва истиқболли йўналишлари таҳлил қилинади. Тадқиқотда миллий таълим тизимининг шаклланиши, таълим мазмуни ва бошқарувининг такомиллашуви ҳамда 2017 йилдан бошланган Янги Ўзбекистон босқичи алоҳида ажратиб кўрсатилади. Айниқса, мактабгача, умумий ўрта, профессионал ва олий таълимни ривожлантириш, рақамлаштириш, академик мустақиллик, таълим, илм-фан ва амалиёт интеграцияси, халқаро ҳамкорлик масалалари билан бир қаторда, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясида таълим жараёнини амалиётга яқинлаштириш, модулли ва дуал таълим, рақамли технологиялар бўйича кадрлар тайёрлаш, таълим сифатини мониторинг қилиш, илмий салоҳиятни ошириш ва халқаро ҳамкорликни кенгайтириш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар мисолида ислохотларнинг амалий натижалари ёритилади. Мақолада таълим сифатини ошириш, педагог мақомини мустаҳкамлаш, таълим ва илм-фан интеграциясини чуқурлаштириш, рақамли таълим муҳитини ривожлантириш ҳамда таълимнинг амалиёт билан узвийлигини таъминлаш истиқболдаги устувор вазифалар сифатида асосланади.

Калит сўзлар: мустақиллик, таълим тизими, таълим сиёсати, ислохотлар, Янги Ўзбекистон, инсон капитали, олий таълим, ички ишлар органлари, ИИБ Академияси, модулли таълим, дуал таълим, рақамли таълим, таълим сифати, академик мустақиллик, инновация, илмий салоҳият.

Ҳар қандай давлатнинг узоқ муддатли тараққиёти, аввало, унинг инсон капитали сифати, жамиятда билим ва илм-фанга бўлган муносабат, таълим тизимининг замонавий талабларга мослиги билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришиши мамлакат тарихида нафақат сиёсий ва иқтисодий, балки таълим ва маърифат соҳасида ҳам янги тараққиёт босқичини бошлаб берди.

1991 йилдан кейин Ўзбекистон олдида мустақил давлатнинг миллий манфаатлари ва ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларига мос таълим тизимини шакллантириш вазифаси пайдо бўлди. Бу жараён таълим мазмунини миллий қадриятлар асосида қайта кўриб чиқиш, миллий кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, таълимнинг ҳуқуқий асосларини яратиш ва унинг давлат тараққиётидаги стратегик аҳамиятини белгилаш билан узвий боғлиқ бўлди.

Айниқса, 2017 йилдан бошлаб Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида таълим соҳасидаги ислохотлар сифат жиҳатидан янги босқичга кўтарилди. Таълим тизимида қамровни кенгайтириш билан бир қаторда, таълим мазмунини янгилаш, амалиётга йўналтирилган ўқитиш, рақамлаштириш, халқаро интеграция ва инсон капиталини ривожлантиришга устувор аҳамият берилди.

Миллий таълим тизимининг шаклланиши

Мустақилликнинг дастлабки даврида таълим тизими олдида турган асосий вазифа собиқ маъмурий-буйруқбозлик тизими шароитида шаклланган таълим моделидан миллий давлат ва жамият эҳтиёжларига мос таълим тизимига босқичма-босқич ўтишдан иборат эди. Бу даврда таълим мазмунини миллийлаштириш, миллий тарих, маданият, тил ва маънавий қадриятларни таълим жараёнига кенг жорий этишга алоҳида эътибор қаратилди.

Мустақиллик таълим тизимида миллий кадрлар тайёрлаш масаласини стратегик вазифага айлантирди. Кейинги йилларда мазкур вазифа давлат бошқаруви, иқтисодиёт, ҳуқуқни муҳофаза қилиш, ижтимоий соҳа ва илм-фан учун замонавий компетенцияларга эга мутахассислар тайёрлаш зарурати билан янада бойиди.

Ўзбекистон таълим тизимининг тараққиёти ҳуқуқий асосларнинг босқичма-босқич такомиллашуви билан узвий боғлиқ. 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг ЎРҚ-637-сон “Таълим тўғрисида”ги қонуни таълим соҳасидаги муносабатларни комплекс тартибга солишнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлади. Хусусан, Қонуннинг 16, 17 ва 20-моддаларида масофавий, дуал ҳамда инклюзив таълимни ташкил этиш ва ривожлантиришга оид асосий қоидалар белгиланди.

Ушбу ҳуқуқий-институционал янгиланишлар олий таълим тизимида ҳам янги бошқарув ва таълим моделларини жорий этишга замин яратди.

Соҳадаги ислохотлар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида

Мазкур умуммиллий ислохотларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар учун кадрлар тайёрлаш тизимидаги амалий ифодаси Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар

вазирлиги Академияси фаолиятида яққол намоён бўлади. Академияда 2021/2022 ўқув йилидан бакалаврият ва магистратурадан иборат икки босқичли олий таълим тизими йўлга қўйилиб, модулли ўқитиш, онлайн мастер-класслар, ўқув тезкор-тергов гуруҳлари, “Мулоқот” клублари, “Финал” комплекс ўқув машғулоти, сайёр суд мажлислари ва дуал таълим каби амалиётга йўналтирилган механизмлар жорий этилди.

Шу боис мустақилликнинг 35 йиллик тараққиёт йўлини баҳолашда умумий таълим тизимидаги ислохотлар билан бирга, уларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳасидаги кадрлар тайёрлашга таъсирини таҳлил қилиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга.

ИИБ Академиясида ушбу ёндашувлар ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳасининг ўзига хос эҳтиёжларидан келиб чиқиб ривожлантирилди. 2025/2026 ўқув йилидан “рақамли технологиялар соҳасида жиноятларга қарши курашиш фаолияти” йўналиши бўйича 4 йиллик таълим дастури асосида кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди, киберхавфсизлик йўналиши бўйича ўқув гуруҳлари ташкил этилди ҳамда курсантларни учувчисиз учадиган аппаратларни бошқариш бўйича махсус касбий тайёргарликдан ўтказиш амалиёти жорий қилинди.

Таълим жараёнини амалиёт билан интеграциялаш

Замонавий таълимнинг муҳим мезонларидан бири назарий билимларни амалиёт билан уйғунлаштиришдир. Курсантларнинг ҳодиса содир бўлган жойга чиқиши, реал суд мажлисларида иштирок этиши ва жиноятларни иссиқ изида фош этишга оид амалий вазифаларни бажариши уларда касбий компетенцияларни шакллантиришга хизмат қилмоқда.

Шунингдек, дуал таълим тизими доирасида курсантларни “ҳодим ёрдამчиси” лавозимида пойтахт туманлари ички ишлар бўлинмаларига амалиётга жалб қилиш орқали назария ва амалиёт уйғунлиги кучайтирилди. Бу механизм таълим натижаларини фақат назарий билимлар билан эмас, балки касбий фаолиятда қўллаш қobiliяти билан баҳолашга имкон беради.

Замонавий ички ишлар органлари фаолияти турли соҳалар бўйича комплекс билим ва бошқарув кўникмаларига эга кадрларни талаб қилади. Шу муносабат билан Академия магистратурасида “ташкилий-тактик бошқарув”, “ташкилий-стратегик бошқарув” ва “илмий-педагогик фаолият” мутахассисликлари бўйича кадрлар тайёрлаш йўлга қўйилди.

Тингловчиларни универсал раҳбар этиб тайёрлаш мақсадида кадрлар билан ишлаш, жамоат хавфсизлигини таъминлаш, тергов ва тезкор-қидирув фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришга бағишланган модулар жорий қилинди. Шунингдек, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари раҳбарлари, етакчи таълим муассасалари ва тажрибали мутахассисларни машғулотларга жалб қилиш, хорижий давлатларда малака ошириш ва қонун лойиҳалари муҳокамаларида иштирок этиш механизмлари қўлланилди.

Рақамлаштириш ва инновацион трансформация

Рақамлаштириш таълим ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш, масофавий таълимни ривожлантириш ва таълим натижаларини мониторинг қи-

лиш учун янги имкониятлар яратади. Академиянинг Масофавий таълим факультетида ўқув жараёни масофавий бошқариш ва тингловчиларнинг мустақил тайёргарлиги сифатини узлуксиз назорат қилиш мақсадида "Moodle платформаси" жорий этилди.

Шу билан бирга, киберхавфсизлик ва рақамли криминалистика соҳалари бўйича ихтисослаштирилган таълим йўналишларининг ривожланиши ички ишлар органлари учун янги рақамли компетенцияларга эга кадрлар тайёрлашга хизмат қилмоқда.

Таълим сифатини таъминлашнинг институционал механизмлари сифатида Академияда 4 та факультет ташкил этилди, Таълим сифатини назорат ва мониторинг қилиш маркази фаолияти йўлга қўйилди ҳамда етакчи хорижий олий таълим муассасалари вакиллари билан иборат Ўқув-методик кенгаш ташкил этилди. Профессор-ўқитувчиларнинг педагогик маҳорати ва малакасини оширишнинг узлуксиз тизими, педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш маркази ҳамда "Smart reytng" электрон платформаси жорий қилинди.

Академияда самарали илмий-педагогик фаолият юритаётган профессор-ўқитувчиларни рағбатлантириш мақсадида "Мураббий", "Тажрибали мураббий", "Фахрий мураббий" педагогик тоифалари ва "Ички ишлар вазирлиги академияси фахрий профессори" унвони таъсис этилган. Бу чоралар педагог шахси ва унинг касбий салоҳияти таълим сифатининг ҳал қилувчи омиллигини эканини тасдиқлайди.

Таълим, илм-фан ва амалиёт интеграцияси

Мустақиллик йилларида таълим ва илм-фан интеграциясига эътибор кучайиб, Янги Ўзбекистон даврида мазкур йўналиш институционал механизмлар билан мустаҳкамланди. ИИБ Академиясида 2022–2026 йилларга мўлжалланган илмий-тадқиқот дастури ишлаб чиқилиб, Ёш олимлар кенгаши, 7 та илмий мактаб, 22 та илмий тўғарак ва 8 та тадқиқот гуруҳи фаолияти йўлга қўйилди.

"Киберхавфсизликни ҳуқуқий таъминлаш" ихтисослиги бўйича илмий даражалар берувчи илмий кенгаш ташкил қилиниб, илмий кенгашлар сони 3 тага етказилди. Шунингдек, "Ҳуқуқий олам", "Тезкор-қидирув ҳуқуқи" ҳамда "Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятида таълим, фан ва инновациялар" илмий журналлари таъсис этилди. Комплекс чора-тадбирлар натижасида Академиянинг илмий салоҳияти кўрсаткичи 26 фоиздан 70,9 фоизга етказилган.

Ички ишлар органлари фаолиятини услубий таъминлаш марказининг ташкил этилиши, жиноятчиликни "илмий диагноз" асосида ўрганиш, ҳудудий ички ишлар органларига кафедраларни бириктириш ва профилактика инспекторларининг ҳуқуқий билимини оширишга қаратилган сайёр ўқув курслари таълим, илм-фан ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш амалиёти ўртасидаги функционал боғлиқликни кучайтирмоқда.

Шунингдек, халқаро ҳамкорлик таълим сифатини ошириш, илгор тажрибаларни ўрганиш ва миллий таълим тизимининг рақобатбардошлигини кучайтиришнинг муҳим омиллиги ҳисобланади. 2021–2026 йилларда Академия нуфузли халқаро ташкилотлар, жумладан АРТА, TURKPAР ва INTERPA билан ҳамкорликни ривожлантирди. Ҳамкор ташкилотлар сони 11 тага, турдош хорижий таълим муассасалари сони эса 41 тага етказилди.

Россия, Хитой, Туркия, Франция, Ҳиндистон, Жанубий Корея, Сингапур, Мўғулистон, Қатар, Озарбайжон, Қозғистон, Беларусь, Тожикистон ва Қирғизистон давлатларининг турдош таълим муассасалари билан ҳамкорлик ўрнатилди. Хорижий мутахассисларни таълим жараёнига жалб қилиш, курсантларни илгор тажрибаларни ўрганиш учун хорижга юбориш ва хорижий таълим муассасалари вакиллари учун ўқув курсларини ташкил этиш амалиёти йўлга қўйилди.

35 йиллик тараққиёт натижаларини таҳлил қилиш Ўзбекистон таълим тизими институционал жиҳатдан сезиларли ўзгаришларни бошдан кечирганини кўрсатади. Таълим қамровининг кенгайиши, таълим мазмунининг янгиланиши, рақамли технологияларнинг жорий этилиши, халқаро ҳамкорликнинг кучайиши ва таълим, илм-фан ҳамда инновация ўртасидаги алоқаларнинг мустаҳкамланиши муҳим натижалар сифатида намоён бўлмоқда.

Шу билан бирга, таълим сифатини ҳудудлар ва муассасалар кесимида бир хил таъминлаш, таълим мазмунини меҳнат бозори эҳтиёжларига янада яқинлаштириш, педагогларнинг узлуксиз касбий ривожланишини таъминлаш, таълим ва илм-фан натижаларининг амалий самарадорлигини ошириш, рақамли тафавутни камайтириш ҳамда академик ҳалоллик ва тадқиқот этикаси маданиятини кучайтириш долзарб вазифалар бўлиб қолмоқда.

Тизимнинг истиқболли ривожланиш йўналишлари

Келгуси даврда таълим ислохотларининг асосий мезони ислохотлар сони эмас, балки уларнинг инсон ва жамият ҳаётидаги натижадорлиги бўлиши лозим. Бу ёндашув ИИБ Академиясида ҳам таълим натижаларини курсантларнинг реал касбий компетенциялари, мустақил қарор қабул қилиш қобилияти ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш амалиётида билимларни қўллай олиши орқали баҳолашни тақозо этади.

Биринчи йўналиш – таълим сифатини натижа асосида баҳолаш. Иккинчи йўналиш – педагог касбининг нуфузи, касбий мустақиллиги ва узлуксиз ривожланишини таъминлаш. Учинчи йўналиш – таълим ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш амалиёти интеграциясини янада чуқурлаштириш. Тўртинчи йўналиш – сунъий интеллект, рақамли платформалар ва адаптив таълим технологияларидан самарали фойдаланиш. Бешинчи йўналиш – халқаро интеграция ва академик мобилликни кенгайтириш. Олтинчи йўналиш – таълим, илм-фан ва инновация учлигини мустаҳкамлаш.

Академия учун алоҳида истиқболли вазифалар сифатида рақамли технологиялар соҳасида жиноятларга қарши курашиш бўйича кадрлар тайёрлашни ривожлантириш, дуал таълим механизмларини кенгайтириш, ҳудудлардаги криминоген вазиятни илмий таҳлил қилиш асосида таълим мазмунини мунтазам янгиллаб бориш, халқаро ҳамкорликни кенгайтириш ва илмий тадқиқотларнинг амалий натижадорлигини оширишни кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 35 йиллик мустақиллик даври таълим тизими тараққиёти нуқтаи назаридан мураккаб, аммо муҳим тарихий босқични ташкил этади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида миллий таълим тизимининг ҳуқуқий ва ташкилий асослари яратилган бўлса, кейинги даврларда унинг мазмуни ва бошқарув механизмлари такомиллаштирилди. 2017 йилдан бошланган Янги Ўзбекистон даврида эса таълим соҳасидаги ислохотлар кенг қамровли ва тизимли характер касб этди.

Мазкур жараённинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар учун кадрлар тайёрлашдаги амалий ифодаси ИИБ Академияси фаолиятида яққол кўринади. Модулли ва дуал таълим, ўқув тезкор-тергов гуруҳлари, "Финал" комплекс машғулотлари, сайёр суд мажлислари, Moodle платформаси, рақамли технологиялар соҳасида жиноятларга қарши курашиш йўналиши, таълим сифатини мониторинг қилиш тизими, илмий мактаблар ва тадқиқот гуруҳлари, шунингдек халқаро ҳамкорлик механизмлари таълимни замонавий талабларга мослаштиришга хизмат қилмоқда.

Шу маънода, Ўзбекистон таълим тизимининг кейинги тараққиёт босқичи "қамровдан – сифатга, билим беришдан – компетенция шакллантиришга, таълимдан – инсон капиталини ривожлантиришга" ўтиш тамойили асосида қурилиши мақсадга мувофиқ. Ички ишлар органлари учун кадрлар тайёрлаш тизимида эса ушбу тамойил "назариядан – амалиётга, билимдан – касбий компетенцияга, таълимдан – жамоат хавфсизлиги ва қонунийликни таъминлашга" йўналтирилган ёндашув билан бойитилиши лозим.

Шундай қилиб, мустақилликнинг 35 йили Ўзбекистон таълим тизимининг шаклланиш ва янгиланиш даври бўлган бўлса, Янги Ўзбекистон даври унинг сифат жиҳатидан янги, рақобатбардош ва инсон капиталига асосланган миллий таълим моделини шакллантириш босқичига айланмоқда.

Ахтам ТУРСУНОВ,

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси профессори, юридик фанлар доктори.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 30.04.2023 // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/6445145> (https://lex.uz/docs/6445145?utm_source=chatgpt.com).
2. "Таълим тўғрисида"ги Қонун. 23.09.2020, УРҚ-637-сон // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/5013007>.
3. "Педагогнинг мақоми тўғрисида"ги Қонун. 01.02.2024, УРҚ-901-сон // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/6786401>.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-4312-сон қарори. 08.05.2019 // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/4327235>.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5712-сон фармони. 29.04.2019 // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/4312785> (https://lex.uz/docs/4312785?utm_source=chatgpt.com).
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-5847-сон фармони. 08.10.2019 // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/4545884>.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-5076-сон қарори. 15.04.2021 // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/5377619>.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-282-сон қарори. 18.08.2023 // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/6577432> (https://lex.uz/docs/6577432?utm_source=chatgpt.com).
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-17-сон қарори. 22.01.2025.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-21-сон фармони. 16.02.2026 // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/8050769> (https://lex.uz/docs/8050769?utm_source=chatgpt.com).

ИНТЕРНЕТ ОРҚАЛИ ЖИНСИЙ ЭКСПЛУАТАЦИЯ ҚИЛИШ (ОНЛАЙН-ГРУМИНГ) ТУШУНЧАСИ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАБИАТИ

АННОТАЦИЯ: мақолада вояга етмаганларни интернет орқали ишончли муносабатлар ўрнатиш йўли билан жинсий эксплуатация қилиш (онлайн-груминг) муаммоси тадқиқ этилган. Ушбу ҳодисанинг тушунчаси ва ҳуқуқий табиати ёритилган.

Калит сўзлар: онлайн-груминг, вояга етмаганлар, жинсий эксплуатация, рақамли жиноятчилик, далиллар, жиноий жавобгарлик, интернет.

Ахборот-коммуникация технологияларининг жадал ривожланиши ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида рақамлаштириш жараёнларининг кенг ёйилиши шароитида вояга етмаганларни виртуал муҳитда содир этилаётган янги турдаги жиноятлардан ҳимоя қилиш муаммоси алоҳида долзарб аҳамият касб этмоқда. Болалар ва ўсмирларнинг интернет тармоғига кириш имкониятларининг кенгайиши, шунингдек, TikTok, Telegram ва Instagram каби ижтимоий тармоқлар ва мессенжерлар орқали рақамли мулоқотга фаол жалб этилиши уларнинг хавфсизлиги ва шахсий дахлсизлиги билан боғлиқ янги хавф-хатарларни юзага келтирмоқда.

Рақамли муҳитдаги жиноий фаолиятнинг энг хавfli ва латент шаклларида бири онлайн-груминг ҳисобланади. Бу – вояга етмаганлар билан интернет орқали ишончли муносабатлар ўрнатиб уларни кейинчалик жинсий эксплуатация қилишга қаратилган ҳаракатлардир.

Ушбу ҳодисанинг ўзига хос хусусияти унинг яширин характерга эгалиги, босқичма-босқич амалга оширилиши ва психологик манипуляция орқали содир этилишидир. Бу эса уни эрта босқичларда аниқлаш ва олдини олишни анча мушкуллаштиради. Анъанавий жинсий жиноятлардан фарқли равишда, онлайн-груминг аксарият ҳолларда дарҳол жисмоний алоқани назарда тутмайди, балки ишончни шакллантириш, эмоционал боғлиқликни кучайтириш ва вояга етмаганни ҳуқуққа хилоф ҳаракатларга жалб қилишга қаратилган мулоқот орқали амалга оширилади.

Халқаро ташкилотлар, жумладан Интерпол ва ЮНИСЕФ маълумотларига кўра, сўнгги йилларда интернет тармоғида болаларнинг жинсий эксплуатацияси билан боғлиқ жиноятлар, шу жумладан онлайн-груминг ҳолатлари барқарор ўсиш тенденциясига эга. Ушбу жараёнлар рақамли муҳитнинг трансграничарий хусусияти ва фойдаланувчиларнинг анонимлиги билан янада мураккаблашмоқда, бу эса ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва суд тизими фаолиятини қийинлаштиради.

Шу билан бирга, мазкур муаммонинг юқори ижтимоий хавфлилигига қарамасдан, онлайн-груминг масаласининг миллий ва хорижий юридик фан доирасида илмий ўрганилиш даражаси етарли эмас. Илмий адабиётларда вояга етмаганларни жинсий эксплуатациядан ҳимоя қилишнинг айрим жиҳатлари ёритилган бўлса-да, онлайн-грумингнинг ҳуқуқий табиати, унинг мустақил жиноят сифатидаги таркиби, шунингдек, квалификация қилиш ва исботлашнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган комплекс тадқиқотлар чекланган ҳажмда тақдим этилган. Бундан ташқари, қатор давлатларда ушбу қилмишнинг қонунчиликда аниқ мустаҳкамланмаганлиги ҳуқуқни қўллаш амалиётида турлича ёндашувларни келтириб чиқармоқда.

Онлайн-груминг муаммосининг долзарблиги, шунингдек, жиноят қонунчилигини замонавий рақамли таҳдидларга мослаштириш ва халқаро стандартларни ҳисобга олган ҳолда

самарали ҳуқуқий қарши кураш механизмларини ишлаб чиқиш зарурати билан ҳам белгиланади. Хусусан, Совет Европанинг Лансароте конвенцияси қоидалари бу борада муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан, онлайн-грумингга қарши курашишда самарали моделлар шаклланган хорижий давлатлар қонунчилигини қиёсий-ҳуқуқий таҳлил қилиш алоҳида аҳамият касб этади.

Ушбу тадқиқотимизнинг асосий мақсади онлайн-грумингнинг ҳуқуқий табиатини комплекс таҳлил қилиш, унинг жиноят сифатидаги асосий белгиларини аниқлаш ҳамда жиноят қонунчилиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётига такомиллаштириш бўйича илмий асосланган таклифлар ишлаб чиқишдан иборат.

Унда онлайн-груминг тушунчаси, унинг асосий белгилари ва ўхшаш жиноятлардан фарқлари очиб берилди, онлайн-грумингнинг жиноят таркиби, жумладан унинг объектив ва субъектив томонлари таҳлил қилинади. Шунингдек, АҚШ, Германия, Япония, Корея Республикаси, Россия ва Қозғистон мисолида онлайн-груминг учун жиноий жавобгарликнинг қиёсий-ҳуқуқий таҳлили амалга оширилиб, мазкур жиноятни квалификация қилиш ва исботлашдаги асосий муаммолар аниқланади ва вояга етмаганларни рақамли муҳитда ҳимоя қилиш самарадорлигини оширишга қаратилган қонунчилик ва амалиётни такомиллаштириш бўйича таклифлар ишлаб чиқилади.

Мақоланинг илмий янгилиги онлайн-грумингни рақамли муҳитда содир этиладиган мустақил жиноят сифатида комплекс таҳлил қилиш, шунингдек уни қонунчиликда мустаҳкамлаш ва квалификация қилиш бўйича муаллифлик таклифларини ишлаб чиқишдан иборат. Хусусан, онлайн-грумингни алоҳида жиноят таркиби сифатида ажратиш зарурати асосланади ҳамда уни бошқа жинсий жиноятлардан фарқлаш мезонлари таклиф этилади.

Онлайн-груминг тушунчаси ва ҳуқуқий табиати ҳақида мулоҳаза юритадиган бўлсак “груминг” (ингл. grooming) атамаси дастлаб инглиз тилида “тайёрлаш”, “ғамхўрлик қилиш” ёки “ишончли муносабатларни шакллантириш” маъноларини англатган. Криминология ва жиноят ҳуқуқи нуқтаи назаридан мазкур атама бошқача мазмун касб этиб, вояга етмаган шахс билан ишончли муносабатлар ўрнатиш орқали уни кейинчалик жинсий эксплуатация қилишга қаратилган ҳаракатларни англатади.

Ахборот технологияларининг ривожланиши натижасида “онлайн-груминг” тушунчаси шаклланди. У вояга етмаганлар билан ахборот-коммуникация технологиялари (ижтимоий тармоқлар, мессенжерлар, ўйин платформалари ва бошқалар) орқали мулоқот ўрнатиш ва уни ривожлантириш орқали жинсий ҳаракатларни содир этиш ёки уларга тайёргарлик кўришга қаратилган ҳаракатларни англатади. Замонавий илмий адабиётларда онлайн-груминг босқичма-босқич амалга ошириладиган жараён сифатида тавсифланиб, у жабрланувчини танлаш, алоқа ўрнатиш, ишончни шакллантириш, уни атрофдагилардан

ажратиш ва кейинчалик ҳуқуққа хилоф ҳаракатларга жалб қилиш босқичларини ўз ичига олади¹.

Халқаро даражада груминг тушунчаси бир қатор норматив ҳужжатларда мустаҳкамланган. Жумладан, Европа Кенгашининг Болаларни жинсий эксплуатация ва жинсий зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги (Лансароте конвенцияси, 2007 йил) Конвенциясида “ахборот-коммуникация технологиялари орқали бола билан жинсий жиноят содир этиш мақсадида алоқа ўрнатиш” учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган². Ушбу норма жисмоний алоқа бўлмаган ҳолларда ҳам грумингни мустақил жиноят сифатида тан олишни англатади.

Онлайн-грумингнинг ўзига хос хусусияти — жиноятнинг тайёргарлик босқичига қаратилганлигидир. Анъанавий жиноят ҳуқуқида бундай босқичлар ҳар доим ҳам мустақил тарзда жиноят сифатида баҳоланмаган. Шу жиҳатдан онлайн-груминг вояга етмаганларга нисбатан содир этиладиган бошқа жинсий жиноятлардан (зўрлаш, бузуқ ҳаракатлар, порнографияга жалб қилиш ва бошқалар) фарқ қилади, чунки у жисмоний таъсирсиз ҳам амалга оширилиши мумкин, аммо боланинг жинсий ривожланишига реал хавф туғдиради³.

Шундай қилиб, онлайн-грумингга рақамли муҳитда содир этиладиган ва жабрланувчининг психологик боғлиқлигини шакллантиришга қаратилган ўзига хос белгиларига эга мустақил жиноий ҳаракат сифатида қаралиши лозим.

Унинг асосий белгиларидан бири — жиноятчи билан вояга етмаган шахс ўртасида ишончли муносабатларни ўрнатишдир. Дастлабки босқичда жиноятчи кўпинча “дўст”, “маслаҳатчи” ёки “тенгдош” сифатида намоён бўлиб, эътибор, қўллаб-қувватлаш ва қизиқиш билдириш орқали боланинг ишончини қозонади. Бу эса унинг танқидий фикрлашини пасайитириш ва эмоционал боғлиқликни шакллантиришга хизмат қилади⁴.

Иккинчи муҳим белги — психологик таъсир ва манипуляциядан фойдаланишдир. Жиноятчи комплиментлар, ваъдалар, таҳдидлар, шантаж ва “алоҳида муносабатлар” иллюзиясини яратиш орқали таъсир кўрсатади. Айрим ҳолларда жинсий мазмундаги контентни босқичма-босқич “одатий” ҳолга айлантириш орқали вояга етмагanning қаршилиги пасайтирилади ва у ҳуқуққа хилоф ҳаракатларга жалб этилади⁵.

Учинчи белги — рақамли платформалардан фойдаланишдир. Онлайн-груминг ижтимоий тармоқлар (Instagram), (Telegram) мессенжерлар уйин платформалари ва бошқа интернет ресурслари орқали амалга оширилади. Анонимлик, сохта аккаунтлар яратиш имконияти ва жисмоний алоқанинг йўқлиги жиноятни содир этишни енгиллаштиради ҳамда уни аниқлашни қийинлаштиради⁶.

Тўртинчи белги — ҳаракатларнинг мақсадга йўналтирилганлигидир. Груминг жараёнининг барча босқичлари онгли равишда амалга оширилиб, муайян мақсад — вояга етмаган шахснинг жинсий эксплуатация қилишга қаратилган бўлади. Жиноятчи кўпинча олдиндан режа тузиб, жабрланувчини маълум мезонлар асосида танлайди ва мулоқот стратегиясини белгилайди⁷.

Шундай қилиб, мазкур белгиларнинг йиғиндиси онлайн-грумингни юқори латентлик ва психологик мураккабликка эга бўлган ўзига хос жиноий ҳаракат сифатида тавсифлаш имконини беради.

Онлайн-грумингнинг ижтимоий хавфлилиги, аввало, вояга етмаганларнинг ўта заиф тоифа эканлиги билан боғлиқ. Болалар ва ўсмирлар ёш ҳамда психологик хусусиятлари сабабли етарли ҳаётий тажриба ва танқидий фикрлаш қобилиятига эга

эмас, бу эса уларни манипуляция ҳамда психологик таъсирга осон мойил қилади⁸.

Шунингдек, мазкур жиноятнинг латент характерга эгалиги ҳам муҳим омил ҳисобланади. У одатда шахсий ёзишмалар орқали амалга оширилади ва учинчи шахслар учун ёпиқ бўлади. Вояга етмаганлар кўпинча бу ҳолатнинг ҳуқуққа хилофлигини англамайди ёки кўрқув ва уят туфайли мурожаат қилмайди, натижада кўплаб ҳолатлар аниқланмай қолади⁹.

Қўшимча мураккаблик онлайн-грумингнинг трансчегаравий хусусияти билан боғлиқ. Жиноятчи ва жабрланувчи турли давлатларда бўлиши, хорижий серверлардан фойдаланиши ҳамда аноним алоқа воситаларини қўллаши тергов ва жавобгарликка тортиш жараёнини қийинлаштиради¹⁰.

Шу билан бирга, онлайн-груминг кўп ҳолларда оғирроқ жиноятлар — жинсий зўравонлик, болалар порнографияси ва одам савдосининг бошланғич босқичи ҳисобланади. Шу боис, уни эрта босқичда аниқлаш ва олдини олиш муҳим профилактик аҳамиятга эга.

Юқорида келтирилган ҳолатлар онлайн-грумингнинг юқори ижтимоий хавфли эканлигини ва унинг аниқ ҳуқуқий тартибга солиниши ҳамда самарали қарши кураш механизмларини ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатади.

Дилшод ИСРАИЛОВ,

Одил судлов академияси илмий тадқиқотларни мувофиқлаштириш бўлимининг бош мутахассиси, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Whittle H.C., Hamilton-Giachritsis C., Beech A.R. Victims' Voices: The Impact of Online Grooming and Sexual Abuse // Universal Journal of Psychology. 2013. Vol. 1, No. 2. P. 59–71. DOI: <https://doi.org/10.13189/ujp.2013.010206>.
2. Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse. Lanzarote, 25.10.2007. CETS No. 201. Article 23. P. 33. URL: <https://rm.coe.int/protection-of-children-against-sexual-exploitation-and-sexual-abuse/1680794e97>. (rm.coe.int (https://rm.coe.int/protection-of-children-against-sexual-exploitation-and-sexual-abuse/1680794e97?utm_source=chatgpt.com))
3. ECPAT International. Summary Paper: Online Child Sexual Exploitation. 2020. URL: <https://ecpat.org/resource/summary-paper-online-child-sexual-exploitation/>.
4. O'Connell R. A Typology of Child Cybersexploitation and Online Grooming Practices. Preston: Cyberspace Research Unit, University of Central Lancashire, 2003. URL: <https://image.guardian.co.uk/sys-files/Society/documents/2003/07/17/Groomingreport.pdf>. (image.guardian.co.uk (https://image.guardian.co.uk/sys-files/Society/documents/2003/07/17/Groomingreport.pdf?utm_source=chatgpt.com))
5. Davidson J., Gottschalk P. (eds.). Internet Child Abuse: Current Research and Policy. Abingdon: Routledge, 2011. URL: <https://www.routledge.com/Internet-Child-Abuse-Current-Research-and-Policy/Davidson-Gottschalk/p/book/9780415697804>.
6. INTERPOL. Threats and Trends: Child Sexual Exploitation and Abuse — COVID-19 Impact. September 2020. URL: <https://www.interpol.int/content/download/15611/file/COVID19%20-%20Child%20Sexual%20Exploitation%20and%20Abuse%20threats%20and%20trends.pdf>. (interpol.int (https://www.interpol.int/content/download/15611/file/COVID19%20-%20Child%20Sexual%20Exploitation%20and%20Abuse%20threats%20and%20trends.pdf?utm_source=chatgpt.com))
7. Winters G.M., Jeglic E.L. Stages of Sexual Grooming: Recognizing Potentially Predatory Behaviors of Child Molesters // Deviant Behavior. 2017. Vol. 38, No. 6. P. 724–733. DOI: <https://doi.org/10.1080/01639625.2016.1197656>.
8. UNICEF Innocenti, ECPAT International, INTERPOL. Disrupting Harm Country Reports: Evidence on Online Child Sexual Exploitation and Abuse. December 2022. URL: <https://www.unicef.org/innocenti/reports/disrupting-harm-country-reports>. (Office of Strategy and Evidence Innocenti (https://www.unicef.org/innocenti/reports/disrupting-harm-country-reports?utm_source=chatgpt.com))
9. Livingstone S., Smith P.K. Annual Research Review: Harms Experienced by Child Users of Online and Mobile Technologies: The Nature, Prevalence and Management of Sexual and Aggressive Risks in the Digital Age // Journal of Child Psychology and Psychiatry. 2014. Vol. 55, No. 6. P. 635–654. DOI: <https://doi.org/10.1111/jcpp.12197>.
10. UNODC. Study on the Effects of New Information Technologies on the Abuse and Exploitation of Children. Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime, 2015. URL: https://www.unodc.org/documents/Cybercrime/Study_on_the_Effects.pdf.

КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШИШДА СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТНИ ҚЎЛЛАШ: ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТАШКИЛОТЛАРИ МИСОЛИДА

АННОТАЦИЯ: мақолада олий таълим соҳасида коррупциявий хавфларни аниқлаш ва уларнинг олдини олишда сунъий интеллект (AI) технологияларидан фойдаланишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмлари тадқиқ этилган. Формал-юридик, қиёсий-ҳуқуқий ва тизимли таҳлил усуллари асосида Ўзбекистон қонунчилиги Европа Иттифоқининг AI Act Регламенти, UNESCO ва OECD стандартлари билан қиёсланган.

Калит сўзлар: коррупцияга қарши курашиш, олий таълим, сунъий интеллект, AI-комплаенс, академик ҳалоллик, алгоритмик ҳисобдорлик, инсон назорати, шахсга доир маълумотлар, коррупциявий хавф.

Рақамли трансформация олий таълим тизимида қабул, талабалар билимларини баҳолаш, грант ва стипендияларни тақсимлаш, кадрлар танлови, давлат харидлари ҳамда илмий фаолиятни бошқариш жараёнларини кенг қамраб олмакда. Ушбу жараёнларнинг маълумотларга асосланган рақамли шаклга ўтиши коррупциявий хавфларни эрта аниқлаш ва уларнинг олдини олишда сунъий интеллект (AI) технологияларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтирди. AI алгоритмлари катта ҳажмдаги маълумотлар асосида ғайриоддий боғланишлар, манфаатлар тўқнашуви эҳтимоли, тақдорланувчи схемалар ва статистик оғишларни аниқлаш орқали коррупциявий хавфларни баҳолашда муҳим восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ҳуқуқшунос олимлардан, Köbis N.C., Starke C. ва Rahwan I. таъкидлаганларидек, рақамлаштиришнинг ўзи коррупцияни автоматик равишда камайтирмайди. AI тизимларининг самарадорлиги уларнинг қандай мақсадда яратилгани, қайси маълумотлар асосида ўқитилгани, қандай ҳуқуқий назорат механизмлари жорий этилгани ва қабул қилинган қарорлар устидан самарали шикоят қилиш имкониятининг мавжудлигига бевосита боғлиқ.

Мазкур масаланинг ҳуқуқий ҳолати AI технологияларининг самарадорлиги билан инсон ҳуқуқлари ва қонунийлик қафолатлари ўртасидаги мувозанатни таъминлашдан иборат. Автоматлаштирилган таҳлил инсон омилини камайтириш ва назорат ресурсларини юқори хавфли жараёнларга йўналтириш имконини берса, нотўғри ёки бирёқлама маълумотлардан фойдаланиш, алгоритмларнинг ёпиқлиги ҳамда автоматлаштирилган қарорларга ортиқча ишонч билдириш алгоритмик адолатсизлик ва янги коррупциявий хавфларни юзга келтириши мумкин. Busiuc M. қайд этганидек, бундай шароитда асосий муаммо AIнинг техник имкониятларида эмас, балки унинг қонуний, шаффоф, ҳисобдор ва инсон назорати остида қўлланилишини таъминлайдиган ҳуқуқий механизмларни шакллантиришдир.

AI ва коррупцияга қарши курашиш: ҳуқуқий функция ва қўлланиш чегаралари. Коррупциявий хавфни автоматлаштирилган баҳолаш ҳуқуқбузарлик фактини аниқлаш ёки шахснинг айбдорлигини белгилаш билан тенглаштирилмаслиги керак. Сунъий интеллект (AI) тизимлари транзакциялар, баҳолаш натижалари, шартномалар, аффилиланганлик алоқалари ёки қарорлар қабул қилиш жараёнидаги ғайриоддий ҳолатларни аниқлаши мумкин. Бироқ бундай натижалар коррупция мавжудлиги ҳақида мустақил юридик ҳулоса сифатида қабул қилиниши мумкин эмас. OECD тадқиқотларида ҳам прогнозовчи AI воситаларининг асосий вазифаси коррупциявий хавф юқори бўлган ҳолатларни саралаб, уларни кейинги инсон текшируви учун устуворлаштиришдан иборат экани таъкидланган. Шу нуқтаи назардан коррупциявий хавфни баҳолаш жараёни “хавф сигнали – текширув – далилларни баҳолаш – ваколатли шахс қарори – шикоят қилиш” каби процессуал кетма-кетлик асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

Олий таълим тизимида AI технологияларидан фойдаланиш бир неча йўналишларни қамраб олади. Уларга талабаларни қабул қилиш, баҳолаш ва стипендияларни тақсимлаш жараёнларидаги статистик оғишларни аниқлаш, давлат харидларида ўзаро боғлиқ иштирокчилар, нарх аномалиялари ҳамда тақдирий ғолиблик ҳолатларини таҳлил қилиш, манфаатлар тўқнашувида оид маълумотларни қонуний асосларда солиштириш, шунингдек, академик ҳалоллик билан боғлиқ хавфларни баҳолаш киради. Мазкур йўналишларнинг ҳуқуқий режими бир хил эмас. Хусусан, шахснинг таълим олиш ҳуқуқи, баҳоси, стипендияси ёки меҳнат муносабатларида таъсир кўрсатувчи AI тизимлари юқори хавфли ҳисобланади ва уларга нисбатан

1-жадвал. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида сунъий интеллектдан фойдаланишнинг ҳуқуқий асослари ва аниқланган ҳуқуқий бўшлиқлар

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат	AI дан фойдаланиш учун мавжуд ҳуқуқий асослар	Аниқланган ҳуқуқий бўшлиқлар	Муаллиф таклифи
Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 14 октябрдаги ПҚ-358-сонли “Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш” тўғрисида” ги қарори	AI технологияларини давлат бошқаруви, иқтисодий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларида жорий этишнинг стратегик йўналишларини белгилайди.	Алгоритмик қарорларнинг ҳуқуқий режими, хавф тоифалари, инсон томонидан қайта қўриб чиқиш ва тушунтириш ҳуқуқи тартибга солинмаган.	Юқори хавфли AI тизимлари учун алоҳида ҳуқуқий режим, алгоритмик таъсирни баҳолаш ва инсон назорати механизмларини белгилаш.

маълумотлар сифати, инсон назорати, қарорларни қайта қўриб чиқиш ҳамда ҳуқуқий ҳисобдорлик бўйича кучайтирилган қафолатлар қўлланилиши талаб этилади.

Bittle K. ва El-Gayar O.нинг таъкидлашича, академик ҳалоллиқни таъминлашда автоматлаштирилган детекторлар натижаси мустақил далил сифатида баҳоланмаслиги керак. Генератив AI бўйича тадқиқотлар бундай тизимларда нотўғри ижобий натижалар, контекстни тўлиқ ҳисобга олмаслик ҳамда таълим муассасалари ички қоидаларининг турлича талқин қилиниши каби муаммолар мавжудлигини кўрсатади. Шу сабабли дастур томонидан аниқланган ўхшашлик ёки AI ёрдамида тайёрланганлик эҳтимоли фақат қўшимча текширувни бошлаш учун асос бўлиши мумкин. Яқиний қарор эса барча далиллар ҳар томонлама баҳолашиб, манфаатдор шахсга тушунтириш бериш ва қарор устидан шикоят қилиш ҳуқуқи таъминланганидан кейингина қабул қилиниши зарур.

Халқаро ва қиёсий-ҳуқуқий ёндашувлар. Сунъий интеллект технологияларини ҳуқуқий тартибга солиш бўйича халқаро ёндашувлар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шаффофлик ва ҳисобдорлик тамойилларига асосланади. UNESCOнинг 2021 йилги “Сунъий интеллект этикаси тўғрисидаги тавсияси” AIнинг бутун ҳаёт цикли давомида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, дискриминацияга йўл қўймаслик, тушунтириш имконияти, инсон назорати ҳамда ҳисобдорлик принципларига риоя этишни назарда тутди. Шунингдек, OECDнинг 2019 йилда қабул қилиниб, 2024 йилда янгиланган AI принципларида инсон ҳуқуқлари ва демократик қадриятларга ҳурмат, хавфсизлик, мустақамлик, шаффофлик ва ҳисобдорлик ишончи AIнинг асосий талаблари сифатида эътироф этилган. Гарчи мазкур ҳужжатлар мажбурий халқаро шартнома мақомига эга бўлмаса-да, улар миллий қонунчилик ва давлат сиёсатини шакллантиришда муҳим “юмшоқ ҳуқуқ” (soft law) манбалари ҳисобланади.

AI соҳасидаги энг муҳим ҳуқуқий ҳужжатлардан бири Европа Парламенти ва Кенгашининг 2024 йил 13 июнда қабул қилинган 2024/1689-сонли AI Act Регламенти ҳисобланади. Унда AI тизимларини хавф даражасига қараб тартибга солиш модели жорий этилган. Регламентнинг III иловасига мувофиқ таълим муассасаларига қабул қилиш, ўқув натижаларини баҳолаш, таълим траекториясини белгилаш ҳамда имтиҳон жараёнларини назорат қилиш учун қўлланиладиган айрим AI тизимлари юқори хавфли тоифага киритилган. Шу муносабат билан бундай тизимларга хавфларни бошқариш, маълумотлар сифати, техник ҳужжатлаштириш, журналлаш, шаффофлик, инсон назорати ҳамда аниқлик ва кибер-хавфсизлик бўйича қўшимча ҳуқуқий талаблар белгиланган (9–15-моддалар).

Шу билан бирга, AI Act алгоритмик аудитни мустақил универсал ҳуқуқий талаб сифатида назарда тутмайди. Регламентда мувофиқликни баҳолаш, постмаркет мониторинг ва ваколатли назорат органлари фаолияти орқали тизимли назорат механизми жорий этилган. Шу нуқтаи назардан, алгоритмик аудитни миллий қонунчиликка алоҳида институт сифатида киритиш AI Act қоидаларини тақдорлаш эмас, балки унинг ҳисобдорлик концепциясини миллий ҳуқуқ тизимига мос равишда ривожлантиришга қаратилган муаллифлик таклифи ҳисобланади.

Қиёсий таҳлилда айрим давлатларнинг амалиётига оид тасдиқланмаган ёки етарли манбалар билан асосланмаган эмпирик маълумотларга таянишдан воз кечилди. Таҳлил функционал ёндашув асосида қўрилиб, ҳуқуқий асос, маълумотлар сифати, инсон назорати, ҳужжатлаштириш, алгоритмик таъсирни баҳолаш ва шикоят қилиш механизмлари каби текшириладиган ҳуқуқий мезонларга таянди. Бундай ёндашув қиёсий-ҳуқуқий таҳлилнинг илмий ишончилигини таъминлаш билан бирга, баҳоловчи ёки декларатив ҳулосалардан қочиш имконини беради.

Ўзбекистон Республикасининг 03.01.2017 йилдаги "Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида"ги ЎРҚ-419-сонли қонуни	Коррупция профилактикаси, очиклик ва коррупцияга қарши ташқилий чораларнинг умумий ҳуқуқий асосларини белгилайди.	AI орқали коррупциявий хавфларни баҳолаш, автоматлаштирилган профиллаш, алгоритмик журналлар, моделларни ҳужжатлаштириш ва жавобгарлик масалалари тартибга солинмаган.	Қонунга "коррупциявий хавфларни автоматлаштирилган баҳолаш" институтини ва унинг процессуал кафолатларини киритиш.
Ўзбекистон Республикасининг 05.06.2024 йилдаги "Манфаатлар тўқнашуви тўғрисида"ги ЎРҚ-931-сон қонуни	Манфаатлар тўқнашувини аниқлаш ва бартараф этишнинг ҳуқуқий асосларини белгилайди.	AI орқали аффилиланганлик ёки манфаатдорликни аниқлаш тартиби, маълумотлардан фойдаланиш чегаралари ва инсон назорати белгиланмаган.	AI аниқланган маълумотлар фақат хавф индикатори сифатида баҳоланиши, яқиний қарор эса ваколатли шахс томонидан қабул қилиниши лозим.
Ўзбекистон Республикасининг 02.07.2019 йилдаги "Шахсга доир маълумотлар тўғрисида"ги ЎРҚ-547-сонли Қонуни	Маълумотларга ишлов беришнинг қонунийлиги, мақсадга мувофиқлиги, маълумотларни химоя қилиш ва субъект ҳуқуқларини кафолатлайди.	AI-комплаенс тизимларида маълумотларни минималлаштириш, алгоритмик шаффофлик ва қарорларни тушунтиришга оид махсус талаблар назарда тутилмаган.	AI тизимларида маълумотларни минималлаштириш, сақлаш муддатлари, қирш ҳуқуқлари ва алгоритмик шаффофлик бўйича махсус талабларни белгилаш.

Коррупцияга қарши AI-комплаенснинг муаллифлик концепцияси.

Ушбу тадқиқотда коррупцияга қарши AI-комплаенс умумий AI-комплаенс тушунчасидан фарқи равишда коррупциявий хавфларни автоматлаштирилган тарзда аниқлаш, баҳолаш ва мониторинг қилишга хизмат қилувчи комплекс ташқилий-ҳуқуқий механизм сифатида асосланади. Унинг ҳуқуқий мазмунини қонунийлик, мақсад билан чекланганлик, маълумотларни минималлаштириш, инсон назорати, қарорларни тушунтириш имконияти, алгоритмик аудит, шикоят қилиш ва юридик жавобгарлик кафолатларининг ўзаро уйғунлиги билан белгиланади.

Таклиф этилаётган моделда сунъий интеллект (AI) мустақил ҳуқуқ субъекти ёки қарор қабул қилувчи орган сифатида эмас, балки коррупцияга қарши комплаенс тизимининг технологик воситаси сифатида қаралади. Шу боис AI фақат коррупциявий хавф индикаторларини аниқлаш ва таҳлил қилиш вазифасини бажаради, ҳуқуқий аҳамиятга эга яқиний қарор эса ваколатли шахс томонидан қабул қилинади. Бундай ёндашув комплаенс тизимидаги масъулиятни алгоритмга эмас, балки уни жорий этувчи ва қўловчи юридик шахс ҳамда ваколатли мансабдор шахсларга юклаш имконини беради.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги коррупция профилактикаси, шахсга доир маълумотларни химоя қилиш ва алгоритмик ҳисобдорликка оид ҳуқуқий талабларни олий таълим соҳаси учун ягона ташқилий-ҳуқуқий модель доирасида уйғунлаштириш ҳамда мазкур моделни амалга оширишнинг асосий процессуал кафолатларини асослашдан иборат.

2-жадвал. Қонунчилик ва амалиётни такомиллаштириш бўйича таклифлар:

№	Таклиф	Норматив асос	Қўйилган ҳуқуқий натижа
1	Қонунга "автоматлаштирилган баҳолаш" тушунчасини киритиш	Ўзбекистон Республикаси "Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида"ги Қонун	AI натижаларининг ҳуқуқий чегаралари аниқ белгиланади
2	Айдан масъулиятли фойдаланиш тартибини тасдиқлаш	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Қарори	Юқори хавфли AI тизимлари учун ягона тартиб жорий этилади
3	Алгоритмик таъсирни баҳолаш	Янги норматив тартиб	Шахс ҳуқуқларига таъсир қилувчи хавфлар олдиндан баҳоланади
4	Юқори хавфли AI реестри	Идора тартиб	Шаффофлик ва ҳисобдорлик таъминланади
5	Инсон томонидан қайта кўриб чиқиш ҳуқуқи	Қонунчиликка қўшимча	Процессуал кафолатлар мустаҳкамланади
6	Алгоритмик аудит	Норматив тартиб	AI тизимлари устидан мустақил назорат кучаяди
7	AI платформасини пилот тартибда жорий этиш	Идора тартиб	Хавфлар баҳоланиб, самарадорлик текширилади
8	"Зарур ва етарли маълумот" принципини жорий этиш	"Шахсга доир маълумотлар тўғрисида"ги Қонун	Маълумотлар муҳофазаси ва шахс ҳуқуқлари таъминланади

Хулоса

Тадқиқот натижалари сунъий интеллект технологиялари олий таълим тизимида коррупциявий хавфларни эрта аниқлаш, таҳлил қилиш ва назорат ресурсларини самарали тақсимлашда муҳим восита бўлиши мумкинлигини кўрсатди. Бироқ мазкур технологиялар коррупциянинг олдини мустақил равишда таъминламайди. Аксинча, алгоритмларга ортиқча ишонч билдирилиши коррупциявий хавфларни бартараф этиш урнига уларнинг дастурий таъминот, маълумотлар базаси ёки алгоритмларни ишлаб чиқиш босқичларига кўчишига сабаб бўлиши мумкин. Шу муносабат билан Айдан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиби технологиянинг мавжудлигига эмас, балки унинг шахс ҳуқуқлари, академик эркинлик ва жамоат манфаатларига таъсирига асосланиши лозим.

Тадқиқот доирасида коррупцияга қарши AI-комплаенс қонунийлик, мақсад билан чекланганлик, маълумотларни минималлаштириш, инсон назорати, қарорларни тушунтириш, алгоритмик аудит, шикоят қилиш ҳуқуқи ҳамда юридик жавобгарлик кафолатларини ўзаро уйғунлаштирувчи комплекс ташқилий-ҳуқуқий механизм сифатида асосланди. Мазкур моделнинг асосий принципи шундан иборатки, сунъий интеллект фақат коррупциявий хавф индикаторларини аниқлайди, ҳуқуқий аҳамиятга эга яқиний қарор эса далилларни ҳар томонлама баҳолаган ҳолда ваколатли шахс томонидан қабул қилинади.

Таҳлиллар Ўзбекистон Республикасида сунъий интеллект технологияларини жорий этиш учун зарур стратегик ва ҳуқуқий асослар шаклланишини кўрсатди. Шу билан бирга, алгоритмик таъсирни баҳолаш, AI тизимларини хавф даражалари бўйича таснифлаш, юқори хавфли тизимлар реестрини юритиш, қарорларни тушунтириш, инсон томонидан қайта кўриб чиқиш ва алгоритмик аудитга оид махсус ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш зарур. Мақолада таклиф этилган ҳуқуқий модель ва амалий тавсияларнинг жорий этилиши олий таълим муассасаларида сунъий интеллект технологияларидан масъулиятли фойдаланишни таъминлаш, академик ҳалоллиқни мустаҳкамлаш ҳамда коррупцияга қарши курашиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Гулбаҳор РАСУЛОВА,

Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Коррупцияга қарши курашиш илмий-таълим маркази ю.ф.д.(PhD).

Фойдаланилган адабиётлар:

- Köbis N. C., Starke C., Rahwan I. Artificial Intelligence as an Anti-Corruption Tool (AI-ACT): Potentials and Pitfalls for Top-down and Bottom-up Approaches. — 2021. — arXiv:2102.11567 [Preprint]. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2102.11567>.
- Köbis N. C., Starke C., Edward-Gill J. The Corruption Risks of Artificial Intelligence. — Berlin: Transparency International, 2022. — Working paper. URL: <https://knowledgehub.transparencycdn.org/kproducts/The-Corruption-Risks-of-Artificial-Intelligence.pdf>.
- Busuioac M. Accountable Artificial Intelligence: Holding Algorithms to Account // Public Administration Review. — 2021. — Vol. 81, No. 5. — P. 825–836. DOI: <https://doi.org/10.1111/puar.13293>.
- OECD. AI in Fighting Corruption and Promoting Public Integrity // Governing with Artificial Intelligence: The State of Play and Way Forward in Core Government Functions. — Paris: OECD Publishing, 2025. DOI: <https://doi.org/10.1787/795de142-en>.
- Bittle K., El-Gayar O. Generative AI and Academic Integrity in Higher Education: A Systematic Review and Research Agenda // Information. — 2025. — Vol. 16, No. 4. — Article 296. DOI: <https://doi.org/10.3390/info16040296>. URL: <https://scholar.dsu.edu/bispapers/456/>.
- UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Adopted 23 November 2021. — Paris: UNESCO, 2022. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-ethics-artificial-intelligence>.
- OECD. Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. OECD/LEGAL/0449. Adopted 22 May 2019; amended 3 May 2024. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449>.
- Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 (Artificial Intelligence Act) // Official Journal of the European Union. — OJ L, 2024/1689, 12.07.2024. — Articles 6, 9–15, 27; Annex III. URL: <https://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>.
- European Commission. AI Omnibus Enters into Force. — 27 July 2026. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/ai-omnibus-enters-force>.
- Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 14 октябрдаги ПҚ-358-сон «Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги қарори. 5-банд ва 1-илова // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/7158604>.
- Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 3 январдаги ЎРҚ-419-сон «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни. 3, 8³, 18, 19⁴ ва 19⁵-моддалар. Амалдаги таҳрир // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/3088008>.
- Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 5 июндаги ЎРҚ-931-сон «Манфаатлар тўқнашуви тўғрисида»ги Қонуни. 1 ва 3-моддалар // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/6952742>.
- Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 июлдаги ЎРҚ-547-сон «Шахсга доир маълумотлар тўғрисида»ги Қонуни. 24-модда. Амалдаги таҳрир // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/4396419>.
- Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 11 декабрдаги 560-II-сон «Ахборотлаштириш тўғрисида»ги Қонуни. 7¹-модда. Амалдаги таҳрир // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/83472>.

СУНЪИЙ ИНТЕЛЛЕКТ СОҲАСИДА МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

АННОТАЦИЯ: мақолада Марказий Осиё давлатлари (Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон) муаллифлик ҳуқуқи қонунчилиги эволюциясининг сунъий интеллект технологиялари жадал ривожланиши шароитидаги қиёсий-ҳуқуқий таҳлили баён қилинган. Асосий эътибор генератив СИ анъанавий “муаллиф – ўз ижодий меҳнати билан асар яратган жисмоний шахс” таърифига шубҳа уйғотаётган ҳозирги босқичга қаратилади. Муаллиф СИнинг квази-субъектligи ва инсоннинг муҳим ижодий ҳиссаси мезонига асосланган ўз ечимини тақлиф қилади ҳамда Марказий Осиё давлатларининг маданий ва тил яқинлигини ҳисобга олган ҳолда муаллифлик ҳуқуқи соҳасида СИни тартибга солиш бўйича минтакавий стандартларни ишлаб чиқиш зарурлигини асослаб беради.

Калит сўзлар: муаллифлик ҳуқуқи, сунъий интеллект, Марказий Осиё, қиёсий таҳлил, ҳуқуқий тартибга солиш, Берн конвенцияси, рақамли иқтисодиёт, интеллектуал мулк, ижодий ҳисса, электрон шахс.

Марказий Осиё давлатларида интеллектуал мулк, шу жумладан муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси тарихи узоқ вақтга бориб тақалади. Уни қонун даражасида ҳимоя қилиш эса собиқ Иттифок даври билан боғлиқ. Лекин, бу даврда, “Адабий ва бадиий асарларни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Берн конвенцияси ратификация қилинмаган эди. Шу боис Собиқ Иттифок таркибида бўлган Марказий Осиё давлатларининг муаллифлик ҳуқуқи муҳофазасига оид қонунчилиги қонун ости ҳужжатлари сифатида дастлаб СССР қарорларининг моделида қабул қилинган. Масалан, СССР Марказий ижроия комитетининг 16 май 1928 йилги “Муаллифлик ҳуқуқи асослари” ҳақидаги қарорини¹ Тожикистон, Қирғизистон ва Қозоғистон Республикалари РСФСР таҳририда қабул қилган бўлса, Туркменистон (26 сентябрь 1928 йил) ва Ўзбекистон (14 октябрь 1936 йил) алоҳида қарор билан тартибга солган². Бу даврда халқаро изоляцияланган бу мамлакатлар қонунчилиги СССР қонунчилиги ва улар белгилаб берган моделдан фарқ қилмаган ҳолда ишлаб чиқилган.

1961 йилга келиб эса қонунчиликда ўзгаришлар бошланди. И.Зокиров ва Ж.Юлдашевлар таъкидлаганидек, “1961 йил 8 декабрда қабул қилинган ва 1962 йил 1 майдан эътиборан кучга кирган СССР ва иттифокдош республикалар Гражданлик қонунчилиги Асослари ўз даври фуқаролик қонунчилигининг энг муҳим қоидаларини белгилаб берди”³.

Марказий Осиё давлатлари томонидан муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасидаги алоҳида, миллий қонунчилик улар мустақилликни қўлга киритгандан сўнг қабул қилинган. Бироқ дастлаб яратилган қонунлар Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги иштирокчи давлатларининг Парламентлараро Ассамблеяси томонидан 29 октябрь 1994 йил қабул қилинган Модельный Гражданский кодекс асосида ишлаб чиқилган. Бундай ҳаракатларни шартли равишда “миллий қонунчиликни яратишга интилиш” сифатида баҳолаш мумкин. Ўзбекистон Республикасида 1996 йил 30 августда “Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди.

Барча Марказий Осиё давлатлари ўз миллий қонунларини яратгандан сўнг жаҳон интеллектуал мулк тизимига интеграциялашиш жараёни бошланди. Натижада Берн конвенциясига Қозоғистон 12 апрел 1999 йил⁴, Қирғизистон 24 июль 1999 йил⁵, Тожикистон 9 март 2000 йил⁶, Ўзбекистон 27 август 2004 йил⁷ ва Туркменистон 2016 йилда қўшилди⁸.

Шунингдек ушбу давлатлар Жаҳон Интеллектуал мулк ташкилоти (WIPO) шартномалари ва Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бў-

лиш орқали халқаро мажбуриятни кучайтиришга интилоқдалар. Бу эса Марказий Осиёда муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясини замонавий халқаро стандартларга мос келадиган тизимга ўтказиш имконини берди.

Генератив сунъий интеллект қисқа вақт ичида матн, тасвир, мусиқа, дастурий код ва аудиовизуал материаллар яратишнинг оммавий воситасига айланди. WIPO маълумотларига кўра, 2014–2023 йилларда генератив СИ билан боғлиқ 54358 ихтиро ҳужжатлаштирилган ва уларнинг 89 фоизи (48398) 2023 йил охирида фаол деб ҳисобланган⁹.

Бугунги кундаги СИ имкониятларидан кўриниб турибдики, у бир лаҳзада миллионлаб асарларни нусхалайди ёки техник қайта ишлайди. Бундан ташқари унинг натижаси учун масъуллик масаласида илм-фанда яқдил фикрларнинг йўқлиги ҳам муаммони ҳал қилиш имконини пасайтирмакда. Шу сабабли Марказий осиёлик олимлар гарчи инсон топшириги асосида СИ томонидан яратилган асарларга “инсон топшириги, назорати ва ижодий ёндашуви” сифатида қаралаётган бўлса ҳам, СИ имконияти унданда кўплиги ва инсон топширигиданда аъло даражада асар яратаётганлиги унга нисбатан “рақамли ижодкор” тушунчасини қўллашда муаммолар келтириб чиқараётганлигини таъкидлаб келмоқдалар. Бу каби ёндашувлар О.Окюлов¹⁰, Қ.Мехмонов¹¹, С.Гулямов, С.Базаров¹², И.Рустамбеков¹³, Н.Имомов¹⁴ ва бошқалар томонидан кўплаб илмий баҳсларга сабаб бўлмоқда. Бундан ташқари муаллифликни аниқлашда инсоннинг ижодий назорати борасида А.В.Убайдуллаева¹⁵ ва Ш.В.Ёқубов¹⁶ тадқиқотларида илгари сурилган махсус ҳуқуқий режим, инсон ҳиссаси ва институционал механизмлар ҳақидаги қарашларни ривожлантирилмоқда.

Марказий Осиё давлатларининг барча классик муаллифлик қонунларида ва илмий асарларида муаллиф инсон сифатида белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги ЎРҚ–42-сон қонунининг 3-моддасида муаллиф “ижодий меҳнати билан асар яратган жисмоний шахс” деб таърифланади¹⁷. Қозоғистон¹⁸, Қирғизистон¹⁹, Тожикистон²⁰ ва Туркменистон²¹ қонунларида ҳам мазмунан бир хил мазмунда тушунча қўлланилади.

Шунинг учун ушбу давлатларнинг амалдаги муаллифлик ҳуқуқи муҳофазасига асосланган модели доирасида мантикий ҳулоса қиладиган бўлсак, уларда СИ тизими муаллиф, ҳаммуаллиф ёки шахсий номулккий ҳуқуқлар эгаси бўла олмайди. Бу қонунчилик

дунё миқёсида СИ қонунчилиги қабул қилинишидан олдин классик муаллифлик ҳуқуқи ва муҳофазасига қаратилган қонунлар мазмунига мос келади. Бугунги кунда минтақа давлатлари муаллифлик ҳуқуқи ва СИ масаласида ўта эҳтиёткор муносабатда бўлмоқдалар. Бу СИга ҳуқуқ субъекти мақомини бериш масаласидаги эҳтиёткорлик ва илмий тадқиқотларда қатъий позиция шаклланмаганлиги билан боғлиқ.

Ўзбекистонда СИга доир сиёсат 2024 йил 14 октябрдаги ПҚ-358-сон қарор билан тасдиқланган 2030 йилгача ривожлантириш стратегиясида тизимлаштирилди. Стратегия 2030-йилгача СИ асосидаги маҳсулот ва хизматлар ҳажмини 1,5 миллиард АҚШ доллари етказиш, Ягона интерактив давлат хизматлари порталидаги СИ хизматлари улушини 10 фоизга чиқариш, 10 та илмий лаборатория ташкил этиш ва Government AI Readiness Index рейтингда дастлабки 50 давлат қаторига киришни мақсад қилади²². Унда норматив-ҳуқуқий база, этика қоидалари, стандартлар, маълумотлар инфратузилмаси ва кадрлар масалалари мавжуд, бироқ муаллифлик, моделни ўқитиш ёки генератив натижалар бўйича махсус норма йўқ.

2026 йил 21 январдаги ЎРҚ-1115-сон қонун Ўзбекистон СИ ҳуқуқининг янги босқичини бошлаб берди. "Ахборотлаштириш тўғрисида"ги Қонунга киритилган янги 71-модда СИ ёрдамида яратилган ахборот ресурслари инсоннинг ҳаёти, соғлиғи, эркинлиги, шаъни ва кадр-қимматига зарар етказмаслиги, шунингдек инсон ҳуқуқ ва эркинликларига таъсир қилувчи юридик аҳамиятга эга қарорлар фақат СИ хулосасига асосланмаслиги кераклигини белгилади. Шу қонун Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда СИ орқали шахсга доир маълумотларни ноқонуний қайта ишлаш учун жавобгарликни ҳам назарда тутди²³. Ушбу нормаларда асосий эътибор инсонга қаратилган бўлиб, СИ ҳаракатлари инсон ҳаракати сифатида баҳоланган ва жавобгарликда ҳам инсон назарда тутилган. ЎРҚ-42-сон қонундаги "жисмоний шахс" ва "ижодий меҳнат" формуласи инсон яратган анъанавий асарларга йўналтирилган. Унда "СИ фақат техник восита бўлган асар", "инсон ва СИ функционал ҳамкорлигида яратилган аралаш натижа" ҳамда "инсоннинг ифодавий ҳиссасизиз автоном генерация қилинган материал" тушунчалари фарқланмади.

Қозоғистон 2025 йил 17 ноябрда "Сунъий интеллект тўғрисида"ги Қонунни қабул қилиб, минтақада генератив СИ ва муаллифлик ҳуқуқини бевосита боғлаган биринчи давлат бўлди²⁴. Қонуннинг 23-моддаси СИ тизимидан фойдаланиб яратилган асар фақат инсон иштирокида яратилган тақдирдагина муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланишини белгилайди. Шунингдек, инсоннинг интеллектуал ижодий фаолияти натижаси бўлган СИга юборилган матнли сўровлар муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида тан олиниши белгиланган. Демак бу қоидалар СИга субъектлик бермаслик масаласига аниқ ҳуқуқий жавоб беради.

Ушбу қонунга кўра СИ моделларини ўқитиш учун асарлардан фойдаланиш уларни муаллифнинг шахсий номулкӣ ва мулкӣ (эксклюзив) ҳуқуқлари билан боғлиқ шаклларда, жумладан, кўпайтириш, тарқатиш, қайта ишлаш, оммага намойиш қилиш, ижро этиш, кабел телевидениесига эфирга узатиш ва Қозоғистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонунчиликда назарда тутилган бошқа ҳаракатлар билан боғлиқ шаклларда фойдаланишни англатмайди. СИ моделларини ўқитиш учун асарлардан фойдаланишга фақат муаллиф ёки муаллифлик ҳуқуқи эгаси томонидан машинада ўқиладиган шаклда ифодаланган тақиқ бўлмаган тақдирда рухсат берилади.

Мазкур ёндашувдаги асосий муаммо фикримизча ҳуқуқ эгасининг сукути розилик сифатида талқин қилиниши рақамли саводхонлик ёки техник воситада имконияти чекланган муаллифларнинг заифлашувига олиб келиши мумкин. Шунинг учун Қозоғистон модели илк қонунчилик асосида тартибга солиш нуқтаи назаридан Марказий Осиёнинг бошқа давлатлари учун фойдали, бироқ у илмий тадқиқотлар натижалари ва амалиётдаги муаммоларни ҳал қилиш орқали доимий тўлдирилиб борилиши зарур.

Эътиборлиси Қозоғистоннинг классик муаллифлик ҳуқуқининг муҳофазасига қаратилган Қонуни муаллифни фан, адабиёт ва санъат асарини яратган жисмоний шахс сифатида белгилашда давом этади²⁵.

Гарчи СИ бўйича махсус қонун қабул қилинган бўлса ҳам муаллифлик ҳуқуқлари ҳимояси борасидаги инсон-муаллиф принциpidан воз кечмаган, балки унинг янги технологияга татбиқ этилишини аниқлаштирган. Шу жиҳатдан Қозоғистон тажрибаси СИдан алоҳида субъект ёки илмий тил билан айтганда "электрон шахс" яратишдан кўра, амалдаги муаллифлик ҳуқуқи субъекти институтига функционал қўшимча киритиш самаралироқ эканини кўрсатади.

Қирғизистоннинг 2025 йил 31 июлдаги 178-сон Рақамли кодекси СИ тизими тушунчаси, хавфга асосланган талаблар ва юқори хавфли тизимларни тартибга солиш учун умумий платформа яратди²⁶. Қирғизистон ҳукуматининг 2025 йил 2 декабрдаги 770-сон қарори очиқлик, тушунтирилувчанлик, назорат қилинувчанлик, аниқлик, ишончлилик, рақамли барқарорлик ва маълумотлар сифати талабларини аниқлаштирган²⁷. Қирғизистон Республикасининг 1998 йил 14 январдаги 6-сон "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Қонунининг 4-моддасида муаллиф асарни ижодий меҳнати билан яратган жисмоний шахс деб белгиланган.

Тожикистон Республикаси ҳукумати 2022 йил 30 сентябрдаги 483-сон қарор билан 2040 йилгача СИ ни ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаган. Ушбу ҳужжат 2025 йил 31 январдаги 83-сон қарор таҳририда бугунги кунда ҳам амал қилади²⁸. Стратегия саноатлаштириш, маълумотлар, кадрлар ва технологик экотизимни ривожлантиришга йўналтирилган. Шу билан бирга, 1998-йилги 726-сон муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни тартибга солиш қонунга кўра муаллиф сифатида жисмоний шахс тушунилади²⁹. Ушбу қонун ҳам СИ натижалари бўйича махсус механизмга эга эмас.

Туркманистоннинг 2012-йил 10-январдаги 257-IV-сон "Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида"ги Қонунида муаллиф ижодий меҳнати билан асар яратган жисмоний шахс эканлиги кўрсатилган³¹. 2025 йил 22 ноябрдаги "Илмий интеллектуал мулк тўғрисида"ги Қонун ҳам илмий асарни жисмоний шахс ёки шахслар гуруҳи ижодий меҳнатининг натижаси, муаллифни эса жисмоний шахс сифатида белгилайди³². 2026 йил 24 январда ҳукумат йиғилишида давлат раҳбари СИ технологияларидан фойдаланиш қоидалари, томонлар жавобгарлиги ва миллий стандартларни ишлаб чиқишни бошлаш ҳақида топшириқ берган³³. Бироқ шу кунга қадар расмий СИнинг муаллифлик ҳуқуқи доирасида қўллаш масаласида бирор манба қабул қилинмаган.

Бугунги кунда СИ яратган натижаларга муаллифлик мақомини беришда бир қатор саволларга жавоб олиш зарур. Бу инсоннинг СИ тизими устидан реал ижодий назорати мавжудлиги, у яратган якуний ифодага инсон таъсири ва яратган натижани олдиндан белгилаш имконияти билан бевосита боғлиқ.

Бугунги кунда Ўзбекистонда СИНинг субъектчилиги билан боғлиқ тадқиқотларда унинг квазисубъектчилик масаласи ҳам кўтарилмоқда.

Ҳуқуқшунос олим Ж.Юлдашев тадқиқотларида гарчи СИНинг корпоратив муносабатларда иштироки масаласи таҳлил этилган бўлса ҳам уни аналогия нуктаи назардан муаллифлик ҳуқуқи масаласига қўллаб илмий таҳлил этиш мумкин.

Ж.Юлдашев фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда СИНинг квазисубъект сифатида иштирокини қуйидагиларда намоён бўлишини таъкидлайди.

- Procurator intellectus artificialis corporativi - PIAC (СИ вакиллиги – рақамли вакил);

- Adiutor Artificialis Gubernationis Corporativae – AAGC (СИ кўмакчиси – ёрдамчи, ҳамкор, ассистент, кўмакчи);

- Membrium Artificiale Autonomum Corporativum - MAAC (корпоратив автоном сунъий аъзо – автоном мустақил тўлиқ ҳуқуқли иштирокчи)³⁴.

Бироқ аналогия нуктаи назардан унинг субъектчилик масаласида жиддий қўллаб-қувватловчи фикрлар мавжуд эмас.

Амалдаги қонунчиликлар ва назарияга кўра муаллиф деганда асарнинг мутлақ эгаси ва унинг яратилишида ижод қилган шахс назарда тутилади. СИ эса бу техника – дастурий таъминот ва дастурчи киритган техник шартлар ҳамда берилган топшириқ ва уни йўналтирган шахс учун фаолият юритади. Бироқ СИ оддий техник қурилмадан ҳам фарқланади. Қоралама бўйича муқобил вариантлар таклиф этиш, чизиш, турли маълумотларни жамлаб, хулоса чиқариш кабиларда устунлиги бор.

Фикримизча СИ тизимидан фойдаланиш натижасида муаллифлик ҳуқуқи фақат жисмоний шахснинг ижодий ҳиссаси акс этган элементларга нисбатан вужудга келади. СИ тизими муаллиф ёки ҳаммуаллиф деб эътироф этилмайди. Мавзу, гоя, услубни кўрсатиш, оддий промт ёки техник параметрларни танлашнинг ўзи ижодий ҳисса ҳисобланмайди. Инсоннинг концепция, ифодавий танлов, натижаларни саралаш, жойлаштириш ва мазмуний таҳрирдаги ҳиссаси ишнинг хусусиятларидан келиб чиқиб баҳоланади. Инсоннинг етарли ижодий ҳиссасисиз автоном генерация қилинган материал муаллифлик ҳуқуқи объекти ҳисобланмайди, бироқ ундан фойдаланиш учинчи шахсларнинг ҳуқуқларини бузмаслиги шарт.

Юқоридагилардан хулоса қиладиган бўлсак, Марказий Осиё давлатлари учун энг мақбул вариант бу СИдан фойдаланишдаги минтақавий стандартларни ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Сабаби бу ҳудуддаги аҳолининг тили, маданияти, илмий имконияти, қонунчилиги СИдан фойдаланиш имконияти, билими ва кўникмаси бир-бирига жуда яқин ва иқтисодий-ижтимоий соҳалардаги ҳамкорлиги ҳам ҳукуматлар кўмагида ривожланмоқда.

Шунингдек минтақада тадқиқот олиб бораётган олимларнинг ўзаро офлайн ва онлайн ҳамкорлиги жуда яхши йўлга қўйилган. Бу ҳолатда ўзаро уйғунликда қўшма илмий-инновацион грантлар, лойиҳаларни ташкил этишда муаммолар қузатилмайди.

Қўшма лойиҳалар доирасида эса бу соҳада ривожланган мамлакатлар тажрибаси жуда муҳим. Бунинг учун эса Америка Қўшма Штатлари, Европа Иттифоқи (Германия, Франция, Италия) ва Осиё мамлакатлари (Япония, Хитой, Сингапур, Ҳиндистон, Жанубий Корея) тажрибасини ўрганиш жуда муҳим саналади. Бунинг учун илмий маслаҳатлашувлар, илмий-амалий семинарлар, конференциялар, грантлар самарали натижа беради.

Жаҳонгир ЮЛДАШЕВ,

ТДЮУ Тадбиркорлик ва корпоратив ҳуқуқ кафедраси мудири, юридик фанлар доктори, профессор.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Основы авторского права: постановление ЦИК и СНК СССР от 16 мая 1928 года // URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/331657-osnovy-avtorskogo-prava-postanovlenie-tsik-i-snk-sssr-16-maya-1928-g-s-3-sssr-1928-g-locale-nil-27-st-246>.
2. Гражданский кодекс для государств — участников СНГ. Модель Часть первая. Принят 29 октября 1994 года // URL: <https://iacis.ru/public/upload/files/1/13.pdf>.
3. WIPO. Berne Convention: Contracting Parties // URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/treaties/ShowResults?search_what=C&treaty_id=15.
4. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августдаги 272-І-сон «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуни (ўз кучини йўқотган) // WIPO Lex. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/5201>.
5. Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 20 июлдаги ЎПҚ-42-сон «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуни // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/1022944>.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 14 октябрдаги ПҚ-358-сон «Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Қарори // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/7158604>.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2026 йил 21 январдаги ЎПҚ-1115-сон Қонуни // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/8008401>.
8. Закон Республики Казахстан от 10 июня 1996 года № 6-І «Об авторском праве и смежных правах» // URL: https://prg.kz/Document/?doc_id=1005798.
9. Закон Республики Казахстан от 17 ноября 2025 года № 230-VIII «Об искусственном интеллекте» // URL: https://prg.kz/document/?doc_id=34207749.
10. Закон Кыргызской Республики от 14 января 1998 года № 6 «Об авторском праве и смежных правах» // URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/17/edition/1240396/ru>.
11. Цифровой кодекс Кыргызской Республики от 31 июля 2025 года № 178 // URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/3-48/edition/35412/ru>.
12. Постановление Кабинета Министров Кыргызской Республики от 2 декабря 2025 года № 770 // URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/7-48024/edition/42741/ru>.
13. Закон Республики Таджикистан от 13 ноября 1998 года № 726 «Об авторском праве и смежных правах» // URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/23537>.
14. Стратегия развития искусственного интеллекта в Республике Таджикистан на период до 2040 года: утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 30 сентября 2022 года № 483 // URL: <https://mmih.adlia.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=143398>.
15. Закон Туркменистана от 10 января 2012 года № 257-IV «Об авторском праве и смежных правах» // WIPO Lex. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/20204>.
16. Закон Туркменистана «О научной интеллектуальной собственности» от 22 ноября 2025 года // URL: <https://www.turkmenistan.gov.tm/ru/post/101183/zakon-turkmenistana-nauchnoj-intellektualnoj-sobstvennosti>.
17. Government of Turkmenistan. Turkmenistan will begin developing a national legal framework in the field of AI. 24.01.2026 // URL: <https://www.turkmenistan.gov.tm/en/post/102671/turkmenistan-will-begin-developing-national-legal-framework-field-artificial-intelligence>.
18. World Intellectual Property Organization. Patent Landscape Report: Generative Artificial Intelligence. Geneva: WIPO, 2024. URL: <https://www.wipo.int/web-publications/patent-landscape-report-generative-artificial-intelligence-genai/en/index.html>.
19. Зокиров И.Б., Юлдашев Ж.И. Цивилистика ҳуқуқий ёдгорликлари: Фуқаролик ҳуқуқи назарияси ва қонунчилиги пойдевори. Тошкент: ТДЮУ наشريёти, 2024. 332 б.
20. Оксолов О. Правовой статус интеллектуальной собственности: дис. ... д-ра юрид. наук. Ташкент, 2000.
21. Mekhmonov Q.M. Civil Legal Status of Industrial Property Objects: Theory and Practice: dissertation for the degree of Doctor of Science in Law. Tashkent, 2022.
22. Gulyamov S.S., Bozarov S.S. Strategies and Future Prospects of Development of Artificial Intelligence: World Experience // World Bulletin of Management and Law. 2022. Vol. 9. P. 66–74. URL: <https://scholarexpress.net/index.php/wbml/article/view/841>.
23. Рустамбеков И.П. Интернет тармоғида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш: юридик фанлар доктори диссертацияси автореферати. Тошкент, 2017.
24. Имомов Н. Нанотехнологик иxtиrolарни ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг айрим масалалари // Интеллектуал мулк объектларини тixоратлаштириш ва инновацион фаолият. Тошкент, 2016.
25. Ubaydullaeva A.V. Sun'iy intellekt yordamida yaratilgan intellektual mulkning huquqiy tartibga solinishi: PhD dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2025. 42 b. URL: <https://justy.uz/books/suniy-intellekt-yordamida-yaratilgan-intellektual-mulkning-huquqiy-tartibga-solinishi/>.
26. Yokubov Sh.V. Artificial Intelligence as Author and Inventor: Analysis of Legal Protection of Works and Inventions Created by AI within the Framework of Copyright and Patent Right // Actual Problems of Humanities and Social Sciences. 2024. Vol. 4. Special Issue 9. DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V4SI9Y2024N72>.
27. Yuldashev J.I. Korporativ boshqaruvda sun'iy intellektidan foydalanishni huquqiy tartibga solish: yuridik fanlar doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent, 2024. 67 b. URL: <https://justy.uz/books/korporativ-boshqaruvda-sun%CA%BCiy-intellektidan-foydalanishni-huquqiy-tartibga-solish/>.

МИГРАНТЛАР ҲУҚУҚИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА ЎЗБЕКИСТОНДА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВ ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРАҚҚИЁТ

АННОТАЦИЯ: мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасида мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, уларнинг ҳуқуқий асослари ва амалий натижалари таҳлил қилинади. Миграция агентлигининг ташкил этилиши, хусусий бандлик агентликлари фаолиятининг такомиллаштирилиши, мигрантларни касбий ва тил жиҳатдан тайёрлаш тизимининг жорий этилиши ҳамда меҳнат миграцияси тўғрисидаги қонунчиликни ривожлантириш масалалари илмий-ҳуқуқий нуқтаи назардан ёритилган. Шунингдек, халқаро ҳуқуқий стандартларнинг миллий қонунчиликка имплементацияси ва ушбу соҳадаги долзарб муаммолар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: миграция, меҳнат миграцияси, мигрантлар ҳуқуқлари, инсон ҳуқуқлари, ташқи меҳнат миграцияси, ҳуқуқий ҳимоя, Миграция агентлиги, халқаро стандартлар, бандлик, меҳнат бозори.

Миграция замонавий халқаро муносабатларнинг ажралмас қисми бўлиб, унинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий жиҳатлари давлатлар тараққиётига бевосита таъсир кўрсатмоқда. Халқаро Миграция Ташкилоти маълумотларига кўра, дунёда 281 миллионга яқин халқаро мигрант мавжуд бўлиб, миграция оқимларининг муҳим қисmini меҳнат билан боғлиқ ҳаракатланиш ташкил этади. Ўзбекистон ҳам меҳнат миграцияси жараёнларида фаол иштирок этётган давлатлардан биридир. Мамлакат иқтисодиётида хориждан юбориладиган пул ўтказмалари муҳим ўрин тутди. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2025 йил якуни бўйича таҳлилига кўра, 2025 йилда трансчегаравий пул ўтказмалари ҳажми 18,9 миллиард АҚШ долларига етиб, 2024 йилга нисбатан 28 фоизга ошган. Мазкур кўрсаткич меҳнат миграциясининг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги салмоқли ўрнини кўрсатади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда мигрантларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Бунга, аввало, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини олий қадрият сифатида эътироф этувчи янги таҳрирдаги Конституция, шунингдек, инсон манфаатларига йўналтирилган ислохотлар асос бўлиб хизмат қилмоқда. Миграция соҳасида олиб борилаётган ислохотларнинг асосий мақсади хорижда меҳнат қилаётган фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, ноқонуний миграция хавфларини камайтириш ҳамда хавфсиз, тартибли ва қонуний миграция тизимини ривожлантиришдан иборат. Мазкур йўналишдаги энг муҳим ислохотлардан бири Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 17 октябрдаги ПФ-162-сон "Миграция жараёнларини бошқариш тизимини ислоҳ қилиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида"ги Фармони билан боғлиқ. Фармонга мувофиқ, Камбағалликни қисқартириш ва бандлик вазирилик ҳузуридаги Ташқи меҳнат миграцияси агентлиги фаолияти тугатилиб, Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Миграция агентлиги ташкил этилди. Агентлик ташқи меҳнат миграцияси жараёнларини комплекс тартибга солиш, фуқароларни хорижга ташкиллаштирилган ҳолда юбориш, хусусий бандлик агентликлари фаолиятини лицензиялаш ва назорат қилиш, хорижда фуқароларнинг меҳнат ҳуқуқларини таъминлаш ҳамда ҳуқуқлари бузилган фуқароларни ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоя қилиш каби йўналишларда ваколатли орган сифатида фаолият юритади.

Мигрантларнинг ҳуқуқий ҳимоясини кучайтириш мақсадида хусусий бандлик агентликлари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш механизмлари ҳам такомиллаштирилди. Амалиётда фуқароларни ноқонуний равишда хорижга ишга юбориш, меҳнат шартномалари шартларининг бажарилмаслиги ҳамда воситачилик билан боғлиқ суистеъмол ҳолатлари мигрантлар учун жиддий хавф туғдириши мумкин. Шу сабабли ПФ-162-сон Фармоннинг 5-бандига мувофиқ, 2025 йил 1 январдан Миграция агентлигига хусусий бандлик агентликлари фаолиятини текшириш билан боғлиқ назорат тадбирларини белгиланган тартибда ўтказиш ваколати берилди. Бундан ташқари, фармонга илова қилинган Миграция агентлигининг асосий фаолият йўналишларида хусусий бандлик агентликлари лицензиялаш ҳамда улар томонидан лицензия талаблари ва шартларига риоя этилишини назорат қилиш алоҳида вазифа сифатида белгиланган. Мазкур механизмлар фуқароларни ноқонуний воситачиликдан ҳимоя қилиш ва ташқи меҳнат миграцияси хизматларининг ишончлилигини оширишга хизмат қилади.

Мигрантларни ҳуқуқий ҳимоя қилишда уларни хорижга кетишдан олдин тайёрлаш масаласи ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон ҳукумати томонидан хорижий тилларни ўқитиш, касбий кўникмаларни ривожлантириш ва ҳуқуқий саводхонликни оширишга қаратилган махсус дастурлар жорий этилди. Бундай ёндашув мигрантларнинг хорижий меҳнат бозоридagi рақобатбардошлигини ошириш билан бирга, уларнинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имкониятларини ҳам кенгайтирмоқда. Хусусан, меҳнат мигрантларига хорижий тил сертификатлари, касбий малака ҳужжатлари ва йўл харажатлари учун субсидиялар ажратиш амалиёти жорий этилди. Ушбу механизм мигрантларнинг қонуний каналлар орқали хорижга чиқишини рағбатлантирмоқда. Миграция соҳасидаги ислохотларнинг яна бир муҳим йўналиши рақамлаштириш ҳисобланади. Давлат томонидан меҳнат миграцияси хизматларини электрон шаклга ўтказиш, бўш иш ўринлари базасини яратиш ва фуқароларни онлайн рўйхатдан ўтказиш тизимлари жорий этилди. Бу эса миграция жараёнларининг шаффофлигини ошириш, коррупцион омилларни камайтириш ҳамда фуқароларнинг давлат хизматларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилмоқда.

Халқаро ҳуқуқ нуқтаи назаридан мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Ўзбекистон Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ҳамда Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт иштирокчиси бўлиб, ҳар икки ҳужжатга 1995 йил 28 сентябрда қўшилган. Бунда меҳнат қилиш ҳуқуқи, адолатли ва қулай меҳнат шартлари, адолатли ҳақ тўлаш ҳамда ижтимоий таъминотга оид асосий кафолатлар, аввало, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 6, 7 ва 9-моддаларида мустаҳкамланган. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт эса, жумладан, камситмаслик, шахсий дахлсизлик, мажбурий меҳнатдан ҳимояланиш ва самарали ҳуқуқий ҳимоя воситаларидан фойдаланиш каби ҳуқуқлар орқали мигрантлар ҳимояси учун муҳим халқаро-ҳуқуқий асос яратди. Ўзбекистон, шунингдек, Халқаро меҳнат ташкилотининг қатор конвенцияларини ратификация қилган. Сўнгги йилларда ташқи меҳнат миграцияси географиясининг диверсификациялашуви ҳам кузатилмоқда: анъанавий йўналишлар билан бир қаторда Европа ва Осиёнинг бошқа давлатларига ташкиллаштирилган меҳнат миграцияси имкониятлари кенгаймоқда. Марказий банкнинг халқаро миграция ва жисмоний шахсларнинг валюта операцияларига бағишланган таҳлилий шарҳи ҳам миграция географияси изчил диверсификациялашаётганини қайд этади. Шу билан бирга, айрим қабул қилувчи давлатларда мигрантларнинг меҳнат ҳуқуқлари бузилиши, ноқонуний бандлик, инсон савдоси ва меҳнат эксплуатацияси каби хавфлар сақланиб қолмоқда. 2025 йил 25 июнда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Қонунчилик палатаси томонидан 2023 йил 15 мартда қабул қилинган "Ташқи меҳнат миграцияси тўғрисида"ги Қонуни қайта кўриб чиқишни талаб этувчи масалалар мавжудлиги сабабли рад этди ва Қонунчилик палатасига қайтарди. Муҳокамада ваколатли органларнинг ваколатларини аниқлаштириш, хорижда меҳнат шартларига риоя этилишини ўрганиш, юбюрвчи ташкилот мажбуриятларини бажармаган ҳолларда мигрантни қайтариш харажатларини қоплаш механизми ҳамда бошқа ҳуқуқий кафолатларни такомиллаштириш зарурлиги қайд этилди.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда мигрантларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар инсон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган комплекс сиёсатнинг муҳим таркибий қисмига айланмоқда. Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Миграция агентлигининг ташкил этилиши, хусусий бандлик агентликлари фаолияти устидан ҳуқуқий назоратнинг кучайтирилиши, мигрантларни хорижга кетишдан олдин касбий, тил ва ҳуқуқий жиҳатдан тайёрлаш механизмларининг кенгайтирилиши ҳамда меҳнат миграцияси қонунчилигини такомиллаштиришга қаратилган ишлар мигрантлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг институционал асосларини мустаҳкамламоқда. Келгусида халқаро стандартларга мос миллий қонунчиликни изчил ривожлантириш, хориждаги фуқаролар учун дипломатик ва консуллик-ҳуқуқий ҳимоя механизмларининг самарадорлигини ошириш, давлатлараро ҳамкорликни кучайтириш ҳамда мигрантларнинг ижтимоий ҳимояси ва самарали ҳуқуқий ҳимоя воситаларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш устувор вазифалар бўлиб қолади.

Сурайё ОХМОНОВА,

Тошкент давлат юридик университети, Халқаро ҳуқуқ ва инсон ҳуқуқлари кафедраси (шўъбаси) ўқитувчиси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 2023 йил 30 апрелдаги референдумда қабул қилинган // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/6445145>.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 17 октябрдаги ПФ-162-сон «Миграция жараёнларини бошқариш тизимини ислоҳ қилиш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/-7170458>.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати. Сенаторлар ташқи меҳнат миграцияси оид қонуний такомиллаштириш мақсадаги мувофиқ деб ҳисоблади. — 2025 йил 25 июнь URL: <https://senat.uz/post/post-3788>.
4. International Organization for Migration. World Migration Report 2024. — Geneva: IOM, 2024.
5. International Labour Organization. International Labour Standards and Labour Migration [Электрон ресурс]. URL: <https://www.ilo.org/topics-and-sectors/labour-migration/international-labour-standards-and-labour-migration>.
6. United Nations. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. Adopted by General Assembly resolution 45/158 of 18 December 1990. — New York: United Nations, 1990. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_RES_45_158-E.pdf.
7. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки. Review of International Migration and Individuals' Foreign Exchange Operations, March 2026. — 2026 йил 17 март. URL: https://cbu.uz/en/press_center/releases/3611322/.
8. World Bank. Migration and Development Brief 41. — Washington, DC: World Bank, 2025.

ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА УЛАРНИНГ МАНСАБДОР ШАХСЛАРИ ТОМОНИДАН ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАР УЧУН ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ЖАВОБГАРЛИК

АННОТАЦИЯ: мазкур мақолада давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари туфайли жисмоний ва юридик шахсларга етказилган зарарни қоплашнинг фуқаролик-ҳуқуқий жиҳатлари таҳлил қилинган. Деликт мажбуриятларининг ҳуқуқий табиати, жавобгарлик шартлари ҳамда суд амалиётидаги муаммолар кўриб чиқилиб, қонунчиликни такомиллаштириш бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: давлат органи, мансабдор шахс, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик, деликт мажбурияти, зарарни қоплаш, сабабий боғланиш, айб, давлат жавобгарлиги, ҳуқуқбузарлик, оммавий ҳокимият.

Ҳозирги вақтда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик масалалари хусусий ва оммавий ҳуқуқнинг энг долзарб йўналишларидан биридир. Шартномадан ташқари жавобгарлик институтлари қаторида давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари ҳаракатлари туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик муҳим ўрин эгаллайди. Давлат органлари ўзларига юклатилган вазифа ва ваколатларни амалга ошириш жараёнида жисмоний шахсларга моддий ёки маънавий зарар, юридик шахсларга эса мулкӣ зарар етказиши мумкин. Бундай ҳолатларда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ва етказилган зарарни қоплаш мажбурияти юзага келади¹.

Давлат органлари ёки уларнинг мансабдор шахслари ҳаракатлари туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик деликт мажбуриятларининг махсус турларидан биридир. Мазкур муносабатлар конституциявий қафолатлар ва фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашга қаратилган қонун нормалари асосида тартибга солинади. Вақт ўтиши билан ушбу институтнинг ҳуқуқий асослари янада такомиллаштирилди.

Давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан зарар етказилиши учун улар ўз хизмат вазифаларини бажараётган бўлиши талаб этилади. Агар зарар мансабдор шахснинг ўз ваколатлари доирасидаги ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги натижасида келиб чиққан бўлса, у давлат хазинаси ҳисобидан қопланади. Шахсий ва хизматга алоқаси бўлмаган ҳаракатлар эса бу қоидага кирмайди.

Ҳуқуқий муносабатларнинг яна бир ўзига хос жиҳати — уларга деликт жавобгарлигининг ҳам умумий, ҳам махсус шартлари бир вақтда қўлланилишидир. Ҳар қандай жавобгарликнинг асосида ҳуқуқбузарлик ётади. Фуқаролик ҳуқуқида деликт мажбуриятлар компенсациявий, жазоловчи ва профилактик функцияларни бажаради. Улар орасида компенсациявий функция етакчи бўлиб, унинг асосий мақсади жабрланувчининг бузилган ҳуқуқларини тўлиқ тиклашдир. Жазоловчи функциянинг аҳамияти эса аста-секин камайиб бормоқда.

Зарар давлат органлари ёки мансабдор шахсларнинг ҳаракати ёхуд ҳаракатсизлиги натижасида келиб чиқиши мумкин. Бундай ҳатти-ҳаракатлар албатта ҳуқуққа хилоф бўлиб, жабрланувчининг субъектив ҳуқуқларини бузиши лозим. Ҳуқуққа хилоф ҳаракат билан ҳаракатсизлик ўртасида фарқ мавжуд: шахс қонун билан тақиқланган ишни содир этса — ҳаракат, зиммасига юклатилган мажбуриятни бажармаса ёки лозим даражада бажармаса — ҳаракатсизлик ҳисобланади. Кўриб чиқиладиган муносабатларда мазкур икки ҳолатнинг якуний натижаси бир хил бўлиб, у ҳам бўлса жабрланувчига муайян зарар етказилишидир².

Ҳуқуққа хилоф ҳатти-ҳаракат ва юзага келган зарар ўртасидаги сабабий боғланишни аниқлаш фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни белгилашнинг энг мураккаб босқичларидан биридир. Мазкур ҳолат, одатда, суд органлари томонидан баҳоланади. Бунда зарарнинг қачон вужудга келгани, яъни у ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизликдан кейин келиб чиққани аниқланади. Шунингдек, ғайриқонуний ҳатти-ҳаракат ва келиб чиққан оқибат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик текширилиб, айнан шу ҳаракат зарарнинг пайдо бўлишига сабаб бўлгани исботланиши лозим.

Илмий адабиётларда таъкидланишича, давлат ҳокимияти тизимининг мураккаб ташкилий тузилмаси сабабий боғланишни аниқлашни янада қийинлаштиради³. Айрим ҳолатларда зарар бир нечта давлат органи ёки мансабдор шахснинг ҳуқуққа зид ҳаракатлари натижасида келиб чиқиши мумкин. Бундай вазиятда ҳар бир субъектнинг таъсир даражасини аниқлаш муҳим.

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, давлат органлари ва мансабдор шахсларни жавобгарликка тортиш учун ҳуқуқбузарлик таркибининг барча элементлари бўлиши шарт. Агар улардан бирортаси бўлмаса, суд талабни қаноатлантиришни рад этиши мумкин.

Давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун жавобгарликнинг махсус шартлари қаторига давлат ваколатларини амалга оширишда қабул қилинган мажбурий ҳужжатлар ҳам киради. Масалан, рўйхатдан ўтказишни ноқонуний рад этиш ёки суд ижрочиларининг ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги шулар жумласидандир. Бунда давлат органлари томонидан қабул қилинадиган ҳокимият актлари, одатда, буйруқ бериш ёки кўрсатма бериш хусусиятига эга бўлади⁴.

Суд амалиётида таъкидланишича, мажбурий акт тегишли давлат органининг ҳар қандай ходими эмас, балки қонун билан ваколат берилган мансабдор шахс томонидан қабул қилиниши лозим. Чунки айнан мансабдор шахс давлат ҳокимияти ваколатларини амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлиб, унинг қарорлари тегишли ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради.

Давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг яна бир муҳим жиҳати суд ишларида тегишли жавобгар шахсни тўғри белгилаш билан боғлиқдир. Суд амалиёти шуни кўрсатадики, ноқонуний ҳаракатлар ёки ҳаракатсизлик натижасида етказилган зарарни қоплаш мажбурияти бевосита давлатнинг ўзига, яъни оммавий-ҳуқуқий тузилмага юклатилади. Шу сабабли муайян мансабдор шахсга мустақил қарздор сифатида

эмас, балки давлат номидан ҳаракат қилувчи субъект сифатида қаралади. Бошқача айтганда, даъволарни кўриб чиқиш жараёнида жавобгар сифатида тегишли давлат бюджети маблағларининг бош тақсимловчиси иштирок этади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлиқнинг асосий ўзига хос хусусиятларини қуйидагича умумлаштириш мумкин:

Биринчидан, зарар жисмоний ёки юридик шахсга зарар етказувчининг ҳуқуққа хилоф ҳаракати ёхуд ҳаракатсизлиги натижасида келтирилган бўлиши шарт.

Иккинчидан, жавобгарликни белгилашда давлат органлари ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳар қандай ходими эмас, балки айнан мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари ҳуқуқий аҳамиятга эга ҳисобланади.

Учинчидан, зарар давлат бошқаруви ва маъмурий-ҳокимият муносабатлари соҳасида амалга оширилган ваколатлар доирасида келтирилган бўлиши лозим.

Тўртинчидан, зарар фақат мансабдор шахс ўз хизмат вазибалари ва ваколатлари доирасида фаолият юритган вақтда келтирилган бўлсагина давлат ҳисобидан қопланади.

Бешинчидан, ҳуқуққа хилоф ҳатти-ҳаракат билан келиб чиққан зарар ўртасида бевосита сабабий боғланиш мавжуд бўлиши шарт.

Олтинчидан, зарар етказувчининг айби фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлиқнинг муҳим элементларидан бири ҳисобланади ва қонунчиликда бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, жавобгарликни белгилашда эътиборга олинади⁵.

Мазкур белгилар давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик институтининг ҳуқуқий табиатини очиқ беришга ҳамда уни бошқа деликт жавобгарлиги турларидан фарқлашга хизмат қилади.

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазаларни умумлаштириган ҳолда, қуйидаги хулосаларни билдириш мумкин.

Аввало, амалдаги суд амалиёти таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, судлар йўқотилган фойдани ундириш ҳақидаги талабларни қаноатлантиришга нисбатан анча эҳтиёткор ёндашмоқда. Бунга асосий сабаб сифатида жабрланувчилар томонидан тақдим этиладиган далилларнинг етарли даражада мустаҳкам эмаслиги ва йўқотилган фойда миқдорини аниқ исботлашнинг мураккаблиги кўрсатилмоқда. Бироқ ҳуқуқий давлат тамойилларидан келиб чиқиб, инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари энг олий қадрият сифатида эътироф этилишини ҳисобга олганда, шунингдек, шахсни қонунга хилоф равишда озодликдан маҳрум қилиш инсоннинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказиш билан бир қаторда энг оғир ҳуқуқбузарликлардан бири эканлигини назарда тутганда, жабрланувчиларнинг ҳуқуқий ҳимоясини янада кучайтириш зарурати мавжуд.

Шу нуқтаи назардан, давлат органлари ёки уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарарни қоплаш билан бир қаторда, жабрланувчи фойдасига қўшимча компенсация тўлаш имкониятини қонунчиликда назарда тутиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бундай ёндашув фуқароларнинг бузилган ҳуқуқларини янада самарали тиклашга хизмат қилади ҳамда давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан ҳуқуқий назоратнинг таъсирчанлигини оширади. Шунингдек, мазкур ўзгаришларнинг қонунчиликка киритилиши давлат ҳокимияти

ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан етказилган зарарни қоплаш институтининг ҳуқуқни қўллаш механизмини такомиллаштиришга, суд амалиётининг бир хиллигини таъминлашга ва жабрланувчилар манфаатларини янада ишончли ҳимоя қилишга хизмат қилади.

Бундан ташқари, фуқаролик қонунчилигидаги муҳим янгиликлардан бири давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда улар мансабдор шахсларининг қонуний ҳаракатлари натижасида етказилган зарарни қоплашга оид қоидаларнинг жорий этилганлигидир. Мазкур норма деликт мажбуриятлари институтининг янги йўналишини шакллантирди. Унинг аҳамияти шундаки, эндиликда нафақат ноқонуний, балки муайян ҳолатларда қонуний ҳаракатлар натижасида ҳам шахсга ёки унинг мол-мулкига, шунингдек юридик шахснинг мол-мулкига етказилган зарар учун компенсация тўлаш имконияти назарда тутилади⁶.

Ушбу ҳуқуқий механизм ҳокимият органларининг қонуний бошқарув фаолияти айрим ҳолларда фуқаролар ва ташкилотларнинг манфаатларига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини эътироф этади. Шу сабабли қонун чиқарувчи зарарни қоплаш мажбуриятини нафақат давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахсларига, балки давлат томонидан ваколат берилган бошқа субъектларга ҳам татбиқ этиш имкониятини белгилаган.

Бироқ мазкур норманинг амалда самарали қўлланилишига тўсқинлик қилаётган айрим муаммолар ҳам мавжуд. Хусусан, фуқаролик қонунчилигида зарарни қоплаши лозим бўлган субъектларнинг аниқ доираси белгиланмаган. Шунингдек, уларнинг ҳуқуқий мақоми ва зарарни қоплаш тартиби етарли даражада аниқлаштирилмаган. Натижада ҳуқуқни қўллаш амалиётида турлича ёндашувлар юзага келиб, суд қарорларида бир хилликнинг бузилиши эҳтимоли сақланиб қолмоқда.

Шу муносабат билан, ҳуқуқни қўллаш жараёнида келиб чиқиши мумкин бўлган коллизиялар ва турли хил талқинларнинг олдини олиш мақсадида мазкур нормани қўшимча ҳуқуқий аниқлик киритувчи қоидалар билан бойитиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Бу эса зарарни қоплаш институтининг самарадорлигини ошириш, ҳуқуқий аниқлик ва барқарорликни таъминлаш ҳамда шахс ҳуқуқ ва манфаатларини янада ишончли муҳофаза қилишга хизмат қилади.

Алишер МИРЗОЕВ,

Қашқадарё вилояти прокурори ўринбосари.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бабаков В. А. Участие государства в гражданских правоотношениях // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. 2015. – Том 157, кн. 6. – С. 90–97.
2. Бочаров А. Н. Соотношение компенсации морального вреда и компенсации ущерба, причиненного правомерными действиями: общетеоретические вопросы // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. 2018. – № 8 (99). – С. 86–88.
3. Голубцова Ю. А. Соотношение вины и противоправного поведения в гражданском праве // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5: Юриспруд. 2015. – № 2 (27). – С. 88–90.
4. Пальчикова С. И., Саркисян С. М. Ответственность государства за причинение вреда // Сборник статей и тезисов докладов II региональной научно-практической конференции, посвященной Дню Конституции Российской Федерации. 2017. – С. 238–245.
5. Андреев Ю. Н. Ответственность государства за причинение вреда: цивилистические аспекты – СПб. Юридический центр "Пресс", 2013. – 310–315 с.
6. Морозова Е. А. Особенности гражданско-правовой ответственности за вред, причиненный государственными органами и их должностными лицами, в определенных сферах государственной деятельности // Молодой ученый. 2020. – № 8 (298). – С. 175–177. – URL: <https://moluch.ru/archive/298/67608>.

МУСТАҚИЛЛИК ВА ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ДАВЛАТ ВА ИНСОН ҚАДРИ РИВОЖИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ҒОЯЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мақолада буюк мутафаккир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг адолатли давлат, қонунийлик ва инсон қадри тўғрисидаги сиёсий-ҳуқуқий ғоялари илмий-таҳлилий жиҳатдан ўрганилади. Навоий асарларида ("Ҳамса", "Ҳайрат ул-аброр", "Маҳбуб ул-қулуб", "Вақфия" ва бошқалар) илгари сурилган адолатли ҳукмдор, халқ фаровонлиги ва инсонпарварлик ғояларининг мустақиллик йилларида ва Янги Ўзбекистон шароитида давлат қурилиши ҳамда инсон қадрини улуғлаш сиёсатидаги давомийлиги очиб берилади. 2023 йилги янги таҳрирдаги Конституцияда мустақамланган ижтимоий давлат, инсон қадр-қиммати ва "инсон - жамият - давлат" тамойиллари Навоий таълимоти билан қиёсий таҳлил қилинади. Мақола сўнгида амалий таклифлар берилган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, адолатли давлат, инсон қадри, қонунийлик, мустақиллик, Янги Ўзбекистон, 2023 йилги Конституция, Учинчи Ренессанс, ижтимоий давлат, сиёсий-ҳуқуқий таълимот.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, миллий давлатчилик тарихи ва маънавий меросни ҳолис ўрганиш, ундан замонавий давлат қурилишида фойдаланиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу жараёнда Алишер Навоий сиймоси алоҳида ўрин тутди: у нафақат буюк сўз санъаткори, балки давлат бошқарувида адолат, қонунийлик ва инсон қадрини амалда ҳимоя қилган йирик давлат арбоби ҳамдир. Навоийнинг мамлакат ободлиги ва халқ фаровонлиги бевоқифа адолатли ҳукмдорга боғлиқлиги ҳақидаги ғояси бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Навоий дунёқарашининг марказида адолат тушунчаси туради. Мамлакат ободлиги ва халқ фаровонлиги адолатли ҳукмдорга боғлиқлиги ғояси "Фарҳод ва Ширин", "Саҳди Искандарий" дostonлари, "Ҳилолия" қасидаси, "Соқийнома" ва "Вақфия" асарларида ўз ифодасини топган. "Ҳамса" дostonларида Ҳусайн Бойқаро ўз даврининг адолатли подшоҳи сифатида таърифланар экан, шоир айна пайтда золим подшоҳларни ҳам назардан қочирмайди, уларнинг халққа қарши кирдикорларини аёвсиз фoш этади.

"Ҳилолия" қасидасида Навоий Хуросон тахтига эндиgina ўтирган Султон Ҳусайн Бойқарони мамлакатни обод қилишга, халққа осуда ҳаёт ва фаровонлик бунёд этишга чорлайди ва уни қуйидагича таърифлайди:

Шoҳлар дарвешию дарвешлар шoҳики Ҳaқ

Шoҳ қилди сувратин, дарвеш қилди сийратин.

Профессор Азиз Қаюмов шарҳлаганидек, бу ерда дарвеш девона маъносида эмас, "энг пок тийнат, тубан интилишлардан холи, элу юртга, одамларга меҳрибонликда фидойи бўлган зот" кўзда тутилади. Демак, Навоий назарида ҳокимият эгаси аввало маънавий покликка, халққа фидойиликка эга бўлиши шарт: ҳукмдорлик мансаб эмас, масъулиятдир.

Айни пайтда шоир жабр-зулмни ҳаддидан оширган ҳукмдорларни қатъий қоралайди. "Ғаройиб ус-сиғар" девонидаги қитъада у жавоҳирга ҳирс қўйиб халқ жонини олган шoҳга мурожаат қилиб, зулм эвазига тўпланган бойлиқнинг бефойдалигини таъкидлайди: бир кун ўлимга маҳкум ҳукмдор учун қабри устига тўкиладиган майда тош каби жавоҳир тўплашдан не фойда? Бу мисраларда давлат ҳокимиятининг мақсади шахсий бойлик эмас, балки халқ манфаати экани ҳақидаги теран ҳуқуқий-фалсафий ғоя мужассам.

Навоийнинг Абусаид Мирзо давридаги тақдири ҳам ибратлидир. Мирхонднинг "Равзат ус-сафо" асарида қайд этилишича, жоҳил ва шафқатсиз ҳукмдор саройида шоир "ўзининг ҳолига яраша риоят ва тарбият тополмади" ва қадрдон Ҳиротни ташлаб, бир неча йил Самарқандда яшашга мажбур бўлди. Айнан адолатсиз бошқарувни ўз бошидан кечиргани учун ҳам Навоий асарларида золим ҳукмдорлар танқиди бу қадар кескин ва ҳаётийдир.

Навоий ижодининг яна бир устувор йўналиши инсон қадрини улуғлашдир. Унинг таълимотида инсон қадри мавҳум ахлоқий тушунча эмас, балки давлат фаолиятининг мезонидир: ҳукмдор ва амалдорларнинг қадр-қиммати уларнинг халққа муносабати билан ўлчанади. Замондошлари шоирни Низомиддин Мир Алишер деб атаганлари бежиз эмас: академик Алийбек Рустамий таъкидлаганидек, Навоий ўзини бутунлай мамлакат тараққиёти ва эл хизматига бағишлагани учун унга "Низомиддин" лақаби берилган.

"Маҳбуб ул-қулуб" ва "Вақфия" асарлари шоирнинг машаққатли умри давомида тўплаган ҳаётий тажрибалари қайдномаси бўлиб, уларда давр бошқаруви ва ижтимоий ҳаётга оид кўплаб қарашлар акс этган. Навоий турли ижтимоий табақалар ҳаётини ичдан билган ҳолда, инсонга унинг мансаби ёки бойлигига қараб эмас, инсонлигига қараб муносабатда бўлиш лозимлигини уқтиради.

Инсон қадрига эътибор Навоий фаолиятида амалий хайрия ишларида ҳам намоён бўлди. У шахсий даромадлари ҳисобидан мадрасалар, хонақоҳлар, масжидлар, табибхоналар, кўприклар, тўғонлар ва ҳаммомлар қурдирди. Ҳиротдаги "Низомия", "Ихлосия" мадрасалари, "Халосия" хонақоҳи, "Шифоия" табибхонаси, Марвдаги "Хусравия" мадрасаси шулар жумласидандир. Бу иншоотлар моҳиятан бугунги ижтимоий инфратузилма (таълим, соғлиқни сақлаш, коммуникация) вазифасини бажарган. Демак, Навоий инсон қадрини сўзда эмас, ижтимоий институтлар барпо этиш орқали амалда таъминлаган.

1472 йили Султон Ҳусайн Бойқаро Навоийни, унинг норозилигига қарамай, амири кабир лавозимига тайинлади. Давлат "донишманд, оқил, одил шахсга, халқ орасида улкан обрў-эътиборга эга зотга муҳтож эди". Навоий муҳдорлик лавозимида ҳукмдор фармонларини мазмунан таҳлил этиб, тасдиқлаш вазифасини бажарган. Аммо ўша

давр жазо тизимида қатл этиш, мол-мулкни мусодара қилиш, бутун оила аъзоларини жазога тортиш каби чоралар одатий бўлиб, бундай фармонларга муҳр босиш шоирнинг адолат ҳақидаги эътиқодига зид эди. Навоийнинг икки йилдан сўнг бу лавозимдан истеъфо бергани, 1476 йили эса вазирликдан бутунлай воз кечгани айнан шу зиддият билан изоҳланади.

Бу далил ҳуқуқ тарихи учун ғоят муҳим: Навоий давлат хизматида виждон ва қонун устуворлигини мансабдан устун қўйган. Айни пайтда у мансабдан кетгач ҳам эл хизматидан четлашмади: 1500 йилда, Ҳусайн Бойқаро сафарда экан, Хуросон уламолари ва аъёнлари Навоийдан ҳаж сафарини кечиктиришни сўраганларида, унинг шу ердалиги "мамлакат вилоятларидаги тинчлик ҳамда аҳолининг турли табақалари ўртасидаги осойишталикка сабаб бўлиб тургани"ни очиқ эътироф этганлар. Бир шахснинг мамлакатда ижтимоий барқарорлик қафолати сифатида эътироф этилиши тарихда камдан-кам учрайдиган ҳодисадир.

Мустақиллик йилларида Навоий мероси миллий ғоя ва давлатчилик мафқурасининг таянчларидан бирига айланди. Янги Ўзбекистон шароитида эса бу ғоялар конституциявий даражада ўз ифодасини топди. 2023 йил 30 апрелда референдум орқали қабул қилинган янги таҳрирдаги Конституцияда Ўзбекистон ижтимоий давлат деб эълон қилинди, инсон қадр-қиммати дахлсизлиги мустаҳкамланди ва "инсон - жамият - давлат" тамойили давлат фаолиятининг асосига қўйилди.

Қиёсий таҳлил Навоий таълимоти билан амалдаги конституциявий тамойиллар ўртасида чуқур мазмуний давомийлик мавжудлигини кўрсатади. Биринчидан, Навоийдаги адолатли ҳукмдор ғояси бугунги кунда давлат органлари фаолиятининг қонунийлиги, очиқлиги ва халқ олдида ҳисобдорлиги тамойилларида давом этади: "Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак" деган ғоя моҳиятан Навоий идеалининг замонавий ифодасидир. Иккинчидан, шоирнинг хайрия ва вақф амалиёти янги таҳрирдаги Конституцияда мустаҳкамланган ижтимоий давлат, ижтимоий ҳимоя ва ижтимоий шериклик институтларида ўз аксини топади. Учинчидан, Навоийнинг инсон қадрини улуғлаш ғояси 2023 йилги конституциявий ислохотнинг марказий концепцияси бўлган инсон қадри учун тамойили билан бевосита ҳамоҳангдир.

Шунингдек, Учинчи Ренессанс концепцияси доирасида Навоий мероси миллий ўзликни англаш, ёшлар маънавияти ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришнинг муҳим манбаи сифатида қаралмоқда. Ҳозирги кунда жаҳоннинг деярли барча мамлакатларида Навоий асарлари мавжудлиги унинг умумбашарий қадриятлар ташувчиси эканини тасдиқлайди.

Ўтказилган таҳлил асосида қуйидаги таклифларни илгари сураимиз:

1. Юридик таълимда, хусусан, "Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи" фани доирасида "Алишер Навоийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари" махсус мавзусини чуқурлаштириш, унда шоир асарларидаги адолатли давлат, қонунийлик ва инсон қадри ғояларини 2023 йилги Конституция нормалари билан қиёсий ўргатиш.

2. Навоийнинг давлат ва ҳуқуққа оид қарашлари жамланган илмий-изоҳли антология (хрестоматия)ни уч тилда

(ўзбек, рус, инглиз) нашр этиш ҳамда унда ҳар бир ғояни амалдаги конституциявий нормалар билан боғлаб шарҳлаш.

3. Давлат хизматчилари ва судьяларнинг малака ошириш дастурларига "Маҳбуб ул-қулуб" ва "Вақфия" асарлари асосида касб этикаси ва хизмат маданияти модулини киритиш: Навоийнинг амалдор одоби ҳақидаги қарашлари замонавий давлат хизмати этикаси учун миллий манба бўлиб хизмат қилади.

4. Навоийнинг вақф ва хайрия амалиётини ижтимоий давлат институтлари (ижтимоий шериклик, хайрия фаолияти, васийлик) ривожининг тарихий-ҳуқуқий асоси сифатида махсус тадқиқ этиш ва тегишли қонунчиликни такомиллаштиришда ундан фойдаланиш.

5. Сунъий интеллект ва рақамли технологиялар имкониятларидан фойдаланган ҳолда Навоийнинг сиёсий-ҳуқуқий мероси бўйича кўп тилли рақамли платформа (электрон корпус) яратиш, унда асарларнинг ҳуқуқий-фалсафий мазмуни бўйича қидирув ва таҳлил имкониятларини жорий этиш.

6. Учинчи Ренессанс концепцияси доирасида "Навоий ва замонавий давлатчилик" мавзусида халқаро илмий конференцияларни мунтазам ўтказиш ҳамда хорижий навоийшунос ва ҳуқуқшунос олимлар билан қўшма тадқиқотларни йўлга қўйиш.

Хулоса сифатида айтидиган бўлсак, Алишер Навоийнинг адолатли давлат, қонунийлик ва инсон қадри ҳақидаги ғоялари беш асрдан ошиқ вақт давомида ўз қимматини йўқотмаган умумбашарий меросдир. Мустақиллик бу меросни холис ўрганиш имконини берган бўлса, Янги Ўзбекистон уни давлат қурилишининг амалий дастурига айлантирмоқда: 2023 йилги Конституцияда мустаҳкамланган ижтимоий давлат, инсон қадр-қиммати ва адолат тамойиллари Навоий идеалларининг ҳуқуқий вориси сифатида баҳоланиши мумкин. Навоий меросини ҳуқуқий таълим, давлат хизмати этикаси ва қонунчиликни такомиллаштириш жараёнларига изчил татбиқ этиш Учинчи Ренессанс пойдеворини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Фирюза МУХИТДИНОВА,
юридик фанлар доктори.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 2023 йил 30 апрелда ўтказилган республика референдумида қабул қилинган // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/6445145>.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан — миллий юксалиш сари. 4-жилд. Тошкент: "Ўзбекистон" нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2020.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами: 20 жилдлик. 3, 5–8, 11 ва 14-жилдлар. Тошкент: Фан, 1988–1998.
4. Мухитдинова Ф.А. Алишер Навоий қарашларида адолатли давлат ва қонунийлик ғоялари: монография. Тошкент: ТДЮУ, 2023. 180 б.
5. Қайюмов А. Асарлар. 1-жилд, 1–2-китоблар. Тошкент: Mumtoz so'z, 2008.
6. Мирхонд. "Равзат ус-сафо" дан // Навоий замондошлари хотирасида / тузувчи Б. Аҳмедов. Тошкент: Рафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 224 б.
7. Хондамир Ғиёсиддин. Макорим ул-ахлоқ / форс тилидан К. Раҳимов таржимаси. Тошкент: Ёшлар нашриёт уйи, 2018. 233 б.
8. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / нашрга тайёрловчилар П. Шамсиев, С. Мирзаев, Э. Мано, С. Ҳасанов; ҳозирги ўзбек тилига тадбир қилувчилар В. Раҳмонов, К. Муллаҳўжаева. Тошкент: O'qituvchi, 2017. 368 б.
9. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони ("Тазкират уш-шуаро" дан) / форс-тожик тилидан Б. Аҳмедов таржимаси; шеърларни С. Раҳмон таржима қилган. Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
10. Мухитдинова Ф.А. Шарҳ мутафаккирлари таълимотида ҳуқуқий маданият масалалари: монография. Тошкент: ТДЮУ, 2020. 232 б.

ШАРТНОМАВИЙ МУНОСАБАТЛАРДА СУҒУРТА ҲОДИСАСИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

АННОТАЦИЯ: мазкур мақолада суғуртавий муносабатларнинг мамлакат соғлиқни сақлаш тизимидаги ўрни, суғурталанган шахсга сифатли тиббий ёрдам кўрсатилишининг кафолатланиши, даволаниш харажатларининг суғурта компанияси томонидан қопланишини назарда тутувчи муносабатлар ўз ифодасини топган. Шу боис барча суғурта турлари каби тиббий суғурта шартномасида суғурта ҳодисасини олдиндан белгилаб қўйиш ва юз бериш эҳтимоли бўлган барча воқеалар рўйхатини назарда тутиш имконияти мавжуд эмас. Тиббий суғуртанинг ҳуқуқий табиатидаги бундай икки ёқлама ёндашув эса ўз навбатида, суғурта ҳодисасининг тиббий суғуртада амал қилинишини илмий-амалий талқин этиш заруратини кўрсатади. Албатта, бу ўринда тиббий суғуртанинг ихтиёрий ёки мажбурий тусда эканлигидан келиб чиқилади.

Калит сўзлар: суғурталовчи, суғурта қилдирувчи, тиббий суғурта, суғурталанган шахс, тиббий ёрдам, шартнома, тиббий муассаса, суғурта ҳодисаси.

Тиббий суғурта фуқаронинг соғлиғини тиклашга қаратилган чораларни назарда тутиши билан анъанавий шахсий суғуртадан фарқланади. Чунки, тиббий суғуртада ҳар қандай кўринишдаги мулкий зарарлар эмас, балки даволаниш ва муолажа қилиш билан боғлиқ харажатлар қопланади. Шу сабабли уни шахсий ва мулкий суғуртанинг элементларини ўзида ифодаладиган суғуртанинг алоҳида, ўзига хос кўриниши сифатида эътироф этиш ўринлидир. Хавф-хатар ва турли қалтисликлар инсон турмуш тарзида ва фаолиятига салбий таъсир кўрсатар экан, улардан ҳимояланиш ҳар доим долзарблик касб этаверади. Ана шундай ҳимоя воситаларидан бири – тиббий суғурта ҳисобланади.

Одатда суғурта ҳодисаси дейилганда рўй бериш эҳтимоли бўлган, шартнома тарафларининг келишуви билан олдиндан белгиланган ва унда акс эттириладиган воқеа-ҳодисалар рўйхати тушунилади. Суғурта шартномасининг муҳим шартларига бағишланган ФКнинг 929-моддасида суғурта ҳодисаси юз бериш эҳтимоли бўлган суғурта воқеаси эканлиги назарда тутилган. Айни пайтда тиббий суғурта ихтиёрий ва мажбурий тусда бўлишидан келиб чиқиб, суғуртанинг мазкур турида суғурта ҳодисасини аниқлаш ва уни талқин этишда тўғри йўлни танлаш талаб этилади.

Тиббий суғуртада ҳам суғурта объекти бўлган фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига нисбатан хавф, яъни унинг тиббий ёрдамга эҳтиёжининг юзага келишига сабаб – суғурта ҳодисаси сифати ҳисобланади. Чунки тиббий суғуртада мақсад зарар қоплаш учун зарур бўлган пул маблағлари эмас, соғлиқни тиклаш ва тиббий ёрдам учун қилинадиган харажатларни қопланиши саналади. Бу ҳолатда суғурта хавфи объекти тиббий ёрдам ва у билан боғлиқ бошқа тиббий тадбирлар (ташҳис, муолажа, даволаниш, профилактика, олдини олиш) заруратини юзага келтирадиган фуқаронинг соғлиғи ҳисобланади. Мутахассисларнинг фикрича, мулкий суғуртанинг барча турлари суғуртанинг муайян хавф билан боғлиқ турларига мансублиги боис, мулкий суғурта шартномаларини тузишда юз бериш эҳтимол тугилиб мулкий суғурта амалга оширилаётган воқеа суғурта объектига нисбатан зарарли хусусиятга эга бўлиши лозим¹.

Суғурта ҳодисаси ўзига хос юридик факт сифатида суғурта муносабатларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилишга олиб келадиган ҳодиса бўлиб, унинг рўй

бериши ёки рўй бермаслиги суғурта шартномаси тарафларининг хоҳиш-иродаларига боғлиқ бўлмайди. Таъкидлаш лозимки, суғурта муносабатларида суғурта ҳодисаси муҳим аҳамиятга бўлган элемент ҳисобланади. Одатда суғурта ҳодисаси сифатида турли хилдаги табиат ҳодисалари, енгиб бўлмас куч, шартномавий муносабатларда форс-мажор ҳолатлари деб номланадиган ҳолатлар билан бирга эҳтимол тугиладиган турли воқеалар, кишининг саломатлиги билан боғлиқ ҳолатлар назарда тутилади. Албатта суғурта ҳодисаси суғурта турлари ва предметидан келиб чиқиб ўзига хосликларга эга бўлади. Масалан, мулкий суғурта шартномасининг предмети сифатида мол-мулк, тадбиркорлик хавфи ва фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик хавфи белгиланади ва бунда суғурта ҳодисаси сифатида муайян объектга нисбатан шикаст етиши мумкин деб ҳисобланган ҳолатлар шартномада суғурта ҳодисаси сифатида киритилади.

Суғурта ҳодисаси баъзи ҳолларда суғурта хатари деб ҳам юритилади. Суғурта ҳодисаси - суғурта шартномасида кўзда тутиладиган ва юз бериши мумкин бўлган воқеа тушунилади. “Суғурта хатари” атамаси эса, турлича маъноларда қўлланилиши мумкин. Аксарият ҳолларда, суғурта хатари деб қуйидагиларга айтилади:

1) Воқеа ва бир қанча воқеалар ва булар натижасида, суғурта қилувчи ўзининг асосий мажбуриятини бажариши - суғурта товонини (суғурта суммасини) тўлаши керак бўлган ҳолат.

2) Рўй бериш эҳтимоли бўлган хавф-хатар, шу хавф-хатарнинг юз бериш эҳтимолидан суғурта қилиш.

3) Бир ёки бир неча суғурта бўйича суғурта қилувчининг зиммасига тушадиган масъулият даражаси.

Ҳар қандай суғурта шартномасида ҳам, суғурта ҳодисаси рўй берганида, суғурта қилувчи суғурта товонини тўлаши лозим бўлган воқеалар аниқ кўзда тутилади².

Ю.Б.Фогелсон юз берган ҳолларда суғурта амалга ошириладиган воқеа мураккаб таркибга эга ва у қуйидагиларни қамраб олади: суғуртани келтириб чиқарган хавф, зарар ва улар ўртасидаги сабабий боғлиқлик. Суғурта ҳодисаси юз берган пайт сифатида тегишли хавф-хатар манфаатлари суғурталанган шахсга зарар етказа бошлаганлиги эътироф этилиши лозим. Суғурта хавфи эҳтимол тугилган ҳодисадан ташқари, ушбу ҳодисани тавсифлаш эҳтимолини ҳам назарда тутди³.

П.З.Иванишин умумий қоидага кўра суғурта шартномаси, умуман суғурта шартномаси келажакда содир бўлиши мумкин бўлган ёки эҳтимолли мавжуд бўлган воқеаларни белгилаш ва унинг оқибатларини бартараф этиш юзасидан тузилади. Тиббий суғуртада бу воқеалар сифатида суғурталанган шахснинг ҳаёти ва соғлиғи, касалланиши ҳамда тиббий ёрдамга эҳтиёжнинг юзага келиши назарда тутилади.

А.Г.Аракеляннинг ёзишича, суғурта ҳодисаси рўй бериши суғурта пули ва товони тўланиши учун асос бўладиган ва шартномада олдиндан белгилаб қўйиладиган, юз бериши эҳтимол тутилган воқеалар рўйхатидир. Ушбу воқеаларнинг рўй бериши суғурта қилдирувчида суғурта пули доирасида суғурта товонини тўлаш мажбуриятини юклайди⁴.

В.В.Куценконинг фикрича, мажбурий тиббий суғуртада суғурта ҳодисаси бўлиб, суғурталанган шахс касалланиши ёки унга тиббий ёрдам кўрсатиш, шу жумладан, профилактика ва эпидемияга қарши чоралар кўриш зарур бўлган бошқа ҳолларда тегишли давлат дастурларида назарда тутилган тегишли тиббий ёрдам олиш зарурати ҳисобланади⁵.

Бизнингча, суғурта ҳодисаси юз бериши эҳтимол тутилган воқеа бўлиб, унинг оқибатида вужудга келган мулккий йўқотишлар бартараф этилиши назарда тутилади. Суғурта муносабатларида суғурта ҳодисаси сифатида эътироф этиладиган воқеалар шартномада ёки қонунда аниқ белгиланиши талаб этилади. Мазкур воқеалардан ташқарида содир бўлган воқеа суғурта ҳодисаси ҳисобланмайди. Масалан, тиббий суғурта шартномасида суғурта ҳодисаси сифатида суғурталанган шахсни тиббий ёрдам, муолажа ёки даволашнига эҳтиёжнинг юзага келиши ва бу тегишли ташхис ва тиббий хулосалар асосида тасдиқланиши лозим. Бевосита суғурталанган шахснинг шунчаки соғлиғидан шикоят ёки чарчоқ аломатлари сабабли профилактик чораларни кўришни сўраши қонун ёки шартномада тиббий суғурта шартномасида суғурта ҳодисаси ҳисобланмаслиги мумкин. Шу сабабли тиббий суғуртада ҳам суғурта ҳодисасини тасдиқлаш асослари ва фактини белгилаш, айнан қайси касаллик турлари ва уларнинг рўйхатини шартномада назарда тутиш масалаларини аниқлаш талаб этилади. Албатта, бунда тиббий суғуртанинг турлари: ихтиёрий ёки мажбурий тиббий суғуртадан келиб чиқиш лозим. Чунки, мажбурий тиббий суғуртада суғурта ҳодисаси қонунчиликда аниқ белгиланади ва суғурталанган шахснинг ҳар қандай ҳолатда ҳам тиббий ёрдам, даволаниш ва муолажа эҳтиёж сезиши тиббий суғурта ҳодисаси сифатида баҳоланади.

М.А.Аминжонов суғурта ҳодисасининг⁶ шартномада тутган ўрнини тадқиқ этар экан, суғурта тушунчасининг қуйидаги таърифини таклиф қилади: суғурта - юридик ва жисмоний шахслар тўлайдиган бадаллар ҳисобидан шакллантириладиган пул фондлари ҳисобидан шу шахсларга суғурта шартномасида белгиланган ҳолат, воқеа, ҳодиса ва табиий офатлар содир бўлиши натижасида етказилган зарар ҳамда талофатларни қисман ёки тўлиқ миқдорда қоплаш йўли билан ҳимоялаш демакдир⁷.

А.У.Эргашевнинг фикрига кўра, суғурта ҳодисаси юридик факт сифатида суғурта қилдирувчига нисбатан суғурта

пулини тўлаш мажбуриятини юзага келтирувчи шартномада назарда тутилган эҳтимол тутилган ҳолат ҳисобланади ва эҳтимолликнинг ҳақиқатга айланиши ва амалда содир бўлиши ҳодиса сифатида баҳоланади⁸.

Назаримизда тиббий суғуртада суғурта ҳодисаси тиббий ёрдамга эҳтиёж ва уни амалга ошириш билан боғлиқ харажатларни қоплаш билан боғлиқ мажбуриятларни қамраб олади. Тиббий ёрдамга эҳтиёж эса турли кўринишларда ва шаклларда мавжуд бўлади ва у қонунчиликда белгиланган тартибда амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 48-моддаси ҳар кимнинг малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи мавжудлиги белгиланган. Шундан келиб чиқиб, "Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида"ги қонуннинг 3-моддасида аҳолининг барча қатламлари тиббий ёрдамдан баҳраманд бўла олиши принципи назарда тутилган. Ушбу қонунда белгиланишича, давлат соғлиқни сақлаш тизимининг даволаш-профилактика муассасалари аҳолига давлат томонидан кафолатланган бепул тиббий ёрдам кўрсатади (8-модданинг учинчи қисми). Бироқ ушбу қоидадан истисно ҳам мавжуд бўлиб, давлат томонидан кафолатланган тиббий ёрдам ҳажмининг белгилангандан ортиқча тиббий ва бошқа хил хизматлар кўрсатиш қўшимча хизматлар бўлиб, аҳоли томонидан белгиланган тартибда ҳақ тўланиши назарда тутилган (8-модданинг тўртинчи қисми).

Ушбу қонуннинг III-бўлимида тиббий-ижтимоий ёрдамнинг бир қатор турлари келтириб ўтилган бўлиб, улар жумласига бирламчи тиббий-санитария ёрдами, шошилинч ва тез тиббий ёрдам, ихтисослашган тиббий ёрдам, ижтимоий аҳамиятга молик касалликларга чалинган фуқароларга тиббий-ижтимоий ёрдам, атрофдагилар учун хавфли бўлган касалликларга чалинган фуқароларга тиббий-ижтимоий ёрдам кўрсатиш киради.

Юридик адабиётларда келтирилишича, тиббий ёрдам – ташкилий-техник тадбирлар, эпидемиологик барқарорлик, дори-дармон етказиб беришга оид соғлиқни сақлашга оид чоралар йиғиндиси тушунилади ва унинг таркибига даволаниш ва тиббий муолажа билан боғлиқ барча ишлар киради. Тиббий ёрдамни фақатгина тиббий даволаш, ташхис қўйиш ва муолажа қилиш қамраб олмайди, бунда беморни яшаши, даволаш-профилактик тадбирларда қатнашиши ва шу каби ташкилий ишлар ҳам унинг таркибига киради⁹.

Зеро, тиббий ёрдам ташхис қўйиш, соғлиқни сақлаш, муолажа ва даволаш каби чора-тадбирлар ва тиббий хатти-ҳаракатларнинг жамланмаси ҳисобланади¹⁰.

Тиббий ёрдам ўзига ёрдам кўрсатиш, бир-бирига ёрдам кўрсатиш ва бошқа шаклларда амалга оширилиши мумкин. Тегишинча тиббий ёрдамни мутахассислар каби тиббий касб вакиллари бўлмаган шахслар ҳам ўз билим ва қobiliятларига қараб кўрсатиши мумкин¹¹.

Фикримизча, тиббий ёрдам, биринчи ўринда фуқароларнинг соғлиғини сақлаш соҳасидаги асосий босқич саналади ва касалликларнинг олдини олиш, уларни эрта аниқлаш ва даволашда муҳим саналади. Шу сабабли тиббий ёрдам комплекс тушунча бўлиб, унга эҳтиёжнинг юзага келиши суғурта ҳодисаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам тиббий суғурта, хусусан мажбурий тиббий суғурта

шартномасида суғурта ҳодисаси сифатида суғурталанган шахснинг тиббий ёрдамга бўлган ҳар қандай эҳтиёжи эътироф этилади.

Суғурта назарияси ва амалиётида, муайян шартлар ишлаб чиқилган бўлиб, бу шартларга кўра, бирон бир тарздаги ҳодиса (воқеа) суғурта қилувчи зиммасига оладиган масъулият деб ҳисобланиши мумкин. Бундай шартлар бир неча суғуртада кўзда тутилган воқеалар, рўй бериш-лиги (реал) ва тасодифий тусда бўлиши керак акс ҳолда, суғуртанинг зарурияти бўлмай қолади. Суғурта объектига нисбатан воқеанинг рўй бериш факти, унинг қачон рўй бериши ва таъсир кучи, суғурта қилувчига ҳам, суғурта қилдирувчига ҳам, олдиндан маълум бўлмаслиги ва суғурта шартномаси иштирокчилари томонидан уюштирилмаган бўлиши керак.

Шу муносабат билан суғурта ҳодисасининг иккинчи шarti – “суғурталанган шахснинг майиб бўлиши, касалликка чалиниши ёки соғлигининг бошқача тарзда бузилиши оқибатида тиббий ёрдамга эҳтиёжи” ҳисобланади ва бу ҳолат юқорида таъкидланганидек реал ва тасодифий тусда бўлиши керак. Акс ҳолда бунда майиб бўлиш, касб касаллигига чалиниш ёки соғлиққа бошқа шикаст етказиш суғурта ҳодисаси сифатида баҳоланмайди.

ФКнинг 953-моддасида: “Агар суғурта ҳодисаси суғурта қилдирувчи, наф олувчи ёки суғурталанган шахснинг қасд қилиши оқибатида юзага келган бўлса, суғурталовчи суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашдан озод қилинади, қасддан зарурий мудофаа ёки охириги зарурат ҳолатида қилинган ҳаракатлар бундан мустасно”, деб белгиланган. Суғурта ҳодисасига қўйилган бу талабга кўра, суғурта ҳодисаси суғурта товонини тўлашни ҳал қилишда аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам, суғурта ҳодисасининг келиб чиқиш сабаблари, махсус органлар томонидан ўрганилиб, тегишли хулосалар асосида суғурта товони тўлаш ёки тўламаслик ҳақида қарор чиқарилади. Масалан, шахсий суғурта шартномалари бўйича суғурталанувчи шикастланганда, шу шикастланиш даражаси, унинг келиб чиқиш сабаблари ва келгусидаги оқибатлари ҳақида, албатта, тиббий хулосаси талаб этилади. Баъзида, суғурталанувчи келиб чиққан бахтсиз ҳодиса туфайли эмас, балки унинг оқибатлари натижасида, катта зарар кўриши мумкин.

Тиббий суғуртада суғурта ҳодисаси қайд этилиши суғурталанган шахснинг тегишли тиббий муассасага мурожаат этиши билан амалга оширилади. Суғурталанган шахсга тиббий ёрдам кўрсатиш, унга ташхис қўйиш ва муолажа тайинлаш суғурта товони сифатида белгиланади. Чунки, тиббий суғурта шартномасида суғурталанган шахс тиббий ёрдам кўрсатилишини сўраб мурожаат қиладиган тиббий муассаса назарда тутилади.

Суғуртанинг бошқа турларидан фарқли равишда тиббий суғуртада суғурта ҳодисаси эҳтимол тутилган воқеанинг юз бериши, яъни мол-мулк ёки фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етиш факти айнан шартномада белгиланган воқеа оқибат бўлиши талаб этилмайди. Чунки, тиббий ёрдамга эҳтиёж вужудга келишининг барча сабаблари ва ҳолатларини суғурта шартномасида олдиндан белгилаб қўйишнинг, бундай сабаблар ва ҳолатлар рўйхатини назарда тутишнинг имкони мавжуд эмас. Шу сабабли тиб-

бий суғурта шартномаси суғурта ҳодисаси умумий тарзда “суғурталанган шахснинг тиббий ёрдамга эҳтиёжи ва шу муносабат билан тиббий муассасага мурожаат қилиши” сифатида белгиланиши лозим. Албатта, бунда профилактик мурожаат муайян даврлар билан белгилаб қўйиш, тўлиқ тиббий текширувдан ўтиш муддатлари назарда тутилиши мумкин. Масалан, суғурталанган шахснинг ҳар олти ойдан тиббий текширувдан ўтиши, йилда бир маротаба соғлиғини тиклашга бўлган эҳтиёждан келиб чиқиб санатория ва курортларда даволаниши суғурта шартномасига киритилишига йўл қўйилади.

Бундан ташқари, тиббий суғурта шартномасида суғурталанган шахсга тиббий ёрдамнинг барча турларини кўрсатиш эҳтиёжи, бу эҳтиёжнинг қандай даражада эканлигидан қатъий назар суғурта ҳодисаси сифатида эътироф этилиши зарур. Тиббий ёрдам эҳтиёжи одатдаги тиббий маслаҳатдан тортиб, зарурий муолажалар, даволаниш ташхиси ва жароҳлик амалиётигача бўлган соғлиқни сақлаш билан боғлиқ барча тамойилларни қамраб олади. Шу боис тиббий суғурта шартнома амал қилиб турган бутун муддат мобайнида суғурталанган шахснинг даволаниши билан боғлиқ барча харажатларни суғурталовчи томонидан қопланишини назарда тутувчи ҳуқуқий конструкция саналади.

Хулоса ўрнида тиббий суғурта шартномасида суғурта ҳодисаси тиббий эҳтиёжнинг юзага келиши ва суғурталанган шахснинг суғурта шартномасида кўрсатилган тиббий муассасага мурожаати ҳисобланади. Бунда суғурталанган шахснинг шу муассаса даволаниши, дори-дармон билан таъминланиши ва профилактик тиббий таомиллардан фойдаланиши суғурталовчи томонидан қафолатланади ва шартномада кўрсатилган муассаса томонидан амалга оширилади. Бу ҳолатда суғурталанган шахснинг тегишли тиббий муассасага мурожаат қилганида унга тиббий ёрдамга эҳтиёж бўла туриб бундай ёрдам кўрсатилмаслиги, яъни суғурта ҳодисаси рўй бермаган деб ҳисобланишига йўл қўйилмайди.

Мансуржон БОЛТАЕВ,

Тошкент давлат юридик университети Фуқаролик ҳуқуқи шўъбаси профессори, юридик фанлар доктори.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (иккинчи қисм). 29.08.1996. 915, 929 ва 953-моддалар // LexUZ. URL: <https://lex.uz/docs/180552>.
2. Фуқаролик ҳуқуқи. II қисм. — Тошкент: Илм-Зиё, 2008. — Б. 533–534.
3. Иванишин П. З. Гражданско-правовое регулирование договора добровольного медицинского страхования: автореф. дис. — Казань, 2004.
4. Аракелян А. Г. Проблемы понятия и квалификации договора страхования в современном гражданском праве // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5. Юриспруденция. — 2009. — Вып. 11. — С. 57.
5. Кущенко В. В. Страхование в медицине // Рациональная фармакотерапия в кардиологии. — 2006. — Т. 2, № 2. — С. 103.
6. Аминжонов М. А. Суғурта хизмати кўрсатиш шартномасида суғурта ҳодисасининг тутган ўрни // Суд-ҳуқуқ ислохотларининг истиқболлари: кеча ва бугун: республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. — Тошкент: ТДЮИ, 2010. — Б. 196–201.
7. Аминжонов М. А. Суғурта шартномасида тарафларнинг мажбурияти ва жавобгарлиги масалалари: диссертация автореферати. — Тошкент, 2019.
8. Эргашев А. У. Транспорт воситалари эгалари фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта шартномасини қўллаш муаммолари: диссертация автореферати. — Тошкент, 2012.
9. Ковалевский М. А. Правовые проблемы оказания платной медицинской помощи // Кодекс-Info. — 2002.
10. Мохов А. А. Основы медицинского права России. — Волгоград, 2004. — С. 15.
11. Ваитова Ф. А. Тиббий хизмат кўрсатиш соҳасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш: диссертация. — Тошкент, 2012.

ИНСОН МАНФААТЛАРИ ЙЎЛИДА АМАЛГА ОШИРИЛАЁТГАН СУД-ҲУҚУҚ ИСЛОҲОТЛАРИ

АННОТАЦИЯ: ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси суд тизимида коррупцияга қарши курашиш, очиқлик ва шаффофликни таъминлаш борасидаги ислохотларнинг янги босқичи таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: суд тизими, комплаенс назорат, меритократия, "SudHR", "vacancy.sud.uz", ISO 37001, манфаатлар тўқнашуви, даромадларни декларация қилиш.

Ўзбекистон Республикасида суд тизимининг мустақиллигини таъминлаш ҳамда коррупцияга қарши мурасасизлик муҳитини яратиш бўйича изчил ислохотлар амалга оширилмоқда. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, суд-ҳуқуқ тизимини халққа яқинлаштиришга қаратилган ишлар изчил давом эттирилиб, одил судловни амалга оширишда жамоатчилик иштироки ва роли ошириб борилади.

Бироқ, амалиёт шуни кўрсатадики, суд тизимидаги коррупция нафақат судьялар корпуси фаолиятида, балки суд тизимининг бошқа таркибий бўғинларида ҳам юзага келиши мумкин. Шу сабабли 2026 йилнинг мамлакатимиз суд тизимида коррупцияга қарши курашиш бўйича "фавқуллодда ҳолат" йили деб эълон қилинган соҳадаги муаммоларнинг жиддийлигини ва уларга қарши тизимли, самарали механизмлар асосида курашиш зарурлигини кўрсатади.

Ушбу тизимли чора-тадбирларнинг мантиқий давоми ва ҳуқуқий асоси сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 8 июндаги "Судларда комплаенс назорат тизими самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-106-сонли фармони қабул қилинди. Мазкур ҳужжат суд аппарати фаолиятида профессионал комплаенс назорат тизимини жорий этиш, кадрларни танлашда замонавий рақамли технологиялар, хусусан, сунъий интеллект имкониятларидан фойдаланиш ва инсон омилини камайтиришни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солади.

Президентнинг ушбу Фармони миллий одил судлов тизимига ана шу замонавий механизмларни жорий этди. Фармон учта фундаментал устувор мақсадни белгилаб беради:

биринчидан, судларда коррупциявий хавф-хатарларни барвақт аниқлаш ва комплаенс назорат орқали уларни келтириб чиқарувчи омилларни олдиндан бартараф этиш;

иккинчидан, суд аппарати ходимларини ишга қабул қилишда шаффофлик, очиқ танлов, муносиблик, ҳалоллик ва профессионал сифатларни адолатли баҳолаш тизимини яратиш;

учинчидан, суд тизимига нисбатан жамиятда шаклланган салбий қарашларни ўзгартириш, халқнинг судга бўлган ишончини мустаҳкамлаш ва суд органларини ислохотларнинг самарали қўмакчисига айлантириш.

Шунингдек, мазкур ҳужжат орқали суд тизимида коррупциянинг олдини олиш соҳасида фаолият юритувчи субъектларнинг функционал ваколатлари ҳам аниқ белгилаб берилди.

Унга кўра, назорат икки мустақил йўналишда амалга оширилади. Судьялар корпусига нисбатан дахлсизликни таъминлаш ва коррупциянинг олдини олиш вазифаси бевосита Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги Суд инспекцияси томонидан амалга оширилади.

Суд аппарати ҳамда Судлар фаолиятини таъминлаш департаменти ходимларига нисбатан ушбу вазифа эса янги ихтисослаштирилган тузилма — Олий суднинг Комплаенс назорат хизмати зиммасига юклатилди.

Бу ёндашув суд маъмурий бошқарувида институционал назоратнинг ихтисослашувини таъминлайди. Фармонга мувофиқ, Олий суд аппаратида бевосита Олий суд раисига бўйсунувчи 3 штат бирлигидан

иборат марказий Комплаенс назорат хизмати ҳамда Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди, Қорақалпоғистон Республикаси суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларида жами 15 штат бирлигидан иборат комплаенс назорат бўйича инспекторлар лавозимлари ташкил этилади.

Ушбу хизмат ходимларига қўйилган талаблар уларнинг мустақиллигини таъминлашга қаратилган. Лавозимларга олий юридик маълумотли, ҳалол, пок ва бениқсон обрў-этиборга эга, қоида тариқасида, суд-ҳуқуқ соҳасида камида 5 йиллик иш стажига эга номзодлар тайинланади. Комплаенс назорат хизмати раҳбари ва инспекторлар Олий суд раиси томонидан лавозимга тайинланади ҳамда лавозимдан озод этилади.

Бундан ташқари, хизмат ходимларига суд аппарати ходимларининг одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этиши билан боғлиқ масалалар юзасидан мустақил хизмат текширувларини ўтказиш ваколатининг берилиши мазкур тузилманинг самарадорлигини оширади.

Суд ҳокимиятига нисбатан жамоатчилик ишончини оширишда суд аппарати учун кадрларни танлаш ва жойлаштириш жараёнларида меритократия тамойилини изчил қўллаш, очиқ ва шаффоф механизмларни жорий этиш муҳим аҳамиятга эга.

Фармон суд тизимида кадрлар бошқарувининг янги моделини белгиламоқда. Фармонга мувофиқ, инсон ресурсларини бошқаришда рақамли технологиялар ва сунъий интеллектдан фойдаланишни кенгайтириш мақсадида "vacancy.sud.uz" портали ишга туширилди. Шунингдек, суд тизимида ходимлар билан ишлаш ва кадрлар маъмуричилигини рақамлаштиришга қаратилган "SudHR" электрон платформасини 2026 йил якунига қадар ишлаб чиқиш ҳамда ишга тушириш белгиланган.

Ушбу тизим орқали вакант лавозимларни эълон қилиш, номзодларни саралаш ва ишга қабул қилиш жараёни рақамлаштирилади. Бу эса таниш-билишчилик ва субъектив баҳолаш каби инсон омилини камайтиришга хизмат қилади. Номзодларнинг профессионал билими билан бир қаторда, уларнинг маънавий-ахлоқий ва ҳалоллик сифатларини баҳолайдиган очиқ танлов тизими жорий этилади.

Меритократия (муносиблик) тамойилининг бундай татбиқи суд ходимларининг касбий ўсишини уларнинг билими, қобилияти ва хизмат кўрсаткичларига асосан адолатли баҳолаш имконини яратади. Бу эса тизимда профессионаллик ва ҳалолликка асосланган хизмат муҳитини шакллантиради.

Суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотларнинг самарадорлиги нафақат ходимларни рағбатлантириш механизмларига, балки коррупциявий ва бошқа салбий ҳолатларнинг олдини олишга хизмат қилувчи ҳуқуқий чекловлар тизимига ҳам боғлиқ.

Фармоннинг 8-бандида суд аппарати ходимларининг меҳнат фаолияти билан боғлиқ бир қатор чекловлар белгиланган.

Биринчидан, коррупциявий жиноят содир этишда суд томонидан айбдор деб топилган шахсларнинг, шунингдек, ноўрин хатти-ҳаракатлари ёки интизомий қонунбузарликлари учун нотариус, адвокат, судья ёки бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардан бўшатишган шахсларнинг 3 йил давомида суд аппаратида ишга қабул қилиниши тақиқланади.

Иккинчидан, педагогик, илмий ва ижодий фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа фаолият билан шуғулланиш, тадбиркорлик субъектларини таъсис этиш ва уларда ташкилий-бошқарув вазифаларини бажариш тақиқланади.

Учинчидан, суд аппарати ходимларига Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида банк ҳисобварақларини очиш ва уларга эга бўлиш, хорижда кўчмас мулк ҳамда бошқа мол-мулкка эгалик қилиш тақиқланади.

Мазкур чекловлар суд тизими ходимларининг ташқи молиявий ва моддий таъсирлардан холи бўлишини таъминлашга қаратилган.

Фармонда ходимларнинг касбий имижини ва масъулиятини оширишга қаратилган чоралар ҳам назарда тутилган. Жумладан, мансаб даражасига эга бўлган суд аппарати ходимлари учун ихтисослашган хизмат кийими (форма) жорий этилмоқда. Бу суд ходимларида давлат хизматчиси сифатидаги масъулиятни кучайтириш ва суд ҳокимиятига нисбатан ҳурматни оширишга хизмат қилади.

Халқаро антикоррупция амалиётида тизим шаффофлигини таъминловчи муҳим механизмлардан бири — даромадларни мажбурий декларация қилиш ва манфаатлар тўқнашувининг олдини олишдир.

ПФ-106-сонли фармонда ушбу йўналишда аниқ механизмлар белгиланган. Судьялар олий кенгаши 2026 йил 1 сентябрга қадар судьялар томонидан, Олий суд эса 2027 йил 1 майга қадар суд аппарати ходимлари томонидан манфаатлар тўқнашувини, даромадлар ва мол-мулк тўғрисидаги декларацияларни тақдим этиш ҳамда уларни автоматлаштирилган тарзда таҳлил қилиш электрон тизимини ишга тушириш чораларини кўриши белгиланган.

Тизимда ходимнинг ўзи билан бир қаторда унинг турмуш ўртоғи ва вояга етмаган фарзандларининг даромадлари ва мол-мулки ҳақидаги маълумотларни декларация қилиш коррупциявий маблағларни яқин қариндошлар номига расмийлаштириш ёки яшириш хавфини камайтиради.

Рақамли технологиялар ва давлат органларининг маълумотлар базаларини интеграция қилиш орқали декларациядаги маълумотларнинг ҳаққонийлигини автоматик текшириш имконияти яратилади. Бу суд тизимида маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик ва қариндош-уруғчилик каби салбий ҳолатларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Суд коррупцияси билан боғлиқ хавфларнинг муҳим нуқталаридан бири — суд ишларининг судьялар ўртасида субъектив тарзда тақсимланишидир.

Фармон билан Олий суд зиммасига 3 ой муддатда суд ишларини автоматлаштирилган тарзда тақсимлаш дастурини такомиллаштириш вазифаси юкланди. Бунда ишларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш мезонларини аниқ белгилаш, ишни бир судьядан бошқасига асосиз равишда ўтказиш ҳолатларига йўл қўймаслик назарда тутилган. Бу одил судловнинг мустақиллиги ва шаффофлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Шунингдек, ҳужжатда халқаро стандартларга ўтиш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Хусусан, Судьялар олий кенгаши 2027 йил 1 июнга қадар Одил судлов академиясини ISO 37001 халқаро стандарти бўйича аудитдан ўтказиш чораларини кўриши белгиланган. Мазкур аудит Академияда коррупцияга қарши бошқарув тизимининг халқаро талабларга мувофиқлик даражасини баҳолаш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 8 июндаги “Судларда комплаенс назорат тизими самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-106-сонли фармони суд-ҳуқуқ тизимида коррупцияга қарши курашишнинг янги институционал моделини шакллантирган муҳим норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир.

Мазкур Фармон билан суд тизимида коррупциянинг олдини олиш, шаффофлигини таъминлаш, кадрлар сиёсатини такомиллаштириш ва жамоатчилик ишончини мустаҳкамлашга қаратилган комплекс механизмлар жорий этилмоқда. Хусусан, комплаенс назорат хизмати-

нинг ташкил этилиши, коррупциявий хавфларни аниқлаш ва бартараф этишга қаратилган превентив ёндашув, кадрларни танлашда “SudHR” ҳамда “vacancy.sud.uz” электрон платформаларидан фойдаланиш, даромадлар, мол-мулк ва манфаатлар тўқнашувини декларация қилиш тизимининг жорий этилиши суд органлари фаолиятининг очиқлиги ва ҳисобдорлигини таъминлашда муҳим қадамдир.

Мазкур ислохотлар суд тизимида коррупциявий омилларни қисқартириш, кадрлар сиёсатида меритократия тамойилини қарор топтириш ҳамда одил судловга бўлган жамоатчилик ишончини мустаҳкамлаш учун ҳуқуқий асос яратади. Шу билан бирга, ислохотларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида қуйидаги таклифларни илгари суриш мақсадга мувофиқ.

Биринчидан, “Судлар тўғрисида”ги Қонунга суд аппарати комплаенс назорати ходимлари ва инспекторларининг ҳуқуқий мақоми, функционал мустақиллиги, дахлсизлик кафолатлари ҳамда уларни лавозимдан озод этишнинг алоҳида тартибини белгилловчи нормаларни киритиш лозим. Бу мазкур тузилмаларнинг маъмурий таъсирлардан холи фаолият юритишини таъминлайди.

Иккинчидан, коррупциявий ҳолатлар, пора таклиф қилиш, манфаатлар тўқнашувини ёки бошқа қонунбузарликлар ҳақида хабар берган шахсларни ҳуқуқий, ижтимоий, моддий ва хавфсизлик жиҳатидан ҳимоя қилиш кафолатларини кучайтириш зарур. Бу коррупцияга қарши курашиш самарадорлигини оширади.

Учинчидан, суд тизимида жорий этилган рақамли платформаларнинг киберхавфсизлигини мунтазам такомиллаштириш, сунъий интеллект асосида ишловчи саралаш алгоритмларининг шаффофлиги ва ҳолислигини таъминлаш, ходимларнинг шахсий маълумотларини ноқонуний фойдаланишдан ҳимоя қилиш бўйича қўшимча ташкилий-ҳуқуқий чораларни кўриш лозим.

Тўртинчидан, суд тизими ходимлари учун коррупцияга қарши курашиш, хизмат этикаси, манфаатлар тўқнашувини бошқариш ва ҳалоллик стандартлари бўйича мунтазам малака ошириш дастурларини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ. Чунки коррупцияга қарши курашишнинг муҳим воситаларидан бири ходимларда юксак ҳуқуқий маданият ва коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантиришдир.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу ҳужжат билан бошланган ислохотлар суд тизимини коррупциядан холи, очиқ, профессионал ва халқ манфаатларига хизмат қилувчи замонавий институтга айлантиришга қаратилган стратегик аҳамиятга эга. Мазкур ислохотларнинг изчил давом эттирилиши ва таклиф этилган механизмларнинг самарали татбиқ қилиниши мамлакатимизда қонун устуворлиги ҳамда одил судлов тамойилларининг янада мустаҳкам қарор топишига хизмат қилади.

Фаррухбек САИДОВ,

*Ўзбекистон Республикаси Одил судлов академияси
кабинет мудури.*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (янги таҳрир). 2023 йил. 30 апрелда референдум орқали қабул қилинган. URL: <https://lex.uz/docs/-6445145>.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 8-iyundagi PF-106-son "Sudlarda kompaniyas nazorat tizimi samaradorligini oshirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 09.06.2026-y., 06/26/106/0571-son. URL: <https://lex.uz/docs/8255886>.
3. O'zbekiston Respublikasining 2024-yil 5-iyundagi O'RQ-931-son "Manfaatlar to'qnashuvito'g'risida"gi Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-6952742>.
4. International Organization for Standardization. ISO 37001:2025. Anti-bribery management systems — Requirements with guidance for use. Geneva: ISO, 2025.
5. O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 3-yanvardagi O'RQ-419-son "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-3088008>.
6. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 28-iyuldagi O'RQ-703-son "Sudlar to'g'risida"gi Qonuni.

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА ХОДИМЛАРНИНГ ХАВФСИЗ ВА СОҒЛОМ МЕҲНАТ ШАРОИТЛАРИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

АННОТАЦИЯ: мазкур мақолада рақамли иқтисодиёт шароитида ходимларнинг хавфсиз ва соғлом меҳнат шароитларига бўлган ҳуқуқни таъминлашнинг назарий ҳамда халқаро-ҳуқуқий асослари тадқиқ этилган. Сунъий интеллектга асосланган бошқарув, алгоритмик назорат, масофавий меҳнат ва рақамли платформалар фаолияти натижасида шаклланаётган янги касбий хавфларнинг хусусиятлари очиб берилган. Рақамлаштириш меҳнат жараёнидаги айрим жисмоний хавфларни камайтириши билан бирга, иш жадаллашуви, ходимнинг доимий қузатув остида бўлиши, касбий мустақилликнинг қисқариши, иш ва дам олиш вақти чегараларининг бузилиши ҳамда руҳий зўриқиш каби психосоциал хавфларни кучайтириши асослантилган. Шунингдек, Халқаро меҳнат ташкилотининг фундаментал конвенциялари, миллий қонунчилик ва илмий қарашлар таҳлили асосида рақамли муҳитда хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлашнинг ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш бўйича тақлифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: хавфсиз ва соғлом меҳнат муҳити, меҳнатни муҳофаза қилиш, рақамли иқтисодиёт, сунъий интеллект, алгоритмик бошқарув, психосоциал хавф, платформавий бандлик, масофавий меҳнат, рақамли мониторинг, касбий саломатлик.

Рақамли технологияларнинг меҳнат жараёнига кенг татбиқ этилиши ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва бошқарув тизимларининг самарадорлигини ошириб, хавфли вазифаларни автоматлаштириш, касбий таваккалчиликларни олдиндан аниқлаш ҳамда иш жойларидаги ҳолатни масофадан мониторинг қилиш имкониятларини кенгайтирмоқда. Бироқ мазкур жараён ходимлар ҳаёти ва соғлигини муҳофаза қилишга оид анъанавий-ҳуқуқий ёндашувларни қайта кўриб чиқишни ҳам талаб этади. Чунки замонавий иш муҳитида касбий хавф фақат носоз ускуна, зарарли модда, шовқин, тебраниш ёки ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодиса билан чекланмайди. Алгоритмик топшириқлар, реал вақт режимидаги қузатув, автоматлаштирилган рейтинг, иш тезлигининг рақамли тизим томонидан белгиланиши, меҳнат натижаларини узлуқсиз баҳолаш ва доимий онлайн мавжудлик талаби ҳам ходимнинг жисмоний, ҳамда руҳий саломатлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Халқаро меҳнат ташкилотининг маълумотларига кўра, меҳнат фаолияти билан боғлиқ омиллар оқибатида жаҳонда ҳар йили қарийб 2,93 миллион киши вафот этади, яна тахминан 395 миллион ходим ишлаб чиқариш билан боғлиқ ўлимга олиб келмайдиган жароҳат олади. Меҳнатга алоқадор ўлимларнинг қарийб 89 фоизи касб касалликлари, 11 фоизи эса ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ҳиссасига тўғри келади.¹ Мазкур кўрсаткичлар меҳнатни муҳофаза қилишни фақат ҳодиса содир бўлгандан кейинги жавоб чоралари билан чеклаш мумкин эмаслигини, касбий хавфларни олдиндан аниқлаш ва бартараф этишга қаратилган превентив тизим зарурлигини кўрсатади.

Рақамли муҳитда руҳий саломатликни муҳофаза қилиш масаласи айниқса долзарбдир. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг ҳисоб-китобларига кўра, депрессия ва хавотир бузилишлари сабабли дунё миқёсида ҳар йили қарийб 12 миллиард иш куни йўқотилади, бунинг глобал иқтисодиётга етказадиган зарари йилига тахминан бир триллион АҚШ долларини ташкил этади. Шунингдек, меҳнат ёшидаги шахсларнинг қарийб 15 фоизда маълум бир даврда руҳий бузилиш мавжуд бўлиши мумкин.² Ҳаддан ташқари иш юклагаси, меҳнат жараёни устидан назоратнинг чекланганлиги, иш ўрнининг барқарор эмаслиги, камситиш ва ташкилий адолатсизлик руҳий саломатликка хавф туғдирувчи асосий меҳнат омиллари сифатида кўрсатилади.

Шу жиҳатдан, рақамли иқтисодиёт шароитида хавфсиз ва соғлом меҳнат шароитларига бўлган ҳуқуқнинг мазмунини жисмоний хавфсизлик доирасидан ташқарига чиқмоқда. У ходимнинг руҳий фаровонлиги, иш вақтининг оқилона чегаралари, шахсий ҳаёт дахлсизлиги, меҳнат жараёнида қўлланиладиган алгоритмлар ҳақида ахборот олиш имконияти, автоматлаштирилган қарорлар устидан инсон назорати ҳамда ҳаддан ташқари рақамли қузатувдан ҳимояланишни ҳам қамраб олиши керак.

Европа меҳнат хавфсизлиги ва соғлигини муҳофаза қилиш агентлиги сунъий интеллектга асосланган ходимларни бошқариш тизимлари ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириши мумкинлигини қайд этиш билан бирга, бундай воситалар шахсий ҳаётга аралашуви, ходим мустақиллигининг камайиши, ишнинг жадаллашуви, стресс ва бошқа психосоциал хавфларни юзага келтиришини таъкидлайди.³ Айниқса, платформавий меҳнатда алгоритм томонидан топшириқ тақсимланиши, бажариш муддати ва ҳаракат тезлигининг белгиланиши, ходимнинг рейтинг асосида баҳоланиши ҳамда ҳисобдан автоматик четлаштирилиши меҳнат хавфсизлигининг ташкилий ва психологик ўлчовларини кучайтиради.

ХМТнинг 2025 йилда эълон қилинган рақамлаштириш ва сунъий интеллектнинг меҳнат хавфсизлигига таъсирига бағишланган ҳисоботида ҳам технологиялар икки томонлама хусусиятга эга экани кўрсатилади. Бир томондан, автоматлаштирилган ускуналар, роботлар, ақли сенсорлар ва прогноزلаш тизимлари ходимларни зарарли омил

лардан узоқлаштириш, носозликларни эрта аниқлаш ва бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олишга ёрдам беради. Иккинчи томондан эса, инсон назоратининг камайиши, алгоритм белгиланган иш сўрати, узлуқсиз улаиш ва мониторинг стресс, ҳиссий чарча ҳамда ходим саломатлигига бошқа салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин.⁴

Демак, рақамлаштириш ўз-ўзидан хавфсиз меҳнат муҳитини яратмайди. Технологиянинг ижобий ёки салбий натижаси уни лойиҳалаштириш, жорий этиш ва назорат қилишда ходим манфаатларининг қай даражада ҳисобга олинишига ҳам боғлиқ. Шу сабабли ҳуқуқий тартибга солиш технологиянинг мавжудлигини эмас, балки унинг ходим ҳаёти, соғлиги, шаъни, кадр-қиммати ва меҳнат ҳуқуқларига кўрсатадиган реал таъсирини баҳолашга қаратилмоғи лозим.

2022 йилда Халқаро меҳнат ташкилоти хавфсиз ва соғлом меҳнат муҳитини меҳнат соҳасидаги фундаментал принцип ва ҳуқуқ сифатида этироф этиб, 1981 йилги Меҳнат хавфсизлиги ва гигиенаси ҳамда ишлаб чиқариш муҳити тўғрисидаги 155-сонли конвенцияни, шунингдек, 2006 йилги Меҳнат хавфсизлиги ва гигиенасига кўмаклашиш асослари тўғрисидаги 187-сонли конвенцияни фундаментал конвенциялар қаторига киритди.⁵ Ушбу қарор ХМТга аъзо давлатлар тегишли конвенцияларни ратификация қилган ёки қилмаганидан қатъи назар, хавфсиз ва соғлом меҳнат муҳити принципини ҳурмат қилиш, рағбатлантириш ва амалга оширишга интилиши лозимлигини аңлатади.

155-сонли конвенция меҳнатни муҳофаза қилишни алоҳида техник қоидалар йиғиндиси сифатида эмас, балки давлат, иш берувчи ва ходимларнинг ўзаро боғлиқ мажбуриятларига асосланган яхлит тизим сифатида белгилайди. Конвенциянинг асосий мақсади меҳнат фаолияти жараёнида юзага келадиган ёки у билан боғлиқ бўлган бахтсиз ҳодисалар ҳамда соғлиққа зарар етказилишининг олдини олиш, хавф сабабларини имкони қадар камайтиришдан иборат.⁶ Мазкур ёндашув рақамли иқтисодиётга татбиқ этилганда, иш берувчи фақат жисмоний ускуналар хавфсизлиги учун эмас, балки алгоритмик бошқарув тизимининг ходим соғлиғига таъсири учун ҳам жавобгар бўлиши кераклиги келиб чиқади.

187-сонли конвенция эса миллий сиёсат, миллий тизим ва миллий дастур орқали меҳнат хавфсизлигини узлуқсиз такомиллаштиришни назарда тутди. Унинг моҳияти касбий хавфларга ҳодиса содир бўлгандан кейин муносабат билдиришдан кўра, уларни олдиндан аниқлаш, баҳолаш ва бошқаришга устувор аҳамият берилишида намоён бўлади. Конвенция хавфсизлиқнинг миллий превентив маданиятини шакллантиришни талаб қилади. Бундай маданиятда хавфсиз ва соғлом меҳнат муҳитига бўлган ҳуқуқ барча даражаларда тан олинади, ҳукумат, иш берувчилар ва ходимлар эса хавфларнинг олдини олишда фаол иштирок этади.⁷

155 ва 187-сонли конвенциялар бир-бирини тўлдиради. Биринчиси меҳнатни муҳофаза қилишнинг мазмуний ва институционал асосларини белгиласа, иккинчиси мазкур тизимни изчил ривожлантириш механизмни шакллантиради. Рақамли иқтисодиёт нуқтати назаридан бу давлат сиёсати ва корхона даражасидаги хавфларни бошқариш тизимлари доимий равишда янгилашиб, сунъий интеллект, масофавий меҳнат, платформавий бандлик ва рақамли қузатув билан боғлиқ янги хавфларни ҳам қамраб олиши кераклигини аңлатади.

Ўзбекистон 155 ва 187-сонли конвенцияларни ратификация қилган давлат сифатида уларнинг талабларини миллий қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида таъминлаш мажбуриятига эга.⁸ Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Конституцияси, Меҳнат кодекси ҳамда "Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида"ги Қонун ходимларнинг хавфсиз меҳнат шароитларига бўлган ҳуқуқини кафолатловчи умумий ҳуқуқий асосни шакллантиради. Қонунчиликда иш берувчининг хавфсиз меҳнат шароитларини яратиш,

касбий хавфларнинг олдини олиш, ходимларни ўқитиш, уларни зарур ахборот ва ҳимоя воситалари билан таъминлашга доир мажбуриятлари белгиланган.⁹

Бироқ мавжуд нормалар кўпроқ анъанавий ишлаб чиқариш муҳитига йўналтирилган. Улар алгоритмик бошқарувнинг соғлиққа таъсирини баҳолаш, рақамли мониторингнинг чегаралари, технологик стресс, доимий онлайн уланиш, платформа ходимларининг хавфсизлиги, автоматлаштирилган қарорлар устидан шикоят қилиш ҳамда “алоқадан узилиш ҳуқуқи” каби масалаларни мустақил ҳуқуқий институт сифатида етарли даражада қамраб олмаган. Шу боис халқаро стандартларни имплементация қилиш фақат мавжуд техник қондаларни қучайтириш билан чекланмасдан, меҳнатни муҳофаза қилиш тушунчасининг ўзига рақамли ва психосоциал хавфларни ҳам қиритиш орқали унинг мазмунини кенгайтиришни талаб этади.

Хавфсиз ва соғлом меҳнат шароитларини таъминлаш муаммоси халқаро меҳнат ҳуқуқи доктринасида, одатда, инсон кадр-қиммати, ижтимоий адолат, муносиб меҳнат ҳамда давлатнинг ҳимоя қилиш мажбуриятлари билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади. Хорижий ҳуқуқшунос олимларнинг тадқиқотларида халқаро меҳнат стандартларининг вазифаси фақат давлатлар учун минимал талабларни белгилаш эмас, балки иқтисодий фаолиятни инсон ҳуқуқларига мувофиқ ташкил этиш учун умумий ҳуқуқий мезонларни яратилган иборат экани асосланади.

Жан-Мишель Серве (Jean-Michel Servais) халқаро меҳнат ҳуқуқини иқтисодий тараққиёт билан ижтимоий ҳимоя ўртасидаги мувозанатни таъминлайдиган ҳуқуқий тизим сифатида талқин қилади. Унинг ёндашувига кўра, технологик янгилик иқтисодий самарадорликни оширган тақдирда ҳам ходимнинг ҳаёти, соғлиғи ва кадр-қимматини иккинчи даражали манфаатга айлантирмаслиги лозим.¹⁰ Бошқача айтганда, рақамли инновациянинг ҳуқуқий мақбуллиги фақат ишлаб чиқариш унумдорлиги билан эмас, балки унинг ходимга етказиши мумкин бўлган зарарларнинг олдини олиш механизмлари мавжудлиги билан ҳам баҳолини керак.

Ален Сюпио (Alain Supiot) рақамлаштириш натижасида бошқарув инсон раҳбарлигидан дастурий тизимларга ўтиб бораётганини танқидий таҳлил қилади. Унинг илмий ёндашувига кўра, меҳнатни фақат сонли кўрсаткичлар ва автоматлаштирилган баҳолаш асосида ташкил этиш ходимнинг индивидуал хусусиятлари, касбий мулоҳазаси ва инсоний эҳтиёжларини эътибордан четда қолдириши мумкин.¹¹ Мазкур қараш алгоритмик бошқарувни меҳнат хавфсизлигининг мустақил хавф омили сифатида баҳолаш учун муҳим методологик асос яратади.

Брайан Лангилль (Brian Langille) меҳнат ҳуқуқларини иқтисодий ривожланишга ташқи тўсиқ сифатида эмас, балки инсон имкониятларини кенгайтирувчи институционал шарт сифатида баҳолайди.¹² Ушбу нуқтаи назардан, хавфсиз меҳнат муҳити иш берувчининг қўшимча харажати эмас, балки ходимнинг меҳнат қобилиятини, касбий барқарорлигини ва ишлаб чиқаришнинг узоқ муддатли самарадорлигини сақлаб қолувчи муҳим омилдир. Рақамли технологияларни жорий этиш жараёнида ҳам айнан шундай ёндашув қўлланилиши, яъни технологик самарадорлик билан ходим саломатлиги ўртасида танлов қўйилмаслиги лозим.

Франсис Мопен (Francis Maupain) ХМТ стандартларининг самарадорлигини уларнинг фақат ратификация қилиниши билан эмас, балки миллий ҳуқуқ, давлат сиёсати ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида реал натижа бериши билан баҳолайди.¹³ Мазкур ёндашув Ўзбекистон учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Зеро, 155 ва 187-сонли конвенцияларнинг ратификация қилиниши меҳнат хавфсизлиги соҳасида юзага келаётган янги рақамли хавфларни ҳуқуқий жиҳатдан аниқлаш, уларни баҳолаш методикасини ишлаб чиқиш ҳамда иш берувчининг тегишли мажбуриятларини белгилаш билан изчил давом эттирилиши лозим.

Миллий меҳнат ҳуқуқи фанида А. Иноятлов, М. Ю. Гасанов, Й. Турсунов, М. Усманова ва бошқа олимларнинг илмий ишларида меҳнатни муҳофаза қилиш ходимнинг ҳаёти ва соғлиғини сақлашга қаратилган ҳуқуқий, ташкилий, техник, санитария-гигиена ҳамда профилактик чора-тадбирлар тизими сифатида талқин этилган.¹⁴ Мазкур ёндашув ўзининг асосий мазмунини сақлаб қолади, бироқ рақамли иқтисодиёт шароитида унинг объектини кенгайтириш талаб этилади. Ҳусусан, замонавий меҳнатни муҳофаза қилиш тизими техник ускуналар билан бир қаторда ходимни бошқарувчи дастурий воситалар, алгоритмик топшириқлар, электрон рейтинглар, биометрик кузатув ҳамда автоматлаштирилган баҳолаш тизимларининг хавфсизлигини ҳам қамраб олиши лозим.

Шундай қилиб, миллий ва хорижий илмий қарашларнинг таҳлили меҳнатни муҳофаза қилишнинг замонавий концепцияси қуйидаги уч ўзаро боғлиқ йўналишга асосланиши кераклигини кўрсатади:

- ходимнинг жисмоний ҳаёти ва соғлиғини ҳимоя қилиш;
- руҳий саломатлик ва психосоциал фаровонликни таъминлаш;

- рақамли бошқарув воситаларининг шаффоф, мутаносиб ҳамда инсон назоратига бўй-сунувчи тарзда қўлланилишини кафолатлаш.

Рақамли иқтисодиёт меҳнатни муҳофаза қилиш институтининг ҳуқуқий мазмунини сезиларли даражада ўзгартирмоқда. Классик ёндашувда иш жойининг хавфсизлиги, асосан, моддий ишлаб чиқариш воситалари ва жисмоний омиллар билан боғланган бўлса, замонавий шароитда касбий хавфнинг муҳим қисми рақамли бошқарув, ахборот юкмаси, доимий мониторинг, меҳнат суръатининг алгоритм орқали оширилиши ҳамда ходимнинг меҳнат жараёни устидан назоратни йўқотиши билан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Меҳнат кодекси ва “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунида ходим ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилиш, иш берувчининг хавфсиз меҳнат шароитларини таъминлаш мажбурияти, меҳнат шароитларини давлат экспертизасидан ўтказиш ҳамда касабга уюшмалари назоратининг умумий асослари белгиланган. 2025 йилда қабул қилинган янги низомилар меҳнатни муҳофаза қилиш хизматини ташкил этиш, ходимларни ўқитиш ва йўриқномадан ўтказиш тартибини янада аниқлаштирди. Бироқ мазкур нормалар асосан анъанавий ишлаб чиқариш хавфларига йўналтирилган бўлиб, алгоритмик бошқарув, сунъий интеллект, рақамли мониторинг, платформавий бандлик ва психосоциал хавфларни махсус ҳуқуқий тартибга солмайди.

ХМТнинг 2025 йилги глобал ҳисоботида сунъий интеллект, роботлаштириш ва рақамли мониторинг хавфли ишларни автоматлаштириш ҳамда касбий хавфларни эрта аниқлаш имконини бериши, айни пайтда эса иш суръатининг жадаллашиши, узлуксиз назорат, руҳий зўриқиш ва инсон мустақиллигининг камайиши каби янги хавфларни келтириб чиқариши таъкидланган. Шу боис миллий қонунчиликда рақамли технологияларнинг фақат самарадорлиги эмас, балки уларнинг ходимнинг жисмоний ва руҳий саломатлигига таъсири ҳам ҳуқуқий жиҳатдан баҳолини лозим.

Шу сабабли “хавфсиз ва соғлом меҳнат шароитлари” тушунчасини ходимнинг жисмоний, руҳий ва рақамли хавфсизлиги бирлигини ифодаловчи комплекс ҳуқуқ сифатида талқин қилиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун Ўзбекистон меҳнат қонунчилигида касбий хавф тушунчасига психосоциал ва рақамли хавфларни қиритиш, иш берувчининг сунъий интеллект ва алгоритмик бошқарув тизимларини жорий этишдан олдин уларнинг ходим соғлиғига таъсирини баҳолаш мажбуриятини белгилаш ҳамда рақамли мониторингнинг мутаносиблик чегараларини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаш зарур.

Дилфуза АБДУЛЛАЕВА,

*Тошкент давлат юридик университети доценти,
юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD).*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. International Labour Organization. A Call for Safer and Healthier Working Environments. Geneva: ILO, 2023. URL: <https://www.ilo.org/publications/call-safer-and-healthier-working-environments>.
2. World Health Organization. Guidelines on Mental Health at Work. Geneva: WHO, 2022. ISBN 978-92-4-005305-2. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240053052>; WHO; ILO. Mental Health at Work: Policy Brief. Geneva, 2022. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240057944>.
3. European Agency for Safety and Health at Work. Artificial Intelligence for Worker Management: Implications for Occupational Safety and Health. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. DOI: <https://doi.org/10.2802/76354>.
4. International Labour Organization. Revolutionizing Health and Safety: The Role of AI and Digitalization at Work. Geneva: ILO, 2025. DOI: <https://doi.org/10.54394/KNZE0733>.
5. International Labour Conference. Resolution on the Inclusion of a Safe and Healthy Working Environment in the ILO's Framework of Fundamental Principles and Rights at Work. 110th Session. Geneva, 2022. URL: <https://www.ilo.org/resource/ilc/110/resolution-inclusion-safe-and-healthy-working-environment-ilo%E2%80%99s-framework>.
6. International Labour Organization. Occupational Safety and Health Convention, 1981 (No. 155). NORMLEX. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/normlex_en/?p=NORMLEXPUB:12100:0:NO:P12100_ILO_CODE:C155.
7. International Labour Organization. Promotional Framework for Occupational Safety and Health Convention, 2006 (No. 187). NORMLEX. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/normlex_en/?p=NORMLEXPUB:12100:0:NO:P12100_ILO_CODE:C187.
8. International Labour Organization. Ratifications for Uzbekistan. NORMLEX Information System. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/normlex_en/?p=1000:11200:0:NO:11200:P1200_COUNTRY_ID:103538.
9. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 30.04.2023 // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/6445145>; Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. 28.10.2022, ЎРҚ-798-сон // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/6257288>; Ўзбекистон Республикасининг 22.09.2016 йилдаги ЎРҚ-410-сон “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/3031427>.
10. Servais J.-M. International Labour Law. 7th ed. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 2022.
11. Supiot A. Governance by Numbers: The Making of a Legal Model of Allegiance. Oxford: Hart Publishing, 2017.
12. Langille B. Labour Law's Theory of Justice // Davidov G., Langille B. (eds.). The Idea of Labour Law. Oxford: Oxford University Press, 2011. P. 101–119.
13. Maupain F. The Future of the International Labour Organization in the Global Economy. Oxford: Hart Publishing, 2013.
14. Inoyatov A.A. O'zbekiston Respublikasining mehnat huquqi. Toshkent: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2002. 384 b.; Gasanov M.Yu., Sokolov E.A. O'zbekiston Respublikasida mehnat shartnomalari (kontrakt): o'quv qo'llanma. Toshkent: O'qituvchi, 1999. 528 b.; Tursunov Y. Mehnat huquqi. Toshkent: Moliya, 2002; Tursunov Y., Usmanova M.A. Mehnat huquqi: darslik. Toshkent: TDYI nashriyoti, 2006. 238 b.

ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМГА ОИД ЖИНОЯТЛАРНИ АНИҚЛАШДА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА: ҚИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ВА КРИМИНАЛИСТИК ТАҲЛИЛ

АННОТАЦИЯ: мақолада экстремизм ва терроризмга оид жиноятларни аниқлаш ва фош этишнинг хорижий ташкилий-ҳуқуқий ҳамда криминалистик моделлари қиёсий таҳлил қилинган. Мазкур тоифадаги жиноятларни фош этиш тушунчасининг криминалистик таърифи тақлиф этилган, шунингдек тезкор маълумотни жиноят процессида мақбул далилга айлантириш алгоритми, параллел молиявий тергов ва идоралараро тергов-таҳлил гуруҳларини жорий этишга доир хулосалар асосланган.

Калит сўзлар: экстремизм, терроризм, жиноятни фош этиш, тезкор-қидирув фаолияти, рақамли (электрон) далиллар.

Сўнгги ўн йилликда экстремизм ва терроризмга оид жиноятларнинг ташкилий тузилиши ҳам, улар қолдирадиган изларнинг табиати ҳам сезиларли даражада ўзгарди. Илгари бундай қилмишлар аниқ иерархияга эга ташкилотларнинг фаолияти билан боғланган бўлса, бугунги кунда радикаллашув жараёни кўпинча ташкилот билан бевосита алоқасиз, рақамли муҳитда кечмоқда. Европол томонидан 2026 йил июль ойида эълон қилинган "Европа Иттифоқида терроризм ҳолати ва тенденциялари" ҳисоботида қайд этилишича, 2025 йил давомида Иттифоқнинг ўнта аъзо давлатида 45 та террорчилик ҳужуми содир этилган, терроризмга оид ҳуқуқбузарликлар бўйича 486 нафар шахс ҳибсга олинган, ҳибсга олинганларнинг 130 нафари эса 18 ёки ундан кичик ёшда бўлган; ҳисобот муаллифлари эъравонлик кўп ҳолларда мафкуравий эътиқоднинг эмас, балки рақамли субманиялар доирасида шахсий мақом ва эътироф излашнинг натижасига айланаётганини таъкидлайдилар. Бу рақамлар мазкур тоифадаги жиноятларда изнинг оғирлик маркази реал муҳитдан ахборот муҳитига силжиганини кўрсатади, бу эса аниқлаш ва фош этиш методикасини қайта кўриб чиқишни талаб этади.

Мазкур ҳолат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар олдига бир-биридан фарқ қиладиган икки вазифани қўяди: жиний фаолият белгиларини имкон қадар эрта аниқлаш ва аниқланган маълумотни жиноят процессида мақбул ҳисобланадиган далиллар тизимига айлантириш. Амалиётда айнан иккинчи вазифа энг мураккаб бўлиб чиқади, чунки шахсни аниқлашга олиб келган тезкор маълумотнинг ўзи унинг айбдорлигини исботламайди, тезкор фаолият натижаларини процессуал шаклга солишдаги хатолар эса пухта тайёрланган иш бўйича ҳам далиллар базасини заифлаштиради. Шу боис мазкур тоифадаги жиноятларни ўрганишда "аниқлаш — фош этиш — тергов қилиш — исботлаш" занжирини яхлит криминалистик муаммо сифатида кўриб чиқиш зарурати туғилади.

Ўзбекистонда бу соҳанинг ҳуқуқий асосини "Терроризмга қарши кураш тўғрисида"ги ва "Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида"ги қонунлар, Жиноят кодексининг терроризм ҳамда экстремистик ҳусусиятдаги жиноятларга оид нормалари ва Президентнинг 2021 йил 1 июлдаги ПФ-6255-сон фармони билан тасдиқланган 2021–2026 йилларга мўлжалланган Миллий стратегия ташкил этади. Стратегияда экстремистик ва террорчилик ҳаракатларини содир этганлик ҳамда уларни молиялаштирганлик учун ҳуқуқий таъқиб ва жавобгарликка тортиш чораларини такомиллаштириш устувор йўналишлардан бири сифатида белгиланган.

Ҳуқуқшунос олим М.Х. Рустамбаев терроризмга оид қилмишларни шахсга, тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар тизимида таҳлил қилиб, уларнинг объектив ҳамда субъектив белгилари ва квалификация масалаларини ёритади. Бу ёндашув айбловни тўғри шакллантириш учун зарур назарий асос беради, бироқ квалификация масаласи жиноятни фош этиш муаммосини қамраб олмайди. Қилмишнинг ҳуқуқий баҳоси аниқ бўлган ҳолда ҳам иштирокчиларни аниқлаш, рақамли ва молиявий изларни ҳужжатлаштириш, олинган маълумотни процессуал далилга айлантириш вазифалари очик қолаверади. Шу сабабли жиноят-ҳуқуқий ёндашув криминалистик ва процессуал таҳлил билан тўлдирилиши лозим бўлади. Экстремизмнинг тушунчаси ва турлари бўйича миллий адабиётда экстремистик фаолиятни сиёсий, диний ва бошқа кўринишларга ажратиб ўрганиш зарурлиги асосланган, бу эса тергов версияларини илгари суришда амалий аҳамиятга эга. Айни пайтда бир жиҳатни алоҳида таъкидлаш лозим: жиний жа-

вобгарликнинг асоси муайян қараш ёки эътиқоднинг ўзи эмас, балки қонунда белгиланган қилмиш ва уни тасдиқловчи далиллардир, шунга кўра таснифлаш тергов тактикасининг воситаси бўлиб қолиши, айблов ўрнини босмаслиги керак.

МДХ давлатлари криминалистикасида мазкур йўналишдаги энг тизимли тадқиқотлардан бири Д.Г. Скориковга тегишли бўлиб, у экстремистик йўналишдаги жиноятларни тергов қилишнинг алоҳида ҳусусий криминалистик методикаси зарурлигини асослайди ва методика таркибига дастлабки тергов вазиятлари, терговчи ҳамда тезкор ходимлар ҳамкорлиги, алоҳида тергов ҳаракатлари тактикаси ва махсус билимлардан фойдаланиш масалаларини киритади.

В.Н. Карагодин эса терроризмга оид жиноятларни тергов қилиш методикаси нафақат содир этилган қилмишни тергов қилиш, балки тайёргарлик ҳаракатларини аниқлаш усулларини ҳам қамраб олиши кераклигини кўрсатади.

Шу билан бирга, БМТнинг ГИЕХВанд моделлари ва жиноятчиликка қарши курашиш бошқармаси терроризмга оид ишларда электрон далилларни олиш, сақлаш, таҳлил қилиш ва судга тақдим этишда процессуал тартибга риоя этиш зарурлигини таъкидласа, FATF молиявий текширувни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи фаолиятнинг қўшимча йўналиши эмас, балки асосий таркибий қисми сифатида кўриб чиқишни тавсия этади.

Умуман олганда, хорижий тажрибани баҳолашга киришишдан аввал тушунчалар аниқлаштирилиши лозим, чунки илмий адабиётда ва амалиётда "жиноятни аниқлаш", "очиш", "фош этиш" ҳамда "тергов қилиш" атамалари кўпинча синоним сифатида ишлатилади. Экстремизм ва терроризмга оид ишларда бундай аралашув жиддий методик хатоларга олиб келади, зеро бу тоифадаги ишларда жиний фаолият белгиларини аниқлаш пайти билан унинг процессуал ҳужжатлаштирилиши ўртасида одатда сезиларли вақт ораллиги мавжуд бўлади.

Назаримизда, тушунчаларни фарқлашда қуйидаги мантиқдан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Жиноятни аниқлаш — жиний фаолият белгиларининг мавжудлигини қайд этиш, фош этиш — бу белгиларни текшириш, иштирокчиларни идентификациялаш ва изларни ҳужжатлаштириш орқали жиний воқеани яхлит равишда очиб бериш, тергов қилиш — процессуал фаолият доирасида далиллар тизимини шакллантириш, исботлаш эса далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолаш орқали иш бўйича ҳақиқатни аниқлашдир.

Профилактика мазкур занжирдан ташқарида туради, у жиноят содир этилишининг олдини олишга қаратилган бўлиб, унинг натижалари ўз-ўзидан айблов далили бўла олмайди. Хорижий моделларни ўрганишда айнан шу чегара кўпинча хиралашади, чунки профилактик ва тезкор фаолият амалда бир хил ахборот тизимлари орқали кечади. Юқоридагиларни ҳисобга олиб, экстремизм ва терроризмга оид жиноятларни фош этиш деганда жиний фаолият белгилари ва иштирокчиларини аниқлаш, олинган маълумотларни текшириш, жиноятнинг рақамли, молиявий, ташкилий ва бошқа изларини ҳужжатлаштириш ҳамда уларни жиноят процессида мақбул далиллар тизимига айлантиришга қаратилган тезкор-қидирув, тергов, эксперт-криминалистик ва ахборот-таҳлилий чоралар мажмуини тушуниш тақлиф этилади. Ушбу таърифнинг амалий қиймати шундаки, у фош этишни тезкор-қидирув фаолиятининг якуний натижаси эмас, балки процессуал натижага йўналтирилган комплекс фаолият сифатида белгилайди.

Шу нуқтаи назардан Буюк Британия тажрибасини кўриб чиқиш ўринли. Мазкур давлатнинг терроризмга қарши курашиш стратегияси (CONTEST) гўртакта йўна-

лишни — радикаллашувнинг олдини олиш (Prevent), террорчилик фаолиятини аниқлаш ва бартараф этиш (Pursue), объектлар ва аҳолини ҳимоя қилиш (Protect) ҳамда ҳодиса оқибатларига тайёргарлик (Prepare) йўналишларини ягона тизимга бирлаштиради.

Айнан бартараф этиш (Pursue) йўналиши асосий аҳамиятга эга, чунки у террорчилик фаолиятини аниқлаш, иштирокчиларни фош этиш, тергов қилиш ва жавобгарликка тортиш механизмларини қамраб олади. Моделнинг кучли жиҳатлари сифатида полиция ва махсус хизматлар ўртасидаги интеграциялашган ахборот алмашинуви, ҳудудий даражада ихтисослашган тармоқларнинг мавжудлиги, ресурсларни таҳдид даражасига қараб тақсимлаш ҳамда махсус ваколатлар устидан парламент ва суд назоратининг йўлга қўйилганини кўрсатиш мумкин.

Ташкилий ечимнинг бошқа кўриниши АҚШ амалиётида намоён бўлади. У ерда терроризмга оид ишлар бўйича қўшма терроризмга қарши курашиш гуруҳлари фаолият юритади, уларнинг таркибига федерал, штат ва маҳаллий ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари, таҳлилчилар, тилшунослар ва бошқа мутахассислар кирилади. Гуруҳ маълумотларни текшириш, далилларни тўплаш, иштирокчиларни аниқлаш ва идоралараро ахборот алмашинувини таъминлаш вазифаларини бажаради.

Германия амалиёти эса ушбу масаланинг учинчи ечимини таклиф этади. У ерда фаолият юритувчи Қўшма терроризмга қарши курашиш маркази янги махсус хизмат ёки мустақил ваколатли орган эмас, балки полиция, хавфсизлик, миграция ва бошқа ваколатли органлар ўртасида ахборот алмашиш ҳамда фаолиятни мувофиқлаштириш майдони сифатида ишлайди, марказ иштирокчиси бўлган ҳар бир орган эса ўз ваколатларини сақлаб қолади ва қарорларни ўз қонуний асоси доирасида қабул қилади.

Мазкур ечим, фикримизча, Ўзбекистон учун АҚШ моделига қараганда ҳуқуқий ва ташкилий жиҳатдан мосроқдир. Чунки идоралараро ҳамкорликни йўлга қўйиш учун мавжуд органларнинг ваколатларини қайта тақсимлаш ёки янги “устама” тузилма ташкил этиш талаб этилмайди. Амалда бу умумий таҳлилий платформа, ягона хавф индикаторлари тизими ва мувофиқлаштирилган иш режаси жорий этилишини, айни пайтда ҳар бир процессуал ва тезкор қарор қонун бўйича ваколатли органда қолишини аниқлатади. Шу тариқа ахборотнинг парчаланиши муаммоси ҳал этилади, ваколатларнинг ҳуқуқий аниқлиги эса бузилмайди.

Ташкилий моделлардан фарқи ўлароқ, Европа Иттифоқи тажрибаси, асосан, процессуал-техник аҳамиятга эга. У ерда эътибор чегаралараро электрон далилларга қаратилган бўлиб, Европа комиссиясининг электрон далиллар (e-evidence) механизми электрон почта, мессенжер ёзишмалари ва шахсни идентификациялашга ёрдам берувчи бошқа рақамли маълумотларни бошқа давлат ҳудудида жойлашган хизмат кўрсатувчилардан олиш жараёнини тезлаштиришга йўналтирилган. БМТ ҳужжатларида ҳам терроризмга оид ишларда электрон далилларнинг ҳал қилувчи аҳамияти, уларни олиш, сақлаш, таҳлил қилиш ва судга тақдим этишда процессуал тартибга қатъий риоя этиш зарурлиги алоҳида таъкидланади.

Мазкур тажрибадан ўқта принципни ажратиб кўрсатиш мумкин, уларнинг биринчиси тезкорлик билан боғлиқ бўлиб, рақамли маълумот ўчиб кетишидан олдин сақлаб қолиниши керак, шу боис аксарият тизимларда маълумотни зудлик билан сақлаш тўғрисидаги сўров алоҳида ҳуқуқий институт сифатида мустақамланган. Иккинчи тамойил яхлитликка тегишли — далилнинг келиб чиқиши, ўзгармаганлиги ва қўлдан-қўлга ўтиш занжири ҳужжатлаштирилиши шарт, акс ҳолда у судда муқаррар равишда шубҳа остига олинади. Учинчиси ҳуқуқий қафолатлар билан боғлиқ; чегаралараро маълумот олиш шахсий ҳаёт дахлсизлиги ва мутаносиблик талабларига риоя этилган ҳолда амалга оширилиши лозим. Ушбу ўқта принцип миллий амалиётга техник эмас, балки процессуал масала сифатида киритилиши керак, яъни рақамли далил билан ишлаш тартиби идоравий йўриқномада эмас, процессуал нормада ва ягона услубий қўлланмада мустақамланиши зарур.

Хорижий тажрибанинг яна бир муҳим қатламини молиявий тергов ташкил этади. FATF ёндашувига кўра, молиявий текширув ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг қўшимча йўналиши эмас, балки терроризмни молиялаштиришга қарши курашишнинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Молиявий тер-

гов жиноят иштирокчиларини, улар ўртасидаги алоқаларни, маблағ манбаларини ва аниқланмаган эпизодларни очиш имконини беради.

Криминалистик нуқтаи назардан молиявий изнинг қиймати унинг объективлигидадир: пул оқими шахснинг кўрсатувида боғлиқ бўлмаган, ҳужжатлаштирилган ва қайта текшириш мумкин бўлган из ҳисобланади, шу жиҳати билан у кўрсатувлардан кўра барқарорроқ далил манбаи бўлиб хизмат қилади. Айни пайтда молиявий маълумотнинг ўзи айбдорликни исботламайди, маблағ ўтказмаси мақсадининг жиноий характери бошқа далиллар билан тасдиқланиши шарт. Шунга кўра терроризмни молиялаштириш ёки экстремистик тузилмаларни моддий қўллаб-қувватлаш аломатлари мавжуд бўлган ҳар бир иш бўйича асосий тергов билан бир вақтда параллел молиявий текширув ўтказилиши ва бу текширув иш бўйича тергов режасининг мустақил бўлими сифатида расмийлаштирилиши мақсадга мувофиқ.

Ўтказилган таҳлил экстремизм ва терроризмга оид жиноятларни фош этиш самарадорлиги ташкилий тузилманинг ўзгаририлишига эмас, аввало тезкор маълумотни процессуал далилга айлантириш механизмининг аниқлигига боғлиқ эканини кўрсатди. Шу асосда, биринчидан, рақамли далиллар билан ишлашнинг процессуал тартиби — маълумотни зудлик билан сақлаб қолиш, унинг келиб чиқиши ва ўзгармаганлигини тасдиқлаш, қабул қилиш ва топшириш занжирини қайд этиш ҳамда хорижий провайдерлардан маълумот олиш механизмларини такомиллаштириш талаб этилади. Иккинчидан, экстремистик мазмундаги материалларни баҳолашда фақат лингвистик экспертиза билан чекланмасдан, заруратга қараб диншунослик, психологик, компьютер-техник ва молиявий-иқтисодий экспертизалардан комплекс фойдаланиш тавсия этилади. Бунда эксперт жиноят-ҳуқуқий квалификация ёки шахснинг айбдорлиги тўғрисида хулоса бермаслиги, фақат махсус билим талаб қиладиган саволларни ҳал этиши тамойили қатъий сақланиши шарт. Учунчидан, махсус тайёргарлик дастурларига рақамли криминалистика, молиявий таҳлил, очик манбаларни ҳуқуқий баҳолаш, халқаро ҳуқуқий ёрдам ҳамда инсон ҳуқуқлари ва шахсга доир маълумотларни ҳимоя қилиш модулларини киритиш мақсадга мувофиқдир.

Санжар АЛМАТОВ,

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети мустақил изланувчиси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабрдаги 167-II-сон “Терроризмга қарши кураш тўғрисида”ги Қонуни // Электрон манба: lex.uz/docs/29526.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 30 июлдаги ЎРҚ-489-сон “Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни // Электрон манба: lex.uz/docs/3841957.
3. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси (155, 155¹-155³, 156, 159, 216, 216¹, 244¹-244³-моддалар) // Электрон манба: lex.uz/acts/111453.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 1 июлдаги ПФ-6255-сон “2021–2026 йилларга мўлжалланган экстремизм ва терроризмга қарши курашиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони // Электрон манба: lex.uz/docs/5491626.
5. Europol. European Union Terrorism Situation and Trend Report 2026 (EU TE-SAT). — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2026.
6. Federal Bureau of Investigation. Joint Terrorism Task Forces // Электрон манба: fbi.gov/investigate/terrorism/joint-terrorism-task-forces.
7. European Commission. E-evidence — cross-border access to electronic evidence. — Brussels.
8. FATF. Operational Issues: Financial Investigations Guidance. — Paris: FATF/OECD, 2012.
9. Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. Махсус қисм. 3-том. — Тошкент: ИЛМ ZIYO, 2011.
10. Скориков Д.Г. Расследование преступлений экстремистской направленности: дис. ... канд. юрид. наук. — Волгоград, 2014. — 224 с.
11. Карагодин В.Н. Методика расследования преступлений террористической направленности: проблемы и перспективы формирования // Актуальные проблемы российского права. — 2008. — № 3 (8).
12. Исмаилов Т. Экстремизм ва экстремистик фаолиятнинг назарий тушунчалари // Ўзбекистонда юридик кадрларни тайёрлаш соҳасидаги ислохотлар: натижалар таҳлили ва истиқболдаги вазифалар. — 2023. — Б. 301–313.
13. Петрянин А.В. Концептуальные основы противодействия преступлениям экстремистской направленности: теоретико-прикладное исследование: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Нижний Новгород, 2015.
14. Закурлаев А. Экстремизм ва терроризм билан боғлиқ жиноятларни барвақт олдини олиш профилактикаси: худуд методикаси. — Тошкент: Жамоат хавфсизлиги университети, 2022.

СТАРТАП ЖАРАЁНИ БОСҚИЧЛАРИГА МАҚСАДЛИ ТАЪСИР ЭТИШНИ ҲУҚУҚИЙ ТАЪМИНЛАШ

АННОТАЦИЯ: мақолада Ўзбекистонда стартап жараёни босқичларига мақсадли таъсир этишни ҳуқуқий таъминлаш масалалари тадқиқ этилган. Унда стартап ривожланишининг "уруғлаш", стартап, ўсиш, кенгайиш ва чиқиш босқичлари ҳамда ҳар бир босқичда юзага келадиган ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган. Шунингдек, хорижий давлатларнинг стартап фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш тажрибаси, жумладан венчур инвестиция, SAFE шартномаси, М&А битимлари ва "sandbox" модели ўрганилиб, уларни Ўзбекистон қонунчилигига жорий этиш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: стартап, стартап экотизими, стартап босқичлари, ҳуқуқий таъминот, инновацион тадбиркорлик, интеллектуал мулк, венчур инвестиция, инвестиция шартномаси, SAFE шартномаси, давлат рўйхатидан ўтказиш, IPO, SPO, М&А, краудфандинг, ҳуқуқий тартибга солиш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2025 йил 26 декабрдаги Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномасида "Рақамли стартаплар" дастурини янги йилдан кенгайтириш, стартап ғоясидан то экспортгача кўмаклашадиган янги тизим йўлга қўйиш режалаштирилгани ҳамда хусусий стартап марказлари таъсис этиш учун Ёшлар жамғармасидан 5 млрд. сўмгача фоиизсиз ссуда берилиши кўзда тутилган.

Мурожаатномада парламентга Ҳукумат билан биргаликда "Муқобил инвестиция жамғармалари тўғрисида"ги қонун лойиҳасини 1-мартгача ишлаб чиқиш вазифаси топширилган. Бу венчур фондлар, стартаплар, финтех каби янги молиявий инструментлар бозорини ривожлантириш ва барча иштирокчилар ҳуқуқларини қонун билан кафолатлаб қўйиш мақсадида зарур. Ўзбекистон ялпи ички маҳсулоти 2025 йилда 145 млрд АҚШ долларидан ошиб, 2030 йилгача 240 млрд АҚШ долларига етказиш мақсади белгиланган шaroитда стартаплар инновацион иқтисодиётнинг муҳим таркибий қисмига айланмоқда.

Мамлакат иқтисодий барқарорликка эришиб, инновацион жараёнларнинг олдинга силжишида стартапларнинг ўрни ва аҳамияти катта. Жаҳон тажрибасига кўра стартаплар беш асосий босқичдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос ҳуқуқий муносабатлар мажмуасини акс эттиради:

1. "Уруғлаш" ёки эрта стартап босқичи (seed/early startup stage) – ғоя расмийлаштириш, бизнес режа ишлаб чиқиш, бозор ва рақобатчиларни ўрганиш, инвесторларни жалб қилиш. Ушбу босқичда венчур инвесторлар, давлат фондлари ёки шахсий маблағлар ҳисобидан молиялаштиришга эришилади;

2. Жараёни бошлаш босқичи (startup stage) – маҳсулот прототипини яратиш, товар ёки хизматларни реализация қилиш ва дастлабки мижозлар билан ишлаш;

3. Ўсиш босқичи (growth stage) – шерик-инвесторлар топиш, шартнома тузиш учун юридик шахс сифатида давлат рўйхатидан ўтиш;

4. Кенгайиш босқичи (expansion stage) – корпоратив инвесторлар (тижорат банклари, инвестиция фондлари, краудфандинг инвесторлар) орқали стартап лойиҳаларини инвестициялаш;

5. Чиқиш босқичи (exit stage) – инвесторнинг дастлабки ёки иккиламчи оммавий таклиф (IPO/SPO) орқали ёки қўшиб олиш (М&А) битими асосида стартапдан чиқиши.

Дунё миқёсида 2022–2026 йиллар давомида глобал стартап экотизими кескин ривожланди: 2022 йилда жаҳон стартап бозорига киритилган венчур капитал 445 млрд АҚШ долларини ташкил этди. 2023 йилда глобал инвестициялар 285 млрд долларга тушиши кузатилган бўлса, 2024 йилда сунъий интеллект йўналишидаги стартаплар ривожига туфайли 330 млрд долларга етди.

Мамлакатимизда эса IT-Park доирасида 2022–2025 йилларда 1 200 дан ортиқ стартап лойиҳа рўйхатдан ўтди, IT резидентлар сони 1 000 дан ошди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 9 мартдаги 133-сон қарори билан тасдиқланган низомга мувофиқ стартап лойиҳалари бу юқори таваккалчилик шароитларида инновацион ишланмаларни қўллаш ва амалга ошириш билан боғлиқ янги бизнес лойиҳаси сифатида белгиланган. Стартап лойиҳалари ва уларнинг пайдо бўлиши мулкӣ муносабатлар билан боғлиқ бўлган шахсий номулкӣ ҳуқуқ ҳам ҳисобланади.

Фуқаролик кодексининг 1041-моддасига кўра муаллифлик ҳуқуқи ёзма, оғзаки, овозли-видео ёзув, тасвир, ҳажмли-фазовий каби объектив шаклда бўлган асарларга татбиқ этилади. Стартап лойиҳалари билан боғлиқ муносабатларда интеллектуал фаолият натижалари – саноат намуналари, муаллифлик ҳуқуқи, товар белгиси, фирма номи ва компьютер дастурларига доир ҳуқуқлар алоҳида аҳамиятга эга. Айниқса, 2022–2025 йилларда IT-Park резидентлари томонидан яратилган 3 400 дан ортиқ дастурий маҳсулот ва 180 дан зиёд ихтирога патент олинганлиги бу соҳадаги ўсишни тасдиқлайди.

Стартап ривожланиши учун фақат қулай бизнес муҳити ёки маблағнинг ўзи етмайди. Қоидалар ҳам тушунарли бўлиши керак. Айниқса, инвестор, тадбиркор ва лойиҳа муаллифининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари олдиндан аниқ белгиланса, янги бизнесга бўлган ишонч ортади. Шу нуқтаи назардан, 2026 йил 11 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Стартапларни қўллаб-қувватлашнинг комплекс экотизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-59-сон қарори муҳим қадам бўлди. Ҳужжатда стартапни ғоя босқичидан бошлаб ишлаб чиқиш, ишга тушириш ва халқаро бозорга олиб чиқишгача бўлган жараёнларни қамраб олувчи тўрт босқичли экотизим назарда тутилган. Қарорда 2030 йилгача стартап лойиҳалар сонини 5 мингтага, жалб қилинадиган венчур инвестициялар ҳажмини эса 2 миллиард долларга етказиш мақсади белгиланган. Шунингдек, 500 та стартап қийма-

тини 1 миллион доллардан, 100 тасини 10 миллион доллардан, 25 тасини эса 100 миллион доллардан юқори компанияларга айлантириш ва стартаплар ҳисобидан 20 мингдан ортиқ янги иш ўрни яратиш кўзда тутилган.

Стартапнинг тирожатчи тузилма сифатида давлат рўйхатидан ўтказилиши муҳим ҳуқуқий аҳамиятга эга. Фуқаролик кодексининг 40-моддасига кўра тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс хўжалик ширкати ва жамияти, ишлаб чиқариш кооперативи ва қонунларда назарда тутилган бошқача шаклда тузилиши мумкин. Амалиётда стартаплар асосан масъулияти чекланган жамият (МЧЖ), акциядорлик жамияти (АЖ), хусусий корхона ёки якка тартибдаги тадбиркор шаклида тасис этилади.

Хорижий тажрибага назар солинса, МДХ мамлакатлари ичида Россия Федерацияси, Украина ва Беларусь Республикасида стартаплар асосан МЧЖ шаклида тасис этилса, Польша Республикасида стартаплар учун махсус оддий акциядорлик жамият кўринишидаги янги ташкилий-ҳуқуқий шакл жорий этилган. 2022–2025 йиллар давомида Ўзбекистонда “Бир дарча” принципи ва рақамли рўйхатга олиш тизими орқали 900 000 дан ортиқ тадбиркорлик субъекти давлат рўйхатидан ўтди, шунингдек бу давр мобайнида юридик шахсларни рўйхатга олиш муддати 1 иш кунига тушиши ва давлат божи 50% га камайиши муҳим ислохот сифатида қайд этилади.

Ўсиш ва кенгайиш босқичларида стартаплар учун инвестициялаш шартномалари асосида вужудга келувчи муносабатлар бирламчи аҳамиятга эга. Корпоратив инвесторлар (тижорат банклари, инвестиция фондлари, краудфандинг инвесторлар) орқали стартап лойиҳаларини инвестициялаш амалга оширилади. Бунда инвестор таваккалчилик хавф-хатарини минималлаштириш мақсадида стартапнинг юридик шахс сифатида давлат рўйхатидан ўтишини ва шаффоф молиявий ҳисоботни талаб қилади.

Ўзбекистонда 2022–2025 йиллар давомида IT-Park доирасида стартапларга давлат фондлари ва хусусий инвесторлар томонидан жами 180 млн АҚШ долларидан ортиқ инвестиция киритилди. Глобал трендлар нуқтаи назаридан эса, 2024 йилда Марказий Осиёда стартапларга инвестициялар ҳажми 2019 йилга нисбатан 4 баробар ўсиб, 500 млн АҚШ долларидан ошди.

Ҳозирда амалдаги қонунчиликда стартапларни инвестициялашга оид шартномавий конструкциялар тўлиқ ишлаб чиқилмаган. Венчур инвестиция шартномаси, конвертация қилинадиган займ шартномаси (SAFE – Simple Agreement for Future Equity), акционерлик шартномаси каби хорижий амалиётда кенг қўлланиладиган инструментларни миллий қонунчиликда мустаҳкамлаш зарурияти туғилмоқда. Президент Мурожаатномасида таъкидланган “Муқобил инвестиция жамғармалари тўғрисида”ги қонун мана шу заруриятни қондиришга хизмат қилиши лозим.

Дунё бўйича стартапларни ҳуқуқий таъминлашда бир қатор илғор тажрибалар мавжуд. Корея Республикасида стартаплар учун М&А битимларини тузиш жараёнлари соддалаштирилган. Исроилда 2022 йилда стартаплар билан 92 та М&А битими расмийлаштирилиб, умумий қиймати 7,5 млрд АҚШ долларини ташкил этди. Сингапурда “Smart Nation” стратегияси доирасида финтех стартапларни ривожлантириш ва тартибга солишнинг “sandbox” (регулятив синов майдони) модели ишлаб чиқилган. Президент Мурожаатномасида айнан Сингапурдан мутахассислар жалб этиш режалаштирилгани бу тажрибани ўрганиш долзарблигини тасдиқлайди.

Ўзбекистонда стартаплар ҳуқуқий муҳитини такомиллаштиришга доир тавсиялар қуйидагилардан иборат.

1) стартап жараёни босқичларига мос венчур инвестиция шартномаси, SAFE шартнома конструкциясини Фуқаролик кодексидида мустаҳкамлаш.

2) “Муқобил инвестиция жамғармалари тўғрисида”ги қонунни стартаплар, венчур фондлар ва краудфандинг инвесторларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўлиқ акс эттирган ҳолда қабул қилиш.

3) стартапларни МЧЖ ёки “Оддий акциядорлик жамияти” шаклида таъсис этиш ва тугатишни соддалаштиришга доир махсус тартиб жорий этиш.

4) стартаплар учун IPO жойлаштиришнинг соддалаштирилган тизимини белгилаш мақсадга мувофиқ саналади.

2025–2026 йилларда Ўзбекистонда стартап экотизимини ривожлантиришга йўналтирилган давлат сиёсати – Президент Мурожаатномасида белгиланган “Рақамли стартаплар” дастури, Финтех офиси, “Муқобил инвестиция жамғармалари тўғрисида”ги қонун лойиҳаси ва 2030 йилгача ИТ хизматлари экспортини 5 млрд АҚШ долларига ектазиш мақсади – стартап жараёни босқичларига мақсадли таъсир этишни ҳуқуқий таъминлашни фуқаролик ва тадбиркорлик ҳуқуқининг муҳим тадқиқот соҳасига айлантирмоқда. Зеро мустаҳкам ҳуқуқий асос инновацион тадбиркорликнинг ривожланиши ва инвестицион муҳитнинг яхшиланишига хизмат қилиши шубҳасиздир.

Ақбар ТОЖИБОЕВ,

Тошкент давлат юридик университети Фуқаролик ҳуқуқи шўъбаси профессори вазифасини бажарувчи, PhD.

Фойдаланилган адабиётлар:

- Оқюлов О. Инновация ривожланишини таъминлашда интеллектуал мулк ҳуқуқи институтлари таъсири самарадорлигини ошириш масалалари. — Т.: Турон Замин Зиё, 2016. — 300 б.
- Янковский Р.М. Закон стартапа. — М.: Стартап, 2017. — 188, [3] с. — ISBN 978-5-9904334-0-3 // Электрон манба: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008891302>.
- Мехмонов Қ.М. Компьютер дастурлари ва маълумотлар базасига оид муносабатларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш: PhD дис. автореф. — Т., 2018 // Электрон манба: https://tsul.uz/files/avtoreferat/qammbaridin_avtoreferat.pdf.
- Раҳмонкулов Х.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ: дарслик. — Т.: ТДЮИ, 2007. — 512 б. // Электрон каталог: <https://library.tsul.uz/uz/books/4067>.
- Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси // Электрон манба: I қисм — <https://lex.uz/docs/111189>; II қисм — <https://lex.uz/docs/180552>.
- Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 11 февралдаги ПҚ-59-сон “Стартапларни қўллаб-қувватлашнинг комплекс экотизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // Электрон манба: <https://lex.uz/docs/8046204>.
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 9 мартдаги 133-сон “Илмий-тадқиқот ва инновацион фаолиятни ривожлантиришнинг норматив-ҳуқуқий базасини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // Электрон манба: <https://lex.uz/docs/4759202>.
- Halt G.B. Jr. et al. Intellectual Property and Financing Strategies for Technology Startups. — Springer, 2017. — 256 p. // <https://doi.org/10.1007/978-3-319-49217-9>.
- Pisoni A., Onetti A. When Startups Exit: Comparing Strategies in Europe and the USA // Journal of Business Strategy. — 2018. — Vol. 39, №3. — P. 26–33 // <https://doi.org/10.1108/JBS-02-2017-0022>.
- Maune A. Developing Competitive Advantage through Startups and Venture Capital in Emerging Markets: A View from Israel // Risk Governance & Control. — 2017. — Vol. 7, №3. — P. 85–115 // <https://doi.org/10.22495/rgcv7i3p9>.
- Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлиси ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 26.12.2025 // Электрон манба: <https://president.uz/oz/lists/view/8834>.
- Startup Genome. The Global Startup Ecosystem Report 2024. — 2024 // Электрон манба: <https://startupgenome.com/report/the-global-startup-ecosystem-report-2024>.
- IT Park Uzbekistan. Digital Startups Program taqdimoti: startaplar qanday qo'llab-quvvatlanadi. 07.12.2024 // Электрон манба:

РАҚАМЛИ ДАВРДА BIG DATA ОРҚАЛИ ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРНИ ҚОПЛАШ МУАММОЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мазкур мақолада Big Data технологияларидан фойдаланиш натижасида юзага келадиган зарарларни фуқаролик-ҳуқуқий тартибда қоплаш масалалари тадқиқ этилган. Унда Big Data билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларда деликт жавобгарлигининг қўлланиш имкониятлари, зарар, ғайриқонуний хатти-ҳаракат, сабабий боғланиш ва айб қабил деликт мажбуриятининг асосий элементларини аниқлаш муаммолари таҳлил қилинган. Шунингдек, шахсий маълумотларнинг ноқонуний тўпланиши, қайта ишланиши ва ошкор этилиши натижасида юзага келадиган моддий ҳамда маънавий зарарларни қоплаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва "Шахсга доир маълумотлар тўғрисида"ги қонунчилиги, шунингдек, Европа Иттифоқи ва АҚШ тажрибаси қиёсий таҳлил қилинган. Тадқиқот натижасида Ўзбекистонда Big Data орқали етказилган зарарларни фуқаровий-ҳуқуқий тартибда қоплаш механизмларини такомиллаштириш, жабрланувчиларнинг компенсация олиш ҳуқуқини аниқ белгилаш ҳамда суд амалиёти ривожлантириш зарурлиги асосланган.

Калит сўзлар: Big Data, деликт жавобгарлиги, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик, зарар, зарарни қоплаш, шахсга доир маълумотлар, шахсий ҳаёт дахлсизлиги, маънавий зарар, маълумотлар хавфсизлиги, сунъий интеллект, алгоритмик жавобгарлик, GDPR, қиёсий ҳуқуқшунослик.

Ҳозирги кунда Big Data фаолиятини тартибга солишнинг асосий йўналиши сифатида шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш тўғрисида қонунлар қабул қилинмоқда. Ўзбекистон Республикасида ҳам 2019 йилда "Шахсга доир маълумотлар тўғрисида"ги Қонун қабул қилиниб, у ахборот технологиялари ёрдамида амалга оширилаётган шахсий маълумотларни қайта ишлаш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Мазкур қонун талаблари бузилганда, айбдор шахслар белгиланган тартибда жавобгарликка тортилиши қайд этилган. Бироқ Big Data билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар фақат давлат органлари томонидан жиноий ёки маъмурий қоралар кўриш билангина эмас, балки фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик орқали ҳам бартараф этилиши лозимлиги илмий адабиётларда таъкидланмоқда. Ушбу ишнинг мақсади – Big Data қўлланилиши оқибатида юзага келадиган зарар етказиш муносабатларини таҳлил қилиш, Ўзбекистон ва хорижий мамлакатлар мисолида бундай ҳолатлар учун жавобгарликни тартибга солишнинг мавжуд механизмларини ўрганиш ҳамда ҳуқуқий бўшлиқларни аниқлашдир.

Назарий жиҳатдан, Big Data билан боғлиқ зарарларнинг кўплаб хусусиятлари деликт ҳуқуқининг аъёнавий тушунчаларига янги саволларни қўймоқда. Аввало, зарарни келтириб чиқарувчи сабаблар ва айбдор шахслар кўплиги масаласи эътиборга лойиқдир. Big Data тизимлари одатда бир нечта субъектларнинг ўзаро таъсири ва ҳиссаси билан фаолият юритади – масалан, маълумотлар базасини юритувчи компания, алгоритмни ишлаб чиқувчи дастурчилар, ушбу алгоритмдан фойдаланувчи мижозлар ва ҳаттоки киберҳужум уюштирувчи учинчи шахслардан иборат. Натижада зарар етганда, унинг аниқ қайси иштирокчи ҳаракати туфайли келиб чиқганини аниқлаш қийин бўлиши мумкин.

Иккинчи назарий муаммо – бу зарарнинг моддий жиҳатдан аниқланмаслиги ёки "мавҳум" бўлишидир. Big Data билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг аксарияти бевосита мол-мулкка зарар етказмаслиги, балки шахсий ҳаётга таъвоуз, маълумотларнинг махфийлигини бузиш, номақбул профиллаш (масалан, алгоритмик дискриминация) қабил шаклларда намоён бўлади. Фуқаролик ҳуқуқининг классик ёндашувида зарар деганда асосан мулккий зарар тушунилан бўлса, ахборот асрида маънавий зарар тушунчаси алоҳида аҳамият касб эта бошлади.

Умуман олганда, Big Data соҳаси ҳуқуқий назарияда деликт мажбуриятлари концепциясини бойитмоқда. Бир томондан, деликт ҳуқуқи доирасида жавобгарликнинг асосий шартлари – ғайриқонуний хатти-ҳаракат, зарар, сабабият ва айб – Big Data ҳолатларига ҳам татбиқ этилиши мумкин ва зарур. Иккинчи томондан, ушбу элементларни аниқлаш ва исботлашда янги ёндашувлар керак бўлиши аён бўлмоқда.

Тадқиқотчиларга кўра бевосита Data protection (маълумотларни муҳофаза қилиш) тўғрисидаги қонунлар баъзан самарасиз ёки чекланган таъсирга эга бўлиб, жабрланувчи учун амалий ҳуқуқий ҳимояни таъминлай олмайди.

Сунъий интеллект ва алгоритмларнинг жавобгарлиги масаласида ижтимоий тармоқлар ва интернет платформалари мисолида Big Data алгоритмларининг салбий оқибатлари кўплаб олимлар эътиборини тортмоқда. Тадқиқотларга кўра, масалан, Facebook компаниясининг контентни автоматик филтрлайдиган ва фойдаланувчи эътиборини жалб қилувчи (engagement) алгоритмлари ўртасидаги зиддият платформада нафрат сўзлари ҳамда нотўғри

маълумотлар тарқалишига олиб келган. Катта технологик корпорациялар эса, ўз навбатида, алгоритмларнинг "ўзини ўзи бошқариши"ни рўқча қилиб, юзага келган зарарлар учун ўзларини масъул эмасдек кўрсатишга уринадилар.

Big Data орқали шахсни идентификация қилиш – янги деликт шакли сифатида намоён бўлмоқда. Баъзи олимлар Big Data туфайли шахсий ҳаётга таъвоуз ва шахс қиёфасидан (тасвирга бўлган ҳуқуқ) фойдаланиш масалаларини қайта кўриб чиқмоқдалар. Хусусан, АҚШда Clearview AI деб номланган компания миллиардлаб суратлар базасини тўплаб, юзни таниб олиш алгоритмлари орқали фуқароларни рухсатсиз идентификация қилгани учун судга берилди. Ушбу иш бўйича Калифорния штатида даъвогарлар шахс қиёфасидан фойдаланганлик (right of publicity) ҳолатини илгари сурдилар ва даъво қилинишича, Clearview AI компаниясининг 40 миллиарддан ортиқ рақамли тасвирлар базаси йиғиб, одамларнинг фотосуратларини уларга маълум бўлмаган ҳолда тижорат мақсадларда ишлатиши натижасида фуқароларнинг шахсий ҳаёти ва идентификация ҳуқуқини бузувчи ғайриқонуний хатти-ҳаракатлар содир қилганлар.

Big Data ва сунъий интеллектнинг ривожланиши кўплаб мамлакатларда ҳуқуқий тизимни ислоҳ этишга ундамоқда. Хусусан, Европа Иттифоқида "рақамли давр ва сунъий интеллектта мослаштирилган фуқаролик жавобгарлиги қоидаларини қабул қилиш" юзасидан жамоатчилик муҳокамаси ва экспертлар хулосалари эълон қилинди. Европа Ҳуқуқ Институти (European Law Institute) экспертлари мураккаб сунъий интеллект тизимларида зарар етказилишида кўп сабаблик ва кўп айбдорлик муаммолари янги ечимларни талаб қилишини таъкидладилар.

Юқоридаги илмий фикрлар шуни кўрсатадики, Big Data соҳасида деликт ҳуқуқини қўллаш бўйича дунё олимлари орасида полемика мавжуд: айримлар мавжуд деликт қоидаларини кенгроқ талқин қилиш ва қўллаш орқали ҳуқуқий бўшлиқни тўлдирish тарафдори бўлсалар, бошқалар эса бутунлай янги махсус жавобгарлик институти ёки қонунлар ишлаб чиқишини таклиф қилмоқдалар. Бироқ, ҳамма ёндашувларда ягона мақсад кўзланади бу – жабрланувчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва Big Data'дан фойдаланувчилар (хоҳ компания бўлсин, хоҳ давлат органи) зиммасига етарли даражада ҳуқуқий жавобгарлик юклаш орқали хатарларни камайтиришдир.

Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигида Big Data фаолиятдан келиб чиқадиган ҳуқуқбузарликлар бевосита махсус норма сифатида акс эттирилмаган, аммо мавжуд ҳуқуқий базанинг умумий қоидалари орқали бундай ҳолатларни тартибга солиш имконияти мавжуд. Жумладан, Фуқаролик кодексининг 985-моддасида қуйидагича умумий қоида белгиланган: "Ғайриқонуний ҳаракат (ёки ҳаракатсизлик) туфайли фуқаронинг шахсига ёки мол-мулкига етказилган зарар, шунингдек юридик шахсга етказилган зарар (бой берилган фойдани ҳам қўшган ҳолда) зарарни етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим". Ушбу қоида деликт жавобгарлигининг умумий асослари бўлиб, Big Data контекстида ҳам қўлланилиши мумкин. Яъни, агар бирор компания ёки ташкилот ахборот технологиялари орқали фуқаронинг қонун билан қўриқланадиган ҳуқуқларига (масалан, шахсий ҳаёт дахлсизлигига) таъвоуз қилиб зарар етказса, у ҳолда ФК 985-моддаси асосида фуқаровий жавобгарликка тортилиши лозим.

"Шахсга доир маълумотлар тўғрисида"ги Қонун Big Data жараёнларининг муҳим жиҳати – шахсга доир маълумотларни тўплаш ва улардан фойда-

ланишни тартибга солиди. Ушбу қонунда маълумотларни субъект розилигисиз қайта ишласан, маълумотларнинг махфийлигини таъминлаш каби принципларга амал қилиниши шартлиги белгиланган. Мазкур қонуннинг 33-моддасига мувофиқ қонун талабларини бузган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўлишлари кўрсатилган. Ушбу белгиланган тартиб асосан маъмурий ва жиноий жавобгарлик чораларини назарда тутди.

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон қонунчилигидаги ҳуқуқий бўшлиқ шундан иборатки, шахсий маълумотлар дахлсизлиги бузилганда жабрланувчиларга бевосита фуқаровий тартибда компенсация олиш ҳуқуқи аниқ механизм сифатида кўрсатилмаган. Албатта, Фуқаролик кодексининг юқоридаги умумий моддаларига асосан ҳар ким ўз бузилган ҳуқуқларини судда талаб қилиб чиқиши мумкин. Бироқ ҳозиргача маҳаллий суд амалиётида Big Data билан боғлиқ (масалан, маълумотларнинг рухсатсиз тарқатилиши, онлайн махфийлик бузилиши каби) даъволар бўйича ҳуқуқий прецедентлар деярли йўқ. Натижада, жабрланувчилар кўпинча мурожаат этадиган инстанция – бу Давлат персонализация маркази ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари бўлиб қолмоқда. Улар эса ўз навбатида ҳуқуқбузар ташкилот ёки мансабдор шахсга жарима ёки бошқа жазо чораси қўллаш билан чекланади. Фуқарога тўғридан-тўғри етган иқтисодий ёки маънавий зарар қоплатиши масаласи эса сояда қолиб кетиши мумкин.

Хорижий мамлакатлар қонунчилигини таҳлил қилар эканмиз, бу соҳада ҳар хил ёндашувларни кўришимиз мумкин. Европа Иттифоқи доирасида 2018 йилда қучга кирган General Data Protection Regulation (GDPR) нафақат маъмурий жарималар тизимини жорий этди, балки 82-моддада бевосита жисмоний шахсларга етказилган моддий ёки номоддий зарарни қоплаш ҳуқуқини ҳам қафолатлади. Шунингдек, айрим Европа мамлакатларида (масалан, Германия, Франция) шахсий ҳаёт дахлсизлиги бузилиши бўйича фуқаровий деликт сифатида судга мурожаат қилиш амалиёти анчадан буён ишлаб келаяпти. АҚШда эса ёндашув бироз бошқача: федерал даражада ягона маълумотлар муҳофазаси тўғрисида қонун йўқлиги сабабли, фуқаролар одатда штат қонунларига ёки умумий ҳуқуқ (common law) нормаларига таянадилар.

Юқоридаги қиёсий таҳлилдан келиб чиқиб, Ўзбекистон учун хориж тажрибаси бир неча сабоқ беради. Биринчидан, ҳуқуқий инфратузилмани такомиллаштириш зарур, хусусан, жамоавий даъво институтини жорий этиш ёки камида бир гуруҳ фуқаролар манфаатини кўзлаб прокурор орқали судга мурожаат қилиш механизмларини йўлга қўйиш Big Data билан боғлиқ оммавий ҳуқуқ бузилишларда самарали восита бўлиши мумкин. Иккинчидан, аниқ нормаларни ривожлантириш лозим: масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Шахсга доир маълумотлар тўғрисида”ги Қонунида жабрланувчи бевосита судга мурожаат этиши ва маънавий зарарни ундириш ҳуқуқини очик-ойдин белгилаш мақсадга мувофиқ. Учинчидан, ҳуқуқни қўллаш амалиётини шакллантириш муҳим – судьялар Big Data билан боғлиқ ишларни кўриб чиқишда доктриналардан фойдаланиши, эксперт хулосаларига мурожаат қилиши орқали ички амалиётни бойитиши зарур. Масалан, шахсий ҳаёт дахлсизлигини бузиш бўйича даъволарни кўришда, агар жабрланувчининг аниқ моддий зарарини ҳисоблаш қийин бўлса, судлар Фуқаролик кодексининг маънавий зарар нормаларини қўллаб, адолат тамойилига мувофиқ компенсация миқдорини белгилашлари мумкин (ФКнинг 1022-моддасига мувофиқ, маънавий зарар пул билан қопланади, унинг миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олинади).

Big Data ва деликт ҳуқуқи ўртасидаги муносабатлар ҳозирги давр ҳуқуқшунослиги олдида турган долзарб масалалардандир. Юқорида келтирилган таҳлиллار шуни кўрсатадики, улкан ҳажмдаги маълумотлар билан ишлаш жараёнида юзага келувчи зарарлар учун жавобгарлик масаласи ҳали тўлиқ шаклланган ҳуқуқий меъёрларга эга эмас. Бироқ, мавжуд зарарни қоплаш (деликт) институти тамойилларини янги шароитга мослаш ва зарур ҳолларда махсус қонунчилик чораларини жорий этиш орқали ушбу бўшлиқни тўлдириш мумкин.

Академик нуқтаи назардан, Big Data туфайли келиб чиқадиган деликт мажбуриятларининг асосий принцип ва хусусиятлари аниқлаб олинди: зарар кўпинча номоддий тусда бўлиши, уни келтириб чиқарувчи сабаблар мураккаб экотизимга тааллуқли бўлиши, жавобгар субъектлар масъулият-

дан қочишга уриниши мумкинлиги каби ҳолатлар аниқланди. Бу муаммолар ечими сифатида олимлар деликт ҳуқуқини янада кенгроқ қўллаш (масалан, компанияларнинг алгоритмлари учун ҳам жавобгарлик белгилаш), шахсий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш доирасини кенгайтириш (масалан, шахс қиёфасидан фойдаланиш ҳуқуқини суиистеъмол қилмаслик) ва зарур ҳолларда янги қонуний режимлар жорий этишни таклиф қилмоқдалар.

Ўзбекистонда эса, Big Data орқали юзага келувчи зарарлар асосан шахсий маълумотлар дахлсизлиги билан боғлиқ бўлиб, амалдаги қонунчиликда бундай ҳолатлар кўпроқ жиноий ёки маъмурий жавобгарлик орқали жазоланади. Фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя механизмлари (деликт мажбуриятлари)ни фаолроқ ишга солиш учун ҳуқуқий базани аниқроқ нормалар билан бойитиш, суд амалиётини ривожлантириш зарур.

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, Big Data соҳасидаги ҳуқуқий бўшлиқни тўлдиришда деликт ҳуқуқи муҳим восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Шу билан бирга, ушбу воситани такомиллаштириш учун миллий қонунчиликни хорижий тажриба билан солиштирган ҳолда ривожлантириб бориш лозим. Келгусида Ўзбекистонда Big Data орқали юзага келадиган деликт муносабатларини тартибга солишга доир махсус суд прецеденти ёки қонун ҳужжати пайдо бўлса, бу нафақат жабрланувчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга хизмат қилади, балки рақамли иқтисодиёт иштирокчиларини масъулиятлироқ ва эҳтиёткорроқ бўлишга ундайди. Ўз навбатида, бу жараён Big Dataдан жамият манфаатларига мос равишда фойдаланишни рағбатлантиради ва унинг салбий оқибатларини минималлаштиради.

Сарвар ТОЖИБОЕВ,

*Тошкент давлат юридик университети Фуқаролик ҳуқуқи шўъбаси
доценти вазифасини бажарувчи, PhD.*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т.: Адолат, 2023. — 123 б. // <https://lex.uz/docs/6445145>
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (II қисм) // <https://lex.uz/docs/180552>.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 июлдаги ЎРҚ-547-сон “Шахсга доир маълумотлар тўғрисида”ги Қонуни // <https://lex.uz/docs/4396419>.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги Ф-5464-сон фармойиши билан тасдиқланган Фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш концепцияси // <https://lex.uz/docs/4272621>.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 14 октябрдаги ПҚ-358-сон қарори билан тасдиқланган Сунъий интеллект технологияларини 2030 йилга қадар ривожлантириш стратегияси // <https://lex.uz/docs/7158604>.
6. Гулямов С.С., Рустамбеков И.Р., Нарзиев О.С., Худайбергенов А.Ш. Проект концепции Республики Узбекистан в области развития искусственного интеллекта на 2021–2030 годы // Юриспруденция. — 2021. — №1. — С. 106–121 // <https://jurisprudence.tsul.uz/wp-content/uploads/2022/08/Гулямов-Саид-Саидрахарович-ва-6.pdf>.
7. Имомов Н. Сунъий интеллект, яъни нейротармокнинг ҳуқуқий макomini белгилаш муаммолари // Одиллик мезони. — 2024. — №2. — Б. 13–15 // <https://sudacademy.uz/pdf/download/20>.
8. Исманжанов А.А. Ахборотнинг фуқаровий-ҳуқуқий маком: юридик фанлар доктори (DSc) дис. автореф. — Т., 2024
9. Solove D.J. The Digital Person: Technology and Privacy in the Information Age. — NYU Press, 2004. — P. 88–89 // <https://nyupress.org/9780814798461/the-digital-person/>.
10. Johnson V.R. Cybersecurity, Identity Theft, and the Limits of Tort Liability // South Carolina Law Review. — 2005. — Vol. 57. — P. 255 // <https://scholarcommons.sc.edu/sclr/vol57/iss2/3/>.
11. Hildebrandt M. Smart Technologies and the End(s) of Law. — Edward Elgar, 2015. — P. 142 // <https://www.e-elgar.com/shop/usd/smart-technologies-and-the-end-s-of-law-9781849808767.html>.
12. Kuner C., Bygrave L.A., Docksey C. (eds.). The EU General Data Protection Regulation (GDPR): A Commentary. — Oxford University Press, 2020. — P. 112 // <https://doi.org/10.1093/oso/9780198826491.001.0001>.
13. Purtova N. Property Rights in Personal Data: Learning from the American Discourse // Computer Law & Security Review. — 2009. — Vol. 25, №6. — P. 507–521 // <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2009.09.004>.
14. Rubinstein I.S. Big Data: The End of Privacy or a New Beginning? // International Data Privacy Law. — 2013. — Vol. 3, №2. — P. 74–87 // <https://doi.org/10.1093/idpl/ips036>.
15. Drexel J. et al. Data Ownership and Access to Data. — Max Planck Institute, 2016 // <https://www.ip.mpg.de/en/link/positionpaper-data-2016-08-16.html>.
16. Moerel E.M.L. Big Data Protection: How to Make the Draft EU Regulation on Data Protection Future Proof. — Tilburg University, 2014 // <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/big-data-protection-how-to-make-the-draft-eu-regulation-on-data-p/>.
17. Sierra S. AG Bonta called to investigate Clearview AI for allegedly selling images to police without consent // ABC7 News. — 28.12.2023 // <https://abc7news.com/post/clearview-ai-california-attorney-general-rob-bonta-consumer-watchdog/14231840/>.
18. Regulation (EU) 2016/679 (GDPR), Art. 82 // <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>.
19. Lloyd v Google LLC [2021] UKSC 50 // <https://www.supremecourt.uk/cases/uksc-2019-0213>.

ҲАҚОРАТ ВА ТУҲМАТ УЧУН ЖАВОБГАРЛИК

Ҳуқуқий демократик давлатда инсоннинг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш давлатнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият сифатида эътироф этилган. Шу сабабли ҳар қандай шахснинг шаъни ва кадр-қимматига тажовуз, уни ҳақорат қилиш ёки унга нисбатан ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни тарқатиш қонун билан тақиқланган.

Бугунги кунда интернет ва ижтимоий тармоқлар ривожланиши муносабати билан ҳақорат ва туҳмат билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар сони ошиб бормоқда. Айрим фуқаролар сўз эркинлиги тушунчасини нотўғри талқин қилиб, бошқаларнинг шаъни ва обрўсига путур етказувчи маълумотларни тарқатмоқда. Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган сўз эркинлиги ҳуқуқи бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузишга асос бўла олмайди.

Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда ҳақорат ва туҳмат учун жавобгарлик чоралари белгиланган.

Ҳақорат – бу шахснинг шаъни ва кадр-қимматини одоб-ахлоқ қоидаларига зид шаклда қасддан камситишдир.

Ҳақоратнинг асосий белгиси – шахсни ҳақоратловчи иборалар ёки ҳаракатлар билан унинг шаъни ва кадр-қимматини камситишдир. Бунда маълумотнинг ҳақиқат ёки ёлгон эканлиги аҳамиятга эга эмас. Муҳими, инсоннинг шаъни камситилган бўлади.

Туҳмат – бу бошқа шахсни шарманда қиладиган, унинг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказадиган, била туриб ёлгон маълумотларни тарқатишдир.

Туҳматнинг ҳуқуқий белгилари:

- маълумотнинг ёлгон бўлиши;
- айбдор унинг ёлгонлигини билиши;
- маълумот бошқа шахсларга етказилиши ва шахснинг обрўсига салбий таъсир кўрсатиши.

Масалан, шахсни порахўр, фарибгар, ўғри ёки бошқа жиноят содир этган деб асоссиз айблаш туҳмат ҳисобланади.

Амалиётда ҳақорат ва туҳмат кўпинча аралаштириб юборилади. Бироқ улар қонун нуқтаи назаридан турлича ҳуқуқбузарлик ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси ҳақорат ва туҳмат учун маъмурий жавобгарликни назарда тутди.

МЖГКнинг 40-моддасига кўра, била туриб ёлгон маълумотларни тарқатганлик учун:

Мазкур модданинг мақсади шахснинг ишчанлик обрўси, шаъни ва кадр-қимматини ҳуқуқий ҳимоя қилишдан иборат.

МЖГКнинг 41-моддасига кўра, ҳақорат яъни, шахснинг шаъни ва кадр-қимматини қасддан камситганлик учун:

20 БҲМдан 40 БҲМгача жарима белгиланган.

Шунинг учун ҳақорат ва туҳмат биринчи марта содир этилганда, одатда, маъмурий жавобгарлик қўлланилади. Агар шахс маъмурий жазо қўлланилганидан кейин ҳам худди шундай қилмишни такроран содир этса ёки қонунда назарда тутилган оғирлаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлса, у ҳолда жиноий жавобгарлик юзага келиши мумкин.

Шу тариқа, маъмурий жавобгарлик ҳақорат ва туҳматнинг олдини олишга қаратилган биринчи ҳуқуқий таъсир чораси ҳисобланади.

Айрим ҳолларда ҳақорат ёки туҳмат ижтимоий хавфли хусусият касб этади ва бундай қилмиш учун маъмурий эмас, балки жиноий жавобгарлик юзага келади. Жиноий жавобгарлик шахснинг қилмиши жамиятга сезиларли даражада зарар етказганда ёки қонунчиликда назарда тутилган оғирлаштирувчи ҳолатлар мавжуд бўлганда қўлланилади.

Сўнгги йилларда ҳақорат ва туҳматнинг катта қисми интернет орқали содир этилмоқда. Telegram, Facebook, Instagram, YouTube, TikTok ва бошқа платформаларда ёзилган хабарлар ҳам ҳуқуқий жиҳатдан баҳоланади.

Кўпчилик фуқаролар ижтимоий тармоқда ёзилган фикр учун жавобгарлик бўлмайди, деб ўйлайди. Аслида эса интернетда жойлаштирилган хабар, аудио, видео, изоҳ ёки пост ҳам далил сифатида баҳоланиши мумкин. Жиноят ва маъмурий ҳуқуқбузарликка оид бу тоифадаги ишларни кўриб чиқишда суд:

- маълумотнинг ҳақиқатга мос ёки мос эмаслигини;
- айбдорнинг қасдини;
- жабрланувчига етказилган маънавий зарарни;
- ҳуқуқбузарликнинг оммавийлиги ва тарқалиш даражасини;
- айбдорнинг аввал ҳам шундай қилмиш содир этган-эتماганлигини инобатга олади.

Шунингдек, жабрланувчи Фуқаролик кодекси асосида маънавий зарарни ундириш тўғрисида ҳам судга муурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Ҳақорат ва туҳмат билан боғлиқ ишлар суд томонидан ҳар томонлама, тўлиқ ва холисона кўриб чиқилади. Суд, энг аввало, ҳуқуқбузарлик таркиби мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлайди. Бунинг учун ишдаги барча далиллар йиғилади ва баҳоланади.

Агар шахс ижтимоий тармоқларда ҳақоратли ёки туҳмат мазмундаги пост, изоҳ, овозли хабар ёки видеони жойлаштирган бўлса, улар электрон далил сифатида баҳоланиши мумкин.

Ахборот технологиялари ривожланган бугунги кунда ҳақорат ва туҳмат билан боғлиқ ишларнинг аксарияти интернет орқали содир этилмоқда. Шунинг учун суд ҳар бир электрон далилнинг ҳақиқийлиги ва ишончлилигини текширади.

Бу каби ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ҳар қандай жазодан кўра самарали ҳисобланади. Шу мақсадда қуйидаги чоралар муҳим аҳамиятга эга:

- аҳоли ҳуқуқий маданиятини юксалтириш;
 - ёшларга интернет маданиятини ўргатиш;
 - ижтимоий тармоқлардан масъулият билан фойдаланиш;
 - текширилмаган маълумотларни тарқатмаслик;
 - ҳар бир инсоннинг шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилиш;
 - давлат органлари томонидан ҳуқуқий тарғибот ишларини кучайтириш.
- Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳар бир шахсга фикрлаш ва сўз эркинлиги ҳуқуқини кафолатлайди.

Бироқ сўз эркинлиги ҳақорат қилиш ёки туҳмат тарқатиш ҳуқуқини англабмайди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳақорат ва туҳмат инсоннинг конституциявий ҳуқуқлари, шаъни ва кадр-қимматига тажовуз қилувчи ҳуқуқбузарликлар ҳисобланади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида улар учун маъмурий ҳамда жиноий жавобгарлик белгиланган.

Маъмурий жавобгарлик, асосан, ҳуқуқбузарлик биринчи марта содир этилганда қўлланилса, жиноий жавобгарлик ижтимоий хавфи юқори бўлган ёки қонунда назарда тутилган ҳолатларда юзага келади.

Айниқса, интернет ва ижтимоий тармоқлар кенг ривожланган ҳозирги даврда ҳар бир фуқаро ахборот тарқатишда масъулиятли бўлиши, текширилмаган маълумотларни эълон қилмаслиги ҳамда бошқа шахсларнинг шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилиши лозим.

Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, қонунларга қатъий риоя қилиш ҳамда ўзаро ҳурмат муҳитини шакллантириш ҳақорат ва туҳмат билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишнинг энг муҳим омилларидан ҳисобланади.

Беҳзод ОЛЛАЗАРОВ,

жиноят ишлари бўйича Ҳазорасп туман судининг тергов судьяси.

ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИКНИНГ ҚУРИЛИШ-ПУДРАТ ШАРТНОМАЛАРИГА ТАДБИҚ ЭТИЛИШИ

Таъкидлаш жоизки, сўнгги йилларда Ўзбекистонда харидлар тизимининг шаффофлигини ошириш ва коррупция хавфларини камайитиришга қаратилган бир қатор ислохотлар натижасида давлат харидларида шаффофлик кучайтирилиб, рақобат кенгаймоқда ва бу ўз навбатида маҳаллий ишлаб чиқарувчилар, жумладан кичик ва ўрта бизнес эгаларининг жамиятда ўз ўрни ҳамда нуфузи ошишига олиб келмоқда.

Амалга оширилган ислохотларга қарамай, давлат харидларининг салмоқли қисми ханузгача тўғридан-тўғри шартномалар тузиш ва ягона етказиб берувчидан харид қилиш орқали амалга оширилмоқда. Бу эса рақобатга, бюджет маблағларидан самарали фойдаланишга ва коррупцияга қарши ҳақиқий курашга бевосита таҳдид солади.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат харидлари давлат маблағларидан самарали фойдаланишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Биргина қурилиш соҳасида мактаблар, шиғохоналар, автомобиль йўллари, муҳандислик-коммуникация тармоқлари ва бошқа инфратузилма объектлари давлат харидлари орқали барпо этилади.

Қурилиш соҳасида давлат харидларининг ҳуқуқий асосини қурилиш пудрат шартномаси ташкил этади. Мазкур шартнома давлат буюртмачиси ва тендер ғолиби бўлган пудратчи ўртасида қурилиш ишларини бажариш юзасидан ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилайди.

Қурилиш пудрат шартномасининг ҳуқуқий табиатига кўра, қурилиш пудрат шартномаси фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларининг мустақил тури ҳисобланиб, унга мувофиқ пудратчи муайян қурилиш объектини барпо этиш ёки қурилиш ишларини бажариш мажбуриятини олади, буюртмачи эса иш натижасини қабул қилиб, ҳақини тўлайди. Мазкур муносабатлар асосан Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, “Давлат харидлари тўғрисида”ги Қонун, Шаҳарсозлик кодекси, қурилиш соҳасидаги норматив-техник ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Фуқаролик кодексига кўра, қурилиш пудрати шартномасида қурилиш объекти, ишлар ҳажми, муддатлар, нарх, сифат талаблари ва томонларнинг жавобгарлиги белгилаб қўйилиши шарт.

Давлат харидлари тўғрисидаги қонунчиликда қурилиш ишлари одатда тендер ёки электрон танлов орқали амалга оширилади. Қонунчиликка мувофиқ давлат буюртмачиси қурилиш объекти бўйича техник топшириқ ишлаб чиқади, лойиҳа-смета ҳужжатларини тайёрлайди, тендер савдоларини ташкил қилади, ғолиб билан шартнома тузади. Яъни, қурилиш пудрат шартномаси давлат харидлари жараёнининг якуний ҳуқуқий босқичи ҳисобланади. Шартномада қурилиш объекти номи, ишлар ҳажми, шартнома баҳоси, молиялаштириш манбаи, қурилиш муддати, кафолат мажбуриятлари ва қабул қилиш тартиби ҳамда жавобгарлик чоралари мажбурий тарзда акс эттирилади:

Қурилиш пудрат шартномаси давлат харидларида бир неча муҳим вазифани бажаради:

1) Давлат маблағларининг мақсадли сарфланишини таъминлайди.

Масалан, мактаб қурилиши учун ажратилган бюджет маблағлари шартнома шартларига мувофиқ сарфланади ва ҳар бир бажарилган иш ҳажми далолатномалар асосида қабул қилинади.

2) Пудратчининг масъулиятини белгилайди.

Пудратчи белгиланган муддатда объектни топширмаса, шартномада назарда тутилган пеня ва жарималар қўлланилади.

3) Сифат назоратини таъминлайди.

Қурилиш материаллари техник регламентларга мувофиқ бўлмаса, буюртмачи ишларни қабул қилишни рад этиши мумкин.

Ривожланган давлатлар тажрибасига қарайдиган бўлсак, АҚШда давлат қурилиш лойиҳаларида кўпинча Design-Build модели қўлланилади. Ушбу моделда лойиҳалаш, қурилиш-муҳандислик ишлари битта ташкилот томонидан бажарилади. Мисол тариқасида, Los Angeles International Airport модернизация дастурининг айрим босқичларида Design-Build усули қўлланилган бўлиб, бу эса ўз навбатида қурилиш муддатларини қисқартирилиши ва қурилиш сифатини ошириш имконини берган.

Германияда давлат харидлари VOB асосида тартибга солинади. Унга кўра, тендер жараёнилари, қурилиш шартномалари, қабул қилиш тартиби, кафолат механизмлари аниқ белгиланганлиги, низоли ҳолатлар юзга келишининг олдини олишда самарали усул ҳисобланади.

Амалиётдаги таҳлиллар шуни кўрсатадики, бугунги кунда давлат харидларини қурилиш пудрат шартномаларида қўллашда қайсидир маънода эркинлик принципи муайян даражада чекланган бўлиб, бу чекловлар қуйидаги ҳолатларда намоён бўлади:

1) шартнома шартларининг муҳим қисми тендер ҳужжатларида олдиндан белгиланади.

2) Ғолибнинг шартнома тузишдан бош тортиш имконияти қонунчиликда назарда тутилган, бироқ бундай ҳолат муайян ҳуқуқий оқибатларни, жумладан киритилган закатларнинг қайтарилмаслигини келтириб чиқариши мумкин.

Натижада давлат харидларида бирмунча “чекланган шартнома эркинлиги” модели амал қилади. Амалдаги қонунчиликда бу ҳолат давлат маблағларини муҳофаза қилиш зарурати билан изоҳланади.

Бугунги кунда кўпгина низоли ҳолатларнинг ортишига олиб келаётган қурилиш жараёнида лойиҳанинг ўзгариши бу давлат харидлари қонунчилиги шартнома шартларини жумладан нархларни ўзгартиришга нисбатан қатъий чекловлар белгиланганлигида ҳам намоён бўлади.

Мазкур зиддиятни ҳал қилиш учун қурилиш соҳасида шартномани ўзгартиришнинг махсус ҳуқуқий механизмларини жорий этиш лозим.

Рискларни тақсимлаш муаммоси. Қурилиш муносабатларида инфляция, валютасининг ўзгариши, қурилиш материаллари нархининг ошиши каби рисклар мавжуд бўлиб, амалда уларнинг асосий қисми пудратчи зиммасига юкланади. Қурилиш шартномаларида рискларни тақсимлашнинг дифференциал модели жорий қилиниши лозим, унга кўра бозор рисклари тарафлар ўртасида тақсимланиши;

фавқулодда ҳолатлар рисклари эса алоҳида тартибда белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Қурилиш шартномаларида банк кафолати, закатлар ва суғурта механизмлари қўлланилади. Бироқ амалда мазкур институтлар кўп ҳолларда формал тусга эга бўлиб, самарасизлигини келтириб чиқармоқда. Бунинг олдини олиш учун давлат харидлари соҳасида бажарилиш кафолатларининг минимал стандартларини белгилаш, суғурта компаниялари жавобгарлигини кучайтириш ва электрон мониторинг тизимини жорий қилиш зарур. Уларнинг фаолияти ҳамда жавобгарлигини судларда эмас балки ўзаро келишув орқали бартараф этиш самарадорлигининг ошишига олиб келади.

Давлат харидлари соҳасидаги қурилиш шартномасининг аралаш (хусусий ва оммавий ҳуқуқий) табиати назарий жиҳатдан асослантирилиб, шартнома эркинлигининг қурилиш шартномаларида рисклар (юқорида санаб ўтилган хавфлар)ни тақсимлашнинг ҳуқуқий моделини яратиш лозим.

Хулоса ўрнида айтиладиган бўлсак давлат харидлари соҳасидаги қурилиш пудрати шартномалари бир вақтнинг ўзида ҳам хусусий-ҳуқуқий, ҳам оммавий-ҳуқуқий элементларни мужассамлаштирган бўлиши лозим. Бу эса ўз навбатида, давлат қурилиш шартномаларининг мустақил ҳуқуқий концепциясини ишлаб чиқиш, шартнома ўзгаришига оид махсус нормалар қабул қилиш, рискларни тақсимлашнинг ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш, давлат буюртмачиси ва пудратчи ҳуқуқий мақомини аниқлаштиришни тақозо этади.

Айнан мазкур тақлифларнинг амалга оширилиши давлат харидлари соҳасида қонунийликни таъминлаш, бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш ва қурилиш лойиҳаларининг ҳуқуқий хавфсизлигини оширишга хизмат қилади.

Зилола РАХМАНОВА,

Тошкент туманлараро иқтисодий судининг судьяси.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ОДИЛ СУДЛОВНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотларнинг бош мақсади инсон қадрини улуғлаш, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган. Шунингдек, бу ислохотлар халқнинг давлат ва унинг институтларига бўлган ишончини янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Бу мақсадларни амалга оширишда, албатта, суд ҳокимиятининг алоҳида ўрни бор.

Айни жihatдан қараганда, Президентимизнинг 2026 йил 14 августдаги "Одил судлов — 2030": Янги Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ишончли ҳимоя қилувчи халқчил ва адолатли суд тизимини барпо этиш стратегияси тўғрисида"ги ПФ-160-сон фармони суд-ҳуқуқ ислохотларининг янги босқичини бошлаб берган тарихий аҳамиятга эга ҳужжатдир.

Мазкур фармон билан суд тизимини ислох қилишнинг бир қанча устувор йўналишлари белгилаб берилди.

"Одил судлов — 2030" стратегиясида судларни халққа янада яқинлаштириш, уларнинг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш алоҳида устувор вазифа сифатида белгилангани бежиз эмас. Зеро, суднинг халқчиллиги суд биносининг фуқаролар учун очиқлиги билан эмас, балки ҳар бир инсон судга мурожаат қилганда ҳуқуқлари ишончли ҳимоя қилинишига амалда ишонч ҳосил қилиши билан ўлчанади.

Янги стратегияда 2030 йилга қадар суд биноларида "ягона дарча" тамойили асосида хизмат кўрсатиш офисларини босқичма-босқич йўлга қўйиш белгиланган. Бу суд хизматларини фуқаролар учун янада қулайлаштириш, ортиқча бюрократик тўсиқларни камайтириш ва рақамли хизматлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилади.

Шунингдек, стратегияда суд қарорларини қайта кўриб чиқишнинг ҳолислиги ва самарадорлигини янада ошириш мақсадида 2027 йил 1 июлдан ҳудудлараро судларни ташкил этиш назарда тутилган. Бундан ташқари, ягона суд амалиётини шакллантириш мақсадида келгуси йил 1 августдан Олий суд Раёсати қарорларини очиқ эълон қилиш ва янгиллаб бориш амалиёти — "Прецедентлар" реестрини жорий этиш белгиланган.

Бу янгилликларнинг замирида битта эзгу мақсад бор: қаерда ва ким томонидан кўрилганидан қатъи назар, қонун бир хил қўлланилиши, фуқаронинг ҳуқуқи бир хил даражада ҳимоя қилиниши керак.

Суд тизимида одиллик ва ҳолисликни таъминлаш коррупциявий хавф-хатарларни бартараф этиш билан чамбарчас боғлиқ. Президентимизнинг 2026 йил 8 июндаги "Судларда комплаенс назорат тизими самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-106-сон фармони айнан шу мақсадга хизмат қилади.

Мазкур ҳужжат судларда коррупцияга қарши курашиш механизмларини кучайтириш, коррупциявий хавф-хатарларни барвақт аниқлаш ва бартараф этиш, манфаатлар тўқнашувининг олдини олиш, очиқлик ва шаффофликни таъминлаш, шунингдек, комплаенс-назорат тизимини такомиллаштиришга қаратилган.

Бугун суд тизимида "коррупцияга қарши курашиш" тушунчаси фақат ҳуқуқбузарлик содир этилганидан кейин чора кўришни англатмаслиги керак. Энг тўғри йўл — коррупцияга олиб келиши мумкин бўлган шароитнинг ўзига йўл қўймаслик. Шу маънода комплаенс-назорат тизими суд органларида ички профилактика, хавфларни таҳлил қилиш, манфаатлар тўқнашувини аниқлаш, ходимларнинг одоб-ахлоқ қоидаларига риоя этишини таъминлаш ва очиқликни кучайтиришнинг самарали механизмга айланиши зарур. Бу борада ҳар қандай қонунбузилишига нисбатан "мурасасизлик" тамойили қатъий амал қилиши шарт.

2025 йил 21 августда қабул қилинган "Судлар фаолиятига сунъий интеллект технологияларини жорий этиш орқали одил судловга эришиш даражасини ошириш ҳамда суд тизимининг моддий-техник таъминотини яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПФ-140-сон Фармон суд фаолиятини рақамлаштириш ва сунъий интел-

лект имкониятларидан самарали фойдаланиш бўйича янги вазифаларни белгилаб берди.

Бирок, бир ҳақиқатни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак: сунъий интеллект судьянинг ўрнини босмайди. У судьянинг адолатли қарор қабул қилиши учун ёрдамчи восита бўлиши керак. Ушбу технологиянинг асосий вазифаси судьянинг вақт ва меҳнатини тежаш, катта ҳажмдаги маълумотларни таҳлил қилиш, суд амалиётини ўрганиш, процессуал жараёнларни соддалаштириш ва фуқароларга қулайлик яратишдан иборат. Шу маънода рақамлаштиришнинг энг муҳим натижаси — фуқаронинг судга мурожаат қилиши осонлашиши, иши тезроқ ва сифатлироқ кўрилиши, ҳуқуқлари самарали ҳимоя қилиниши керак. Ҳеч қандай қонун, технология ёки ташкилий механизм юқори малакали, ҳалол ва фидойи кадрнинг ўрнини боса олмайди.

2025 йил 21 августда қабул қилинган "Одил судлов соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Фармон суд тизими учун профессионал кадрлар тайёрлаш масаласини янги босқичга кўтарди. Унда таълим, илм-фан ва амалиёт узвийлигини таъминлаш ҳамда профессионал судьялар корпусини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилган.

Судьянинг билими қанча юқори бўлса, унинг ҳуқуқий таҳлили шунча чуқур бўлади. Аммо судья учун фақат билимнинг ўзи етарли эмас. Унда ҳалоллик, виждон, сабр-тоқат, принципааллик, одамларни эшитиш маданияти ва адолат туйғуси ҳам бўлиши керак. Чунки судья қарор қабул қилганда, унинг қаршида инсон тақдири турганини ҳис қилиши лозим.

Шу ўринда Бухоро вилояти судлари олдидаги вазифаларга тўхталадиган бўлсак, юқорида қайд этилган ислохотларнинг самараси вилоятда ҳам ўз натижасини кўрсатмоқда.

Шу нуқтаи назардан, Бухоро вилояти судлари учун ҳар бир суд қарорининг қонунийлиги, адолатлилиги ва асослангандлигини таъминлаш, фуқароларнинг судга мурожаат қилиш имкониятларини янада кенгайтириш, судлар фаолиятида очиқлик ва шаффофликни изчил кучайтириш муҳим. Судга мурожаат қилган ҳар бир шахс умид билан келади. Шу боис у билан мулоқотда ҳурмат ва инсон қадрини устувор қўйиш, коррупциявий хавф-хатарларни мунтазам таҳлил қилиш зарур.

Ҳар бир судья ўз фаолиятида комплаенс-назорат механизмларидан самарали фойдаланиш, рақамли суд хизматларидан фойдаланишни кенгайтириш ишларини йўлга қўя олса, у ишончли судьяга айлана олади. Энг муҳими, ҳар бир судья ва ҳар бир суд ходими ўз фаолиятини "халққа хизмат қилиш" масъулияти билан уйғунлаштириши зарур.

Эътибор қилган бўлсангиз, юқорида "ишончли судья" деган тушунчага урғу қаратдик. Қачонки ҳар бир судья суднинг ҳуқуқий талаб ва тамойилларидан йироқлашмай, қабул қилган адолатли қарорларига ишонса, фуқаро ҳам унга ишонади. Фуқаро ўз ҳуқуқларининг қонун асосида адолатли ҳимояланаётганига тўлақонли ишонса, ўша ерда адолат қарор топади. Бу — суд тизимининг энг катта ютуғи.

Президентимизнинг судларга оид ҳар тўрт фармони талаблари ҳар бир судьянинг кундалик фаолиятида намоён бўлиши керак. Янги ҳуқуқий тафаккур, янги масъулият ва янги ишлаш маданиятига амал қилиш ҳар биримизнинг касбий ва инсоний бурчимиздир.

Учкун РЎЗИЕВ,

Бухоро вилояти суди раиси.

РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ДАВРИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ҲИМОЯСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИНИШИ

Ушбу мавзудаги халқаро ҳужжатларни таҳлил этар эканмиз, уларнинг ҳар бирида миллий ҳуқуқ тизимига жорий этилиши мумкин бўлган қатор муҳим нормалар мавжудлигини кўриш мумкин. Ахборот жамиятида инсон ҳуқуқлари ва қонун устуворлиги бўйича Вазирлар Ҳайъатининг декларациясида “интернет нафақат очик хабарлар ҳажми ва ранг-баранглигини оширганлигини, балки ёлгон хабарларнинг ҳам кенг кўламда ва мисли кўрилмаган тезкорликда тарқалишига йўл очиб бергани” қайд этилган (Ф. Мукситдинова, С. Мамасолиев, 2025).

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 20-моддасида иштирокчи давлатларнинг муайян тарғибот турларини қонун билан тақиқлаш мажбурияти белгиланган. Унга кўра:

1. Урушни ҳар қандай тарғиб этиш қонун билан тақиқланиши керак.

2. Камситишга, адоватга ёки зўравонликка ундайдиган миллий, ирқий ёки диний нафрат тарғиботи қонун билан тақиқланиши лозим (Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, 1966).

Жаҳон миқёсида рақамли тенгсизликни бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар билан бир қаторда, миллий даражада мавжуд рақамли тафовутни камайтиришга қаратилган чораларни ҳам кўриш муҳимдир. БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича собиқ Олий комиссари Мишель Бачелет таъкидлаганидек, “инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳуқуқшунослар, ҳисоблаш техникаси бўйича мутахассислар ва муҳандислар, тижорат тузилмалари вакиллари, шунингдек, ҳукумат ҳамда ҳукуматлараро органлар биргаликда ҳамкорлик қилиши зарур. Бу ҳамкорлик инсон ҳуқуқларининг амалга оширилишига таъсирни баҳолаш усуллари, шунингдек, рақамли тизимларнинг ўзига хос талабларини инобатга олувчи таҳлил ва бошқарув механизмларини ишлаб чиқишга қаратилмоғи лозим. Энг аввало, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш барча манфаатдор томонлар — давлатлар, ишлаб чиқувчилар, олимлар, инвесторлар, тижорат субъектлари ва фуқаролик жамияти учун устувор ва очик-ойдин эътироф этилган вазифа бўлиши керак” (Мишель Бачелет, 2018).

Таъкидлаш жоизки, инсон ҳуқуқларини рақамли даврда таъминлаш ва ҳимоя қилиш соҳасидаги замонавий тенденциялар 2023 йилда янги таҳрирда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўз ифодасини топган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида: “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким исталган ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқига эга. Давлат Интернет жаҳон ахборот тармоғидан фойдаланишни таъминлаш учун шарт-шароитлар яратди. Ахборотни излаш, олиш ва тарқатишга бўлган ҳуқуқни чеклашга фақат қонунга мувофиқ ҳамда фақат конституциявий тузумни, аҳолининг соғлигини, ижтимоий ахлоқни, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, жамоат хавфсизлигини ҳамда жамоат тартибини таъминлаш, шунингдек давлат сирлари ёки қонун билан қўриқланадиган бошқа сир ошкор этилишининг олдини олиш мақсадида зарур бўлган доирада йўл қўйлади”, деб белгиланган. Шунингдек, Конституциянинг 53-моддасида: “Ҳар кимга илмий, техникавий ва бадий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади”, деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Ахборот маконида инсон ҳуқуқларини таъминлашда сунъий интеллектдан оқилона фойдаланиш, миллий ва халқаро ҳуқуқий нормаларни ўзаро мувофиқлаштириш, инсон шайни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш, ахборот хавфсизлиги ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Яқин келажакда инсон ҳуқуқлари концепцияси сунъий интеллект ва рақамли технологиялар таъсирида янги ҳуқуқий ва ахлоқий қиёфага эга бўлиши шубҳасиз (Ф. Мукситдинова, С. Мамасолиев, 2025).

Адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, рақамли даврда инсон ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилиш жараёни халқаро ва миллий ҳуқуқий тизимларнинг узвий интеграциясини талаб этади. Хусусан, Ўзбекистоннинг бу борадаги қонунчилик ютуқлари ва халқаро стандартларнинг чуқур ўрганилиши рақамли бошқарувда инсон ҳуқуқларини интеграция қилишга қаратилган глобал тенденцияларни акс эттиради (Saidov, 2025). Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон ўзининг “Рақамли Ўзбекистон — 2030” стратегияси доирасида рақамли инновацияларни шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан уйғунлаштиришга интиломда, бу эса унинг 70 дан ортиқ халқаро шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларига содиқлигини намоён этади (А. Х. Саидов, 2025).

Ушбу ёндашув Ўзбекистоннинг миллий қонунчилиги ва сиёсатида рақамли ҳуқуқлар ва махфийликни ҳимоя қилиш бўйича конституциявий кафолатларни таъминлашдаги ютуқларини акс эттиради (Allah Rakha, 2024). Рақамли ҳуқуқларнинг ҳуқуқий табиатини аниқлаш, дезинформация, киберҳужумлар ва рақамли кузатувнинг индивидуал ҳуқуқларга таъсирини баҳолаш муҳим аҳамиятга эга (Степаненко & Perepadin, 2025). Технологияларни назорат остида қўллаш, уларни ҳуқуқий тартибга солиш механизмларини шакллантириш ва доимий равишда такомиллаштириш — замон талаби ҳисобланади. Шу билан бирга, илмий адабиётларда илгари сурилган қарашлар рақамли ҳуқуқ соҳасидаги муаммоларни комплекс ёндашув асосида ҳал қилиш, давлат, фуқаролик жамияти институтлари ва технологик компаниялар ўртасида ҳамкорликни кучайтириш лозимлигини таъкидламоқда.

“Рақамли Ўзбекистон — 2030” стратегияси 2030 йилгача БМТнинг Барқарор ривожланиш мақсадларига мувофиқ ишлаб чиқилган бўлиб, “Ҳеч кимни ортда қолдирмаслик” тамойилини таъминлашга қаратилган. Сўнгги йилларда мамлакатимизда “Инсон шайни ва кадр-қиммати йўлида” деган гоа доирасида инсон ҳуқуқлари стратегиясини амалга ошириш бўйича кенг кўламли ишлар олиб борилмоқда. Хусусан, халқаро стандартларни миллий қонунчиликка жорий этиш ва давлат органларининг амалий фаолиятида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш ишлари амалга оширилмоқда (М. Тиллабаев). Бу эса келажакда рақамли тараққиёт ва инсон ҳуқуқларининг уйғунлашувига хизмат қилади.

Рақамли жиноятчиликнинг тез суръатларда ўсиб бораётгани шароитида хавфсизлик чоралари ҳам муттасил кучайтириб борилиши лозим. Фишинг, киберҳужумлар, молиявий фирибгарлик ва бошқа кибержиноят турларига қарши самарали кураш учун замонавий технологик ечимлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг малакасини ошириш ва халқаро ҳамкорликни ривожлантириш муҳимдир. Шу билан бирга, бу соҳада инсон ресурслари, молиявий маблағлар ва ҳуқуқий механизмларни доимий равишда янгиллаб бориш зарур.

Хулоса қилиб айтганда, рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши инсон ҳуқуқлари соҳасида янги имкониятлар ва муаммоларни вужудга келтирмоқда.

Бир томондан, рақамли технологиялар фуқароларнинг давлат органлари билан муносабатларини соддалаштириш, ошкораликни ошириш, сўз эркинлигини таъминлаш каби ижобий ўзгаришларга олиб келмоқда. Иккинчи томондан эса шахсий маълумотлар хавфсизлиги, рақамли тенгсизлик, интернет цензураси каби муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Ушбу муаммоларни ҳал этиш учун давлат ва жамият ҳамкорлигида тизимли чоралар кўриш, жумладан, шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш қонунчилигини такомиллаштириш, аҳолининг рақамли саводхонлигини ошириш, онлайн цензура ва сўз эркинлигини чеклашнинг олдини олиш, рақамли жиноятчиликка қарши курашиш тизимини кучайтириш талаб этилади.

Шохиста САДУЛЛАЕВА,

Давлат ва ҳуқуқ институти докторанти.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. A.V. Ukrainchik (2022). Realization and protection of constitutional rights of citizens in the context of digitalization of society // Bulletin of the Expert Council. No. 4(31). P. 58-66.
2. AllahRakha, N. (2024). Constitutional Safeguards for Digital Rights and Privacy. International Journal of Law and Policy, Volume 2, Issue 4.
3. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt (1966). – [Elektron resurs]. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml (murojaat qilingan sana: 16.01.2026).
4. Mathiesen, K. (2014). Human Rights for the Digital Age. Journal of Mass Media Ethics, 29(1), 2-18. <https://doi.org/10.1080/08900523.2014.863124>
5. Mishel Bachelet (2018). Vystuplenie Verkhovnogo komissara OON po pravam cheloveka Mishel' Bachelet v Zhenevskom universitete 14 noyabrya 2018 g. – URL: https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage (data obrashcheniya: 16.01.2026).

МЕДИАТИВ КЕЛИШУВНИНГ ҲУҚУҚИЙ ТАБИАТИ

АННОТАЦИЯ: мақолада муаллиф медиатив келишувнинг ҳозирги кундаги аҳамияти, унинг ҳуқуқий табиати масалаларига атрофлича тўхталиб ўтади. Қонунчилигимизга киритилган сўнги ўзгартиришлардан сўнг унинг ҳуқуқий табиати икки хил: фуқаролик – ҳуқуқий шартнома ва новация хусусиятига эга бўлганлигини таъкидлаб, ушбу нуқтаи назарни илмий таҳлил қилади. Шунингдек, медиатив келишувнинг ҳуқуқий табиати унинг мазмуни, тузилган шароити ва амалга оширилаётган ҳуқуқий муносабатнинг хусусиятига қараб белгиланиши лозимлигига урғу беради.

Калит сўзлар: медиатив келишув, ҳуқуқий табиат, мажбурий ижро механизми, фуқаролик-ҳуқуқий шартнома, новация, ижро варақаси.

Медиатив келишувнинг ҳуқуқий моҳиятини аниқлаш нафақат фуқаролик ҳуқуқи фани учун балки иқтисодий ва фуқаролик процессларида медиатив келишувнинг ижросини таъминлаш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Медиатив келишув ўз ҳуқуқий моҳиятига кўра шартномавий хусусиятга эга бўлиб, унинг ҳуқуқий оқибатлари фақат мазмунидан эмас, балки унинг тузилиш шакли, тарафлар мақоми ва уни амалга оширувчи институтлар хусусиятларидан ҳам келиб чиқади. Айниқса, медиатив келишувнинг новация сифатида ҳуқуқий табиатга эга эканлиги тўғрисидаги илмий фикр янги процессуал ислохотлар фониди янада долзарблик касб этмоқда. Шу сабабли, медиатив келишувларнинг ҳуқуқий табиати, мазмун-моҳияти ва улар орқали ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш механизmlарини ўрганиш алоҳида илмий аҳамият касб этади.

Медиатив келишув – медиация жараёни натижасида тузиладиган ва низои ҳал қилиш бўйича тарафлар ўртасидаги келишувни ифода этувчи ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, унинг ҳуқуқий табиати хусусида доктринада турлича ёндашувлар мавжуд.

Фуқаролик кодекси 353-моддасининг биринчи қисмига кўра икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартриш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишувни шартнома дейилади.

А.Акрамов, А.А. Фуртак каби бир қатор цивилист олимлар медиатив келишувни фуқаролик-ҳуқуқий шартнома сифатида баҳолаб, унинг табиати ихтиёрийлик, тенглик ва эркинлик тамойилларига таянишини, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилаш хусусиятидан келиб чиқиб фуқаролик шартномаси доирасида талқин қилиш лозимлигини таъкидлашади.

Шартнома ҳуқуқий муносабатни белгилаш, ўзгартриш ва бекор қилишдан ташқари ҳуқуқ нормалари билан белгиланган доираларда ҳуқуқий муносабатда қатнашувчиларнинг хатти-ҳаракатларини тартибга солади, ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчларини белгилайди.

Бизнинг фикримизча, юқорида келтириб ўтилган олимларнинг фикрлари асосли. Чунки, қонунчиликда келтирилган медиатив келишув ва фуқаролик-ҳуқуқий шартнома тўғрисидаги нормалар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, мазкур ҳуқуқий категориялар мажбурий элементлари жиҳатидан ўхшаш ҳисобланади. Чунки, медиатив келишувда ҳам шартнома тушунчасидаги асосий шарт тарафларнинг муайян натижага эришишга қаратилганлиги ўз ифодасини топади. Медиатив келишув бўйича тарафлар ўз зиммаларига ихтиёрий равишда оладиган ҳуқуқ ва бурчлар ҳар хил бўлса ҳам унинг якуни ягона натижага эришишга қаратилган, эрк ва хоҳиш иродасини ифода этади. Шу сабабли медиатив келишувнинг мақсадлари ва айрим хусусиятларидан келиб чиқиб, уни фуқаролик-ҳуқуқий шартноманинг алоҳида бир тури эканлиги тўғрисидаги ҳулосага келиш мумкин.

Медиатив келишувнинг ҳуқуқий табиати унинг қонуний моҳияти ва амалий татбиқини белгилайди. Ўзбекистон Республикаси “Медиация тўғрисида”ги Қонуни нормаларининг таҳлилига кўра, медиатив келишув фуқаролик қонунчилиги қоидалари талаблари асосида тузилади ва у ўз навбатида қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

1. Тарафлар хоҳиш иродасининг мавжудлиги (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси (бундан буён матнда ФК деб юритилади) 102-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси “Медиация тўғрисида”ги Қонуни (бундан буён матнда Қонун деб юритилади) нинг 7-моддаси).

2. Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш, ўзгартриш ёки бекор қилишга қаратилганлиги (ФКнинг 101-моддаси) – тарафлар шартномадаги сингари мажбуриятларни амалга ошириш муддатлари, тартибини белгилайди (Қонуннинг 29-моддаси).

3. Келишувнинг тарафлар томонидан имзоланиши (Қонуннинг 29-моддаси ва ФКнинг 107-моддаси).

4. Шартнома сингари бажарилишининг мажбурийлиги – шартнома шартлари бузилган тақдирда фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик институтининг қўлланилиши (Қонуннинг 291-моддаси).

Юқорида кўрсатиб ўтилган талаблар медиатив келишувни фуқаролик-ҳуқуқий шартнома сифатида эътироф этиш учун ҳуқуқий асослар етарли, деган ҳулосага келишимиз учун сабаб бўлади.

Бирок, “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига низоларни муқобил ҳал этишда медиация институтини такомиллаштиришга қаратилган ўзгартриш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 2025 йил 20 октябрдаги ЎРҚ-1089-сон Қонунга кўра бир қатор қонун ҳужжатларига, хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси, Фуқаролик процессуал кодекси, “Медиация тўғрисида”, “Нотариат тўғрисида”, “Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги қонунларига тегишли ўзгартриш ва қўшимчалар киритилганлиги муносабати билан, эндиликда медиатив келишув тарафлар томонидан ихтиёрий равишда бажарилмаган тақдирда, уни мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш институтининг жорий қилиниши медиатив келишувнинг фуқаролик-ҳуқуқий шартномадан келиб чиқувчи ҳуқуқий табиати тўғрисидаги янгича илмий мушоадаларни келтириб чиқармоқда.

Хусусан, юқорида келтирилган қонунга асосан Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодекси “Медиатив келишувни мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги ишларни юритиш” номли янги 29²-боб билан тўлдирилди. Мазкур бобга кўра иқтисодий судларда тарафлар томонидан тузилган медиатив келишув ихтиёрий ижро қилинмаган тақдирда, уни мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги иш медиатив келишувни тузган тарафнинг аризасига биноан кўриб чиқилиши, белгиланган шакл, мазмун ва талабга риоя қилинган ҳолда берилган ариза иқтисодий суд томонидан медиатив келишувни мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги ишни кўриб чиқиш натижалари бўйича ушбу Кодексда ҳал қилув қарори қабул қилиш учун назарда тутилган қоидаларга биноан медиатив келишувни мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги ажрим қабул қилинишига сабаб бўлиши, ушбу ажрим дарҳол ижро этилиши лозимлиги белгиланди.

Мазкур ислохотлар натижасида медиатив келишувнинг ҳуқуқий табиати икки хил хусусиятга эга бўлди:

Биринчидан, ИПК 107-моддасига кўра низо тарафлар ўртасида медиатив келишувни тузиш орқали бартараф қилинганда суд даъво аризасини кўрмасдан қолдиради. Бироқ мазкур келишув тарафлар томонидан ихтиёрий муддат ва тартибда ижро этилмаса, даъвогар судга Кодекснинг 109-моддасига асосан даъво аризаси билан умумий тартибда янгидан мурожаат қилишга ҳақли эканлиги белгиланган. Ушбу босқичда медиатив келишув ихтиёрийлик асосида тузилган ҳуқуқий мажбурият сифатида амал қилади. Бу ҳолатда медиатив келишувнинг ҳуқуқий табиати тарафлар ихтиёрига асосланган бўлиб, улар хоҳиши асосида ҳуқуқ ва мажбуриятлар белгиланади. Шу сабабли ҳам ушбу келишув тарафларнинг ўзаро эрки-иродасини ифодаловчи ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирувчи фуқаролик-ҳуқуқий шартнома хусусиятига эга бўлади. Шу билан бирга, агар келишув белгиланган муддат ва тартибда бажарилмаса, даъвогар судга қайтадан аввалги даъво талаби бўйича даъво аризаси билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Иккинчи ҳолатда, медиатив келишувнинг ҳуқуқий табиати новация хусусиятига эга бўлди. Чунки, медиатив келишувга нисбатан суд томонидан мажбурий ижро механизмининг қўлланилиши унинг ҳуқуқий табиатини тамоман ўзгартирди. Медиатив келишувни мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги суднинг ажрими ижро ҳужжати кучига эга бўлади ва бу ҳолат мажбуриятнинг амал қилиш усулини тубдан янгилайди.

Шу ўринда новациянинг ҳуқуқий табиатига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Ҳуқуқий доктринада новациянинг ҳуқуқий табиатини аниқлашга оид икки хил ёндашувни ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Мавжуд мажбуриятни бекор қилиш ва унинг ўрнига янги мажбуриятни вужудга келтириш мақсадида аввалги шартномани янги шартнома тузиш орқали тугатиш, бунда тарафлар ўзгаришсиз қолади.

2. Шартнома шартларини ҳар қандай ўзгартариш ҳолатида ҳам тарафлар ўзаро келишув асосида ҳуқуқий муносабатлардаги ўз мақомларини сақлаб қолиши.

“Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига низо-ларни муқобил ҳал этишда медиация институтини такомиллаштиришга қаратилган ўзгартариш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги 2025 йил 20 октябрдаги ЎРҚ-1089-сон Қонунининг 5-моддаси учинчи бандига асосан Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий процессуал кодекси 110-моддаси “суднинг айна бир шахслар ўртасидаги, айна бир предмет тўғрисидаги ва айна бир асослар бўйича низо юзасидан тузилган медиатив келишувни мажбурий ижро этиш учун ижро варақаси бериш тўғрисидаги ажрими мавжуд бўлса” суд иш юритишни тугатиши тўғрисидаги 32-банд билан тўлдирилди.

Бу эса низо предмети бўйича иш юритиш тугатилишини ва ушбу талабнинг ҳуқуқий кучини йўқотганини англатади. Натижада тарафлар медиатив келишувда белгиланган шартлар доирасида мажбуриятни ижро этиш мажбуриятини оладилар. Мазкур ҳолат новациянинг ҳуқуқий оқибатларига тўлиқ мос келади.

Н. О. Подгорбунскаянинг таъкидлашича, новация нафақат мавжуд мажбуриятни бекор қилиш ва уни янги мажбурият билан алмаштириш шаклида, балки тарафлар ўртасида мажбуриятнинг асосини ўзгартаришга қаратилган битим тузиш орқали ҳам намоён бўлади. Бунда дастлабки келишув билан белгиланган мулкӣ мажбуриятлар йўналтирилган ҳуқуқий мақсад ўзгариши назарда тутилади.

Айна пайтда шуни инобатга олиш лозимки, новация иккиёқлама (дуал) ҳуқуқий табиатга эга, чунки у бир вақтнинг ўзида мажбурият ҳуқуқий муносабатларининг вужудга келиши учун шунингдек, уларнинг бекор бўлиши учун ҳам асос бўлиб хизмат қилади. Бир мажбуриятнинг тугатилиши ва бошқасининг ўрнатилиши фақат изчил (кетма-кет) амалга оширилаётган ҳаракатлар эмас, балки улар ўзаро сабабий боғлиқ-

ликда намоён бўлади: аввалги мажбурият бошқасини ўрнатиш мақсадида бекор қилинади; янги мажбурият эса айнан олдингисини тугатиш назарда тутилганлиги сабабли вужудга келади.

Медиатив келишув муайян шартлар мавжуд бўлган ҳолларда новация институтининг хусусиятларини ўзида мужассам этган фуқаролик-ҳуқуқий битим сифатида намоён бўлади. Хусусан, у дастлабки мажбуриятни бекор қилиб, янги мажбуриятни вужудга келтирса, унинг ҳуқуқий табиати новацияга яқинлашади ва айрим ҳолларда айнан новация сифатида баҳолиниши мумкин.

Медиатив келишув суднинг ижро ҳужжатига айланиши ҳуқуқий ҳолати новациянинг функционал мазмунига тўла мос келади: ички хусусий-ҳуқуқий ихтиёрий келишув давлатнинг мажбурий ижро механизмлари билан таъминланган янги ҳуқуқий муносабатга айланади. Бу эса новациянинг аниқ кўринишларидан бири ҳисобланади.

Бу ҳолат медиатив келишувнинг ихтиёрийлик билан бошланиб, қонуний ижро қилиниш мажбуриятига айланиши хусусиятини кўрсатади. Яъни, мазкур ҳолатда тарафларнинг дастлабки мажбуриятни ихтиёрий ижро этиш усулидан бошқа тартиб яъни, мажбурий ижро этиш усулига алмаштириш орқали мажбурият янгиланади ҳамда дастлабки мажбурият бекор бўлади. Агар тарафларнинг келишувига мувофиқ бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбуриятни янгилаш дастлабки мажбурият билан боғлиқ бўлган қўшимча мажбуриятларни бекор қилади. (Фуқаролик кодекси 347-модда) Бу новациянинг муҳим ҳуқуқий аломати ҳисобланади.

Амалдаги қонунчилик ва суд амалиётидан келиб чиқиб таҳлил этилганда, медиатив келишувнинг ҳуқуқий табиати икки босқичли хусусиятга эга эканлиги намоён бўлади. Биринчи босқичда у тарафлар иродасига асосланган ихтиёрий шартнома сифатида намоён бўлса, иккинчи босқичда — суд томонидан тасдиқланиши ва мажбурий ижро кучи билан таъминланиши орқали новация хусусиятига эга бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, медиатив келишувнинг ҳуқуқий табиати унинг мазмуни, тузилган шароити ва амалга оширилаётган ҳуқуқий муносабатнинг хусусиятига қараб белгиланиши лозим. Унинг икки томонлама ҳуқуқий табиати ҳуқуқий муносабатлар тизимида ўзига хос ва мустақил институт сифатида шакллантиради. Мазкур ёндашув, аynиқса, иқтисодий низо-ларни ҳал қилишдаги медиатив келишувларнинг ҳуқуқий кучи, ижро воситалари ва юридик оқибатларини тўғри баҳолаш имконини беради.

Севара БЕГМАТОВА,

Одил судлов академияси мустақил изланувчиси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Akramov A. The Role of Mediation as an Alternative Method of Conflict Resolution, the Essence and Principles of Mediation // International Journal of Law and Criminology. — 2023. — Vol. 3, № 11. — P. 46–52. // <https://inlibrary.uz/index.php/ijlc/article/view/38820>
2. Фуртак А.А. К вопросу о возможности изменения и расторжения медиативного соглашения // Российская юстиция. — 2014. — № 5. — С. 65–68. // <https://old.lawinfo.ru/catalog/6653/6763/5/>
3. Юрьев С.С. Правовой статус общественных объединений: монография. — М.: Инженер; Ин-Кварто, 1995. — 219 с.
4. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи: дарслик. I қисм. — 5-нашр. — Т: ТДҶОИ, 2009. — Б. 577. // https://www.ziyouz.com/books/kollej_va_otm_darsliklari/huquq/Fuqarolik%20huquqi.%201-qism%20%28I.Zokirov%29.pdf
5. Ўзбекистон Республикасининг 2025 йил 20 октябрдаги ЎРҚ-1089-сон “Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига низо-ларни муқобил ҳал этишда медиация институтини такомиллаштиришга қаратилган ўзгартариш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонуни // <https://lex.uz/docs/7775310>
6. Подгорбунская Н.О. Правовая природа новации как способа прекращения обязательства // Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Гуманитарные и общественные науки. — 2018. — № 2. — С. 93–98. // <https://vestnik-hss.kemsu.ru/ru/storage/download/140502>
7. Самотолкина Я.О. Историческая ретроспектива института прекращения обязательств в РФ // Экономика и социум. — 2016. — № 12-3 (31). — С. 1013–1016. // <https://sciup.org/istoricheskaja-retrospektiva-instituta-prekrashheniya-obязatelstv-v-rf-140117769>

ТРАНСПОРТ ВОСИТАЛАРИДА ЭКСТРЕМИЗМГА ҚАРШИ КУРАШИШНИНГ МАЪМУРИЙ-ҲУҚУҚИЙ МЕХАНИЗМЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ БОРАСИДА АЙРИМ ФИКР МУЛОҲАЗАЛАР

АННОТАЦИЯ: ушбу мақолада транспорт воситаларида экстремизмга қарши курашишнинг маъмурий-ҳуқуқий механизмларини такомиллаштиришнинг назарий ва амалий жиҳатлари тадқиқ этилган. Транспорт соҳасида экстремистик таҳдидларнинг олдини олиш, уларни барвақт аниқлаш ва бартараф этишга қаратилган миллий ҳамда халқаро ҳуқуқий асослар, ваколатли давлат органларининг фаолияти, шунингдек, амалдаги қонунчилик нормалари таҳлил қилинган. Муаллиф томонидан транспорт хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги мавжуд маъмурий-ҳуқуқий механизмларнинг самарадорлиги баҳоланиб, ҳуқуқни қўллаш амалиётида учраётган муаммолар аниқланган ҳамда уларни бартараф этишга қаратилган илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: транспорт воситалари, экстремизм, маъмурий-ҳуқуқий механизм, транспорт хавфсизлиги, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, давлат органлари, жамоат хавфсизлиги, маъмурий жавобгарлик, қонунчилик, ҳуқуқни қўллаш амалиёти.

Ўзбекистон шароитида ушбу масала икки жиҳатда долзарб ҳисобланади. Биринчидан, транспорт объекти ва воситаси экстремистик ҳужумнинг потенциал нишони сифатида қаралади. Иккинчидан – бу жиҳат миллий амалиётда камроқ ўрганилган – транспорт воситасининг ўзи экстремистик мафқурани тарқатиш майдонига айланиши мумкин: узоқ масофали поезд ва автобусларда, вокзал ҳамда аэропортларда экстремистик мазмундаги босма ва электрон материалларни тарқатиш, экстремистик ташкилот раҳбарларини намоёйиш этиш, шунингдек мигрант оқимлари таркибида радикаллаштириш ишлари олиб борилиши мумкин.

Маъмурий-ҳуқуқий чораларнинг ҳуқуқий табиатини аниқлаш учун уларнинг маъмурий мажбурият тизимидаги ўрнини белгилаб олиш зарур. Назарияга кўра давлат бошқаруви ижро этувчи ҳокимият органларига суддан ташқари тартибда мажбурият чораларини қўллаш ваколатини беради, бу ваколат маъмурий жазо, маъмурий чеклов ва маъмурий огоҳлантирув чоралари шаклида намоён бўлади¹.

Транспорт воситаларида экстремизмга қарши курашишнинг маъмурий-ҳуқуқий механизми – транспорт объекти ёки транспорт воситасида экстремистик фаолият белгилари аниқланганда ёхуд бундай фаолият хавфи юзага келганда, жавобгарликка тортиш учун асослар мавжуд бўлмаган тақдирда ҳам, ваколатли давлат органлари ва ташувчилар томонидан норматив ҳужжатларда белгиланган тартибда қўлланиладиган, транспорт объектига ва воситасига хавфли предмет ҳамда экстремистик материалнинг киритилишига йўл қўймасликка, потенциал тарқатувчининг хулқ-атворида профилактик таъсир кўрсатишга ва йўловчилар хавфсизлигини таъминлашга қаратилган, мутаносиблик, вақтинчалик, аниқ ҳудудий чегарага эгаллик ҳамда суд назорати остида бўлиш белгилари билан тавсифланадиган маъмурий-огоҳлантирув чоралари ва ташкилий воситалар тизимидир.

Механизмнинг таъсир объектини аниқлаш учун “экстремистик материал” тушунчасига мурожаат этиш зарур. Ўзбекистон Республикасининг “Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида”-ги ЎРҚ-489-сонли қонун 3-моддасида экстремистик материал — экстремистик фаолиятни амалга оширишга ошкора даъват қиладиган ёхуд шундай фаолиятни амалга ошириш зарурлигини асослаб берадиган ёки ошкора оқлайдиган, тарқатиш учун мўлжалланган ҳужжат ёки ҳар қандай воситадаги бошқа ахборот² дея таърифланган. Ушбу таъриф ахборот ташувчисининг тури-

га боғланмагани билан кучли, бироқ у транспорт контекстига мослаштирилмаган: унда материалнинг транспорт воситасида олиб ўтилиши, транспорт объектида намоёйиш этилиши ва транзит тарзда ҳудуддан ўтказилиши каби ҳолатлар фарқланмайди, ҳолбуки бу учта ҳолат мутлақо турли ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради ва турли чораларни талаб қиладди.

Хорижий тажрибада Ж.М.Бергер экстремизмни “биз” гуруҳининг фаровонлиги “улар” гуруҳига қарши ҳаракат билан узвий боғлиқ деб эълон қилинадиган мафқуравий конструкция сифатида таърифлайди; бу ёндашув материални баҳолашда мазмуний мезон вазифасини бажаради³. М.Конузэи эса тадқиқотларни бир мафқуравий йўналиш билан чеклашни методологик камчилик деб кўрсатади⁴, бу ҳулоса транспортдаги мониторингга ҳам тегишлидир.

МДХ тажрибасида М.К.Шомахов шахар оммавий транспортини террорчилик таҳдидларидан ҳимоя қилиш масалаларини таҳлил қилиб, чораларнинг йўловчилар оқимида салбий таъсир кўрсатмаслиги зарурлигини асослайди⁵. И.Н.Архипцев эса, темир йўл, ҳаво ва сув транспортида жамоат тартиби ҳамда жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг ўзига хос хусусиятларини ажратади⁶. Ўзбекистон олимларидан П.К.Шарипов одамлар оммавий тўпланадиган жойларда жамоат хавфсизлиги бузилишининг олдини олишга қаратилган маъмурий чораларни тизимлаштирган⁷, Ш.А.Бабаев эса экстремистик йўналишдаги ҳуқуқбузарликларнинг замонавий кўринишларини таҳлил қилган⁸.

Транспортдаги экстремистик таъсир объекти — транспорт объекти ёки транспорт воситасида жойлаштирилган, олиб ўтиладиган ёхуд намоёйиш этиладиган, экстремистик фаолиятни амалга оширишга даъват қиладиган, уни асослайдиган ёки оқлайдиган ҳар қандай моддий ва номоддий шаклдаги ахборот объекти бўлиб, у транспорт воситасидаги йўловчилар доирасининг ёпиқлиги ва номуайянлиги ҳисобига оммавий ахборот воситаси функциясини бажаради.

Ўзбекистон Республикасининг “Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни 7-моддасида экстремизмнинг олдини олишга доир чора-тадбирлар тизими белгиланган: аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш, расмий огоҳлантириш чиқариш, юридик шахсга тақдимнома кириштириш, экстремистик материалларни олиб кириш, тайёрлаш, сақлаш, тарқатиш ва намоёйиш этишни тақиқлаш, экстремизмни молиялаштиришни

тақиқлаш, юридик шахс фаолиятини тўхтатиб туриш ҳамда ташкилотни экстремистик деб топиш; шу билан бирга рўйхатнинг очиклиги мустаҳкамланган⁹. Қонуннинг 11-моддасида экстремистик материалларни ҳамда экстремистик ташкилотларнинг атрибутлари ва рамзий белгиларини тарқатиш ва намоёйиш этиш тақиқланиши¹⁰ кўрсатилган. Айни пайтда, Қонун матнида “транспорт объекти” ва “транспорт воситаси” тушунчалари умуман учрамайди – бу тизимдаги биринчи ва энг сезиларли норматив бўшлиқдир.

Иккинчи норматив-ҳуқуқий ҳужжат Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-6255-сон фармон билан тасдиқланган, экстремизм ва терроризмга қарши курашиш бўйича 2021-2026 йилларга мўлжалланган Миллий стратегия бўлиб, унда устувор йўналишлар қаторида аҳоли кўп тўпланадиган жойларда хуружларнинг олдини олиш ва муҳим объектларнинг ҳимояланганлик даражасини ошириш кўрсатилган¹¹. Стратегиянинг амал қилиш муддати 2026 йилда яқунланиши уни янгилаш ва унда транспорт хавфсизлигига оид алоҳида кўрсаткичларни белгилаш масаласини кун тартибига қўяди.

Транспорт соҳасидаги махсус норматив таянччи Президентнинг 2019 йил 6 мартдаги ПҚ-4229-сон “Транспорт ва туризм объектларида жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг самарали тизимини жорий этишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори ташкил этади. Унга мувофиқ Ички ишлар вазирлигининг Транспортда жамоат хавфсизлигини таъминлаш бошқармаси, Тошкент шаҳар ички ишлар бош бошқармаси, метрополитенда хавфсизликни таъминлаш бошқармаси ҳамда Тошкент вилояти ички ишлар бошқармасининг тегишли бўлими негизда ягона Транспортда хавфсизликни таъминлаш бош бошқармаси ташкил этилди. Бундан ташқари, поездларда бевожита жамоат тартибини таъминлаш ва маъмурий ҳуқуқбузарликларни кўриб чиқиш учун кузатувчи профилактика инспекторлари лавозимларини босқичма-босқич жорий этиш белгиланди¹². Кейинчалик ушбу Қарорнинг айрим бандларида “ички ишлар органлари” сўзлари “Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси” сўзлари билан алмаштирилди, бу эса транспорт объектларини муҳофаза қилиш субъектлари доирасининг ўзгарганидан далолат беради.

Профилактика чораларининг умумий тартиби Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинган бўлиб, 29-моддасида яқка тартибдаги профилактика чоралари белгиланган, 30-38-моддаларда эса уларнинг асослари, тартиби ва муддатлари мустаҳкамланган¹³. Ички ишлар органларининг ваколатлари Ўзбекистон Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги ЎРҚ-407-сон қонунида белгиланган бўлиб, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ушбу органларнинг асосий вазифаларидан бири¹⁴ эканлиги кўрсатилган.

Ҳаво транспортида кўриқдан ўтказиш институти нисбатан батафсил тартибга солинган. Фуқаро авиацияси парвозлари қоидаларида ноқонуний аралашув ҳаракатларининг доираси белгиланган: ҳаво кемасини эгаллаб олиш ва олиб қочиш, аэронавигация ускуналарини ишдан чиқариш, парвоздаги ҳаво кемаси хавфсизлигига таҳдид тўғрисида била туриб ёлғон хабар бериш, аэропорт иншоотларига қарши зўравонлик ҳаракатлари каби¹⁵. Идоравий қоидаларга кўра, ҳам ички, ҳам халқаро йўналишларда қўл юки ва бағажни кўздан кечириш ҳамда шахсни текшириб чиқиш парвозлар хавфсизлигини таъминлаш, ноқонуний арала-

шув ҳодисаларининг олдини олиш, шунингдек курол, ўқ-дори, портлатиш қурилмалари ва заҳарловчи моддаларни ноқонуний ташишни бартараф этиш мақсадида амалга оширилади¹⁶. Ер усти транспортида эса кўриқдан ўтказишнинг шунга ўхшаш, қонун даражасида мустаҳкамланган тартиби мавжуд эмас.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг XI боби транспортдаги, йўл ҳўжалиги ва алоқа соҳаларидаги ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликни назарда тутди, 184² ва 184³-моддаларда эса тегишинча диний мазмундаги ҳамда миллий, ирқий, этник ёки диний адоватни тарғиб қилувчи материалларни тайёрлаш, сақлаш ва тарқатганлик учун жавобгарлик белгиланган. Жиноят кодексининг 244¹-моддаси жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига таҳдид солувчи материалларни тайёрлаш ёки тарқатганлик учун жиноий жавобгарликни назарда тутди¹⁷. Айни пайтда, ушбу моддаларнинг бирортасида ҳам ҳаракатнинг транспорт воситасида ёки транспорт объектида содир этилиши алоҳида квалификация белгиси сифатида ажратилмаган. Ўзбекистон Республикасининг “Шахсга доир маълумотлар тўғрисида”ги Қонуни транспортдаги видеокузатув, биометрик идентификация ва йўловчилар маълумотларини қайта ишлаш чораларининг чегарасини белгилайди, “Йўл ҳаракати хавфсизлиги тўғрисида”ги Қонун эса автомобиль транспортида хавфсизликни таъминлаш субъектларининг ваколатларини мустаҳкамлайди.

Бугунги кунда ҳуқуқни қўллаш амалиётида энг кўп чекловчи ва айни пайтда энг кўп қўлланиладиган чоралардан бири транспорт объекти ва воситасини кўриқдан ўтказиш ҳисобланади.

Таҳлиллар ҳуқуқни қўллаш амалиётда қуйидаги муаммолар мавжудлигини кўрсатмоқда:

биринчидан, ер усти транспортида кўриқдан ўтказишнинг ҳуқуқий асоси қонун даражасида мустаҳкамланмаган: метрополитен ва вокзалларда амалда кириш назорати жорий этилган бўлса-да, унинг асослари, ҳажми, бош тортишнинг оқибатлари ва шикоят қилиш тартиби аниқ белгиланмаган; шахсий дахлсизлик конституциявий ҳуқуқ бўлганидан, уни чекловчи чоранинг қонун даражасида тартибга солиниши талаб этилади.

иккинчидан, кўриқ стандартлари транспорт турлари бўйича кескин фарқ қилади: аэропортда мукамал технологик занжир ишлайди, вокзалда кўпинча металл детектори рамкаси билан чекланилади, автовокзалларда назорат амалда мавжуд эмас — бу “энг заиф бўгин” муаммосини келтириб чиқаради, одатда ҳуқуқбузар энг кам ҳимояланган транспорт турини танлайди.

учинчидан, кўриқ йўловчилар оқими тезлигига салбий таъсир кўрсатади ва амалда расмийлаштирилган даражасига тушиб қолиш хавфи мавжуд. М.К.Шомахов ҳам чораларнинг самарадорлиги уларнинг ташиш жараёнига мутаносиб жойлаштирилишига боғлиқлигини кўрсатади¹⁸.

Яна бир чоралардан бири бу – транспорт объектига кириш ва ҳудудий режимни белгилаш ҳисобланади. Унинг мазмуни объект ҳудудини назорат даражаси бўйича секторларда ажратиш, чекланган кириш жойларига рухсатнома режимини жорий этиш ва назорат-ўтказиш пунктларини ташкил этишдан иборат; чора муайян ҳудудга нисбатан қўлланилгани боис мутаносиблик даражаси ўзига хос ҳисобланади. Ҳуқуқни қўллаш амалиётдаги асосий муаммо — транспорт объектларининг хавфсизлик даражаси бўйича таснифланмаганлигидир. Хорижий амалиётда транспорт инфратузилмаси объектлари ва транспорт воситалари учун хавфсизлик даражалари белгиланади ва таҳдид даража-

си ошганда махсус режим жорий этилади; миллий қонунчиликда бундай босқичли режим тизими мустаҳкамланмаган, натижада таҳдид кучайганда қўшимча чоралар ҳар сафар алоҳида топшириқ асосида, ягона мезонларсиз жорий этилади.

Бундан ташқари, транспортда видеокузатув ва шахсни идентификация қилиш борасида ҳам муаммолар мавжуд. Унинг мазмуни транспорт объекти ва унга туташ ҳудудда узлуксиз видеокузатувни таъминлаш, олинган тасвирларни марказлаштирилган тарзда таҳлил қилиш ҳамда кидирувдаги ва профилактик ҳисобдаги шахсларни аниқлашдан иборат.

Ушбу чоранинг муаммоси икки жиҳатда намоён бўлади:

биринчидан, видеокузатув ва биометрик идентификация шахсга доир маълумотларга ишлов бериш ҳисобланади, бироқ транспортда йиғиладиган маълумотларнинг тоифалари, сақлаш муддатлари, фойдаланиш ҳуқуқига эга шахслар доираси ва мурожаатларни қайд этиш тартиби идоравий даражада ҳам етарлича аниқ белгиланмаган. Бу эса Ўзбекистон Республикасининг "Шахсга доир маълумотлар тўғрисида"ги ЎРҚ-547-сонли қонунда мустаҳкамланган мақсадга мувофиқлик ва минималлик принципларини бузиш хавфини туғдиради.

иккинчидан, Тошкент метрополитени ва йирик аэропортлар нисбатан яхши жиҳозланган бўлса, ҳудудий темир йўл бекатлари, автовокзаллар ва шаҳарлараро автобус йўналишлари кузатув доирасидан амалда четда қолмоқда.

Шунингдек, расмий огоҳлантириш ҳамда профилактик суҳбат ва профилактик ҳисобга олиш борасида ҳам муаммолар мавжуд. Расмий огоҳлантириш Ўзбекистон Республикасининг "Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида"ги ЎРҚ-489-сон қонунининг 9-моддасига мувофиқ, экстремистик фаолият белгиларини ўз ичига олган, тайёрланаётган гайриқонуний ҳаракатлар тўғрисида етарлича ва аввалдан тасдиқланган маълумотлар мавжуд бўлган ҳамда жавобгарликка тортиш учун асослар бўлмаган тақдирда ёзма шаклда чиқарилади; огоҳлантирилган шахс юқори турувчи мансабдор шахсга ёки судга шикоят қилишга ҳақли¹⁹ эканлиги назарда тутилган. Профилактик суҳбат ва профилактик ҳисобга олиш эса Ўзбекистон Республикасининг "Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида"ги ЎРҚ-371-сонли қонуннинг 29-38-моддалари асосида қўлланилади; уларнинг табиати кескин фарқ қилади — биринчиси мажбурлов унсуридан холи, иккинчиси шахснинг ҳуқуқий мақомига таъсир кўрсатади²⁰.

Транспорт соҳасида ушбу чораларнинг қўлланилиши икки хос қийинчилик билан боғлиқ ҳисобланади. Биринчиси – субъектнинг ҳаракатчанлиги: транспортда аниқланган шахс кўпинча бошқа ҳудудда доимий яшаши ёки транзит йўловчи бўлади, профилактик ҳисобга олиш эса яшаш жойи бўйича юритилади, натижада транспортда аниқланган маълумот ҳудудий бўлинмага ўз вақтида етиб бормаиди ва профилактик таъсир узилиб қолади. Иккинчиси эса, асосларнинг аниқ эмаслигидир. Ўзбекистон Республикасининг "Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида"ги ЎРҚ-371-сон қонуннинг 35-моддасида кўрсатилган шахслар доираси транспортдаги ҳулқ-атворнинг ўзига хос кўри-нишларини (экстремистик рамзларни намойиш этиш, тақиқланган материални олиб ўтиш, транспорт объектида тарғибот олиб бориш ва бошқа) қамраб олмайди. Натижада амалиётда ё умуман чора кўрилмайди, ё аниқ норма ўрнига умумий нормалардан фойдаланилади.

Юқорида таҳлил қилинган муаммолар ҳамда уларни барта-раф этиш юзасидан ишлаб чиқилган илмий асосланган таклиф

ва тавсияларни ҳуқуқни қўллаш амалиётига татбиқ этиш транс-порт воситаларида экстремизмга қарши курашишнинг маъму-рий-ҳуқуқий механизмларини янада такомиллаштиришга хиз-мат қилади. Мазкур таклифларнинг амалга оширилиши давлат органлари фаолиятининг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш, ҳуқуқни қўллаш амалиёти самарадорлигини ошириш, профилак-тик чора-тадбирларни кучайтириш, экстремизм билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, фуқароларнинг хавфсиз-лигини таъминлаш ҳамда транспорт тизимида жамоат тартиби ва қонунийликни мустаҳкамлаш учун муҳим ҳуқуқий ва амалий асос бўлиб хизмат қилади.

Турсинали ХОМИДОВ,

*Тошкент давлат транспорт университети
мустақил изланувчиси.*

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маъмурий ҳуқуқ: дарслик / Ш.Т.Икрамов ва И.А.Хамедов тахрири остида. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2016. – Б. 8.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 30 июлдаги ЎРҚ-489-сон "Экстремизмга қарши курашиш тўғрисида"ги Қонуни, 3-модда // *lex.uz*. Мурожаат: 20.07.2026 й.
3. Berger J.M. Extremism. – Cambridge, MA: The MIT Press, 2018. (The MIT Press Essential Knowledge Series).
4. Conway M. Determining the Role of the Internet in Violent Extremism and Terrorism: Six Suggestions for Progressing Research // *Studies in Conflict & Terrorism*. – 2017. – Vol. 40, № 1. – Б. 77–98.
5. Шоматов М.К. К вопросу обеспечения безопасности городского общественно-го транспорта от террористических угроз. – 2014.
6. Архипцев И.Н. К вопросу об особенностях обеспечения общественного порядка и общественной безопасности на железнодорожном, воздушном и водном транспорте. – 2015.
7. Шарипов П.К. Оммавий тадбирларни ўтказиш жараёнида жамоат тартиби ва жамоат хавфсизлиги бузилишининг олдини олишга қаратилган маъмурий чоралар // *Academic Research in Educational Sciences*. – 2022. – Vol. 3, № 1. – Б. 830–836.
8. Бабаев Ш.А. Рақамли муҳитда экстремистик йўналишдаги жинойтлар тушун-часи ва турларининг илмий-ҳуқуқий ва тарихий таҳлили // *Uzbek Scholar Journal*. – 2026. – Vol. 51. – Б. 132–137; Кабулов Р., Анорбоев А. Уголовно-правовые аспекты совершения преступления в виде экстремизма через информационно-коммуни-кационные технологии. – 2022.
9. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 30 июлдаги ЎРҚ-489-сон "Экстре-мизмга қарши курашиш тўғрисида"ги Қонуни, 7-модда.
10. Ўша Қонун, 11-модда.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 1 июлдаги ПФ-6255-сон Фармони билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг экстремизм ва терроризмга қарши курашиш бўйича 2021–2026 йилларга мўлжалланган миллий стратегияси // *lex.uz*. Мурожаат: 20.07.2026 й.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 6 мартдаги ПҚ-4229-сон "Транспорт ва туризм объектларида жамоат хавфсизлигини таъминлашнинг сама-рали тизимини жорий этишга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги қарори // *lex.uz*. Мурожаат: 20.07.2026 й.
13. Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги ЎРҚ-371-сон "Ҳуқуқбу-зарликлар профилактикаси тўғрисида"ги Қонуни, 29–38-моддалар // *lex.uz*. Муро-жаат: 20.07.2026 й.
14. Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 16 сентябрдаги ЎРҚ-407-сон "Ички ишлар органлари тўғрисида"ги Қонуни, 2-модда.
15. Ўзбекистон Республикаси самовий ҳудудда фуқаро ва экспериментал ави-ациясининг парвоз қилиш авиация қоидалари (ЎзР АҚ-91), Адлия вазирлигида 29.09.2007 й. 1723-сон билан рўйхатга олинган // *lex.uz*. Мурожаат: 20.07.2026 й.
16. Фуқаро авиациясида авиация хавфсизлигини таъминлаш бўйича идоравий қоидалар // *lex.uz*. Мурожаат: 20.07.2026 й.
17. Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, XI боб, 184-2 ва 184-3-моддалар; Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, 244-1-модда.
18. Шоматов М.К. Ўша манба.
19. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 30 июлдаги ЎРҚ-489-сон Қонуни, 9-модда.
20. Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги ЎРҚ-371-сон Қонуни, 29–38-моддалар.

РАҚАМЛИ МАРКЕТИНГДА ИСТЕЪМОЛЧИЛАР ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

АННОТАЦИЯ: мақолада рақамли маркетинг шароитида истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тушунчасининг назарий-ҳуқуқий асослари ҳамда фуқаролик-ҳуқуқий мазмуни таҳлил қилинган. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш институтига оид илмий ёндашувлар қиёсий ўрганилиб, уларнинг рақамли иқтисодиёт шароитидаги қўлланилиши баҳоланган. Муаллиф томонидан рақамли маркетингда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя усуллари тизими сифатида талқин қилиниб, Фуқаролик кодексига назарда тутилган ҳуқуқни ҳимоя қилиш усулларини мазкур муносабатларга мос равишда қўллашнинг илмий-амалий аҳамияти асослаб берилган.

Калит сўзлар: рақамли маркетинг, истеъмолчилар ҳуқуқлари, ҳуқуқий ҳимоя, фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя усуллари, рақамли платформалар, сунъий интеллект, алгоритмик қарорлар, шахсга доир маълумотлар, яширин реклама, маънавий зарар.

Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш — уларнинг муайян ҳуқуқларини белгилаш, ушбу ҳуқуқларнинг бузилиши мумкин бўлган турлари ва шакллари аниқлаш, ҳимоя қилиш механизмларини белгилаш, шунингдек, истеъмолчилар ҳуқуқларини бузганлик учун жавобгарлик чораларини назарда тутувчи ҳуқуқий чора-тадбирлар мажмуасидир. У истеъмолчилар ҳамда тадбиркорлик субъектлари ўртасида бевосита юзага келадиган ижтимоий муносабатларни давлат томонидан ҳуқуқий тартибга солиш ва кафолатлаш орқали амалга оширилади.

Дж.И.Бабаевнинг таъкидлашича, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш — давлат томонидан амалга ошириладиган ҳамда истеъмолчи билан тадбиркорлик субъекти — ишлаб чиқарувчи, ижрочи ёки сотувчи ўртасида юзага келадиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган ҳуқуқий чора-тадбирлар мажмуасидир. Ушбу чора-тадбирлар қуйидагиларни ўз ичига олади: истеъмолчиларнинг аниқ ҳуқуқларини белгилаш; мазкур ҳуқуқлар бузилишининг эҳтимолий шакллари ҳамда уларни ҳимоя қилиш механизмларини назарда тутиш; истеъмолчилар ҳуқуқлари бузилганлиги учун ҳуқуқий жавобгарлик чораларини белгилаш.

Н.Ш. Саид-Ғазиевнинг фикрича эса, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш деганда икки хил маъно тушунилиши мумкин:

биринчидан, қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган, истеъмолчиларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилишга, уларга сифатсиз товарлар сотилишининг олдини олишга ҳамда инсофсиз савдо натижасида харидорга етказилган зарарни қоплашга қаратилган ҳуқуқий қоидалар, нормалар ва кафолатлар тизими;

иккинчидан, истеъмолчиларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш — уларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ва тадбиркорлик субъектлари билан муносабатларда манфаатларини таъминлашга қаратилган жамоатчилик ҳаракати.

Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш — шахсларнинг товарлар сотиб олиш ёки хизматлардан фойдаланиш жараёнидаги ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳуқуқий қоидалар ва кафолатлар мажмуасидир. Ушбу ҳуқуқларга мувофиқ, сотиб олинаётган товар ёки хизмат хавфсиз, сифатли ва белгиланган мақсадга мос бўлиши лозим. Шунингдек, нуқсонли ёки сифатсиз товарни қайтариш, уни алмаштириш, тўланган маблағни қайтариб олиш ҳамда товар ёки хизмат белгиланган талабларга жавоб бермаган тақдирда етказилган зарарнинг қоплашини талаб қилиш ҳуқуқини ҳам ўз ичига олади.

А.Э. Шерстобитовнинг фикрича, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳуқуқбузарга нисбатан давлат мажбурлов чораларини қўллашга қаратилган ҳуқуқий чоралар (воситалар) тизимидан иборат.

Л.А. Шашкова эса истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишни бузилган истеъмолчилар ҳуқуқларини тиклаш ва (ёки) уларга етказилган зарарни компенсация қилишга қаратилган ҳуқуқий воситалар мажмуаси сифатида тушунишни таклиф этади.

А.В. Таскаев эса истеъмолчининг лозим даражадаги рекламага бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилишни қонунчиликда назарда тутилган, реклама истеъмолчисига бузилган ҳуқуқини тиклаш ҳамда ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларни бартараф этиш мақсадида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи чораларни қўллаш имкониятини берувчи ҳуқуқ сифатида таърифлайди.

Юқорида келтирилган илмий қарашлар таҳлили шуни кўрсатадики, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тушунчасига нисбатан юридик адабиётларда ягона ёндашув шаклланмаган. Айрим олимлар мазкур институти ҳуқуқий чора-тадбирлар ёки ҳуқуқий кафолатлар тизими сифатида талқин этсалар, бошқалари уни ҳуқуқбузарга нисбатан давлат мажбурлов чораларини қўллаш механизми ёки бузилган ҳуқуқларни тиклашга қаратилган ҳуқуқий воситалар мажмуаси сифатида баҳолайдилар. Шунингдек, айрим муаллифлар истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишни фақат ҳуқуқий механизм сифатида эмас, балки жамоатчилик иштирокини ҳам қамраб олувчи комплекс институт сифатида кўрадилар. Бу эса мазкур ҳуқуқий институтининг кўп қиррали ва комплекс хусусиятга эга эканлигини кўрсатади.

Бизнингча, мазкур ёндашувларнинг аксарияти истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг умумий назарий асосларини очиб берса-да, улар рақамли иқтисодиёт ва рақамли маркетинг муносабатларининг ўзига хос хусусиятларини тўлиқ ҳисобга олмайди. Хусусан, мазкур таърифларда ҳуқуқий ҳимоя асосан анъанавий товар ва хизматлар бозоридаги муносабатлар нуқтаи назардан ёритилган бўлиб, рақамли платформалар, алгоритмик қарорлар, шахсга доир маълумотлардан маркетинг мақсадларида фойдаланиш, манипулятив рақамли интерфейслар, яширин реклама ва сунъий интеллект орқали амалга ошириладиган ҳуқуқбузарликлар етарлича инobatта олинмаган.

Шу муносабат билан, рақамли маркетинг шароитида истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишни фақат ҳуқуқларни тиклаш ёки ҳуқуқбузарга нисбатан мажбурлов чораларини қўллаш сифатида эмас, балки истеъмолчининг рақамли муҳитдаги ахборот, мулкӣ ва шахсий-номулкӣ ҳуқуқларини таъминлаш, улар бузилишининг олдини олиш, бузилган ҳуқуқларни тиклаш ҳамда етказилган моддий ва маънавий зарарни тўлиқ қоплашга хизмат қилувчи фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя усуллари тизими сифатида талқин қилиш мақсадга мувофиқ. Бундай ёндашув Фуқаролик кодексига назарда тутилган ҳуқуқни тан олиш, ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш, ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларни тўхтатиш, битимни ҳақиқий эмас деб топиш, зарарларни қоплаш ва маънавий зарарни компенсация қилиш каби фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя усулларини рақамли маркетинг муносабатларига мос равишда қўллаш имконини беради. Бу эса рақамли маркетинг шароитида истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш институтининг фуқаролик-ҳуқуқий мазмуни янада тўлиқ ва замонавий талқин қилишга хизмат қилади.

Рақамли маркетингда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усулларининг амалга оширилиши муайян ҳуқуқий шакллар орқали таъминланади. Илмий адабиётларда ушбу шакллар, одатда, юрисдикциявий ва ноюрисдикциявий ҳимоя шаклларига ажратилади. Юрисдикциявий ҳимоя шакли ваколатли давлат органлари томонидан истеъмолчининг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқларини тиклашга қаратилган ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятини англатади. Бунда ҳуқуқлари бузилган истеъмолчи судга ёки қонун билан ваколат берилган давлат органига мурожаат қилиб, бузилган ҳуқуқини тиклаш, ҳуқуқбузарликни тўхтатиш ҳамда унинг оқибатларини бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя усуллари айнан мазкур юрисдикциявий шакл доирасида амалга оширилади. Жумладан, ҳуқуқни тан олиш, ҳуқуқ бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш, ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларни тўхтатиш, битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш,

зарарларни қоплаш, неустойка ундириш, маънавий зарарни компенсация қилиш ҳамда қонунчиликда назарда тутилган бошқа фуқаролик-ҳуқуқий усуллар ваколатли органлар томонидан қўлланилади.

Рақамли маркетинг муносабатларида мазкур ҳимоя усуллари алоҳида аҳамият касб этади. Чунки рақамли платформалар, ижтимоий тармоқлар, электрон савдо майдончалари ва бошқа рақамли муҳитларда истеъмолчининг ҳуқуқлари кўпинча ёлгон ёки чалғитувчи реклама, сохта шарҳлар, яширин реклама, алгоритмлар орқали манипуляция қилиш, шахсга доир маълумотлардан ноқонуний фойдаланиш каби ҳаракатлар натижасида бузилади. Бундай ҳолларда истеъмолчи суд ёки ваколатли давлат органига мурожаат қилиш орқали ушбу фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя усуллари қўллашни талаб қилиши мумкин.

Юрисдикциявий ҳимоя ўз навбатида икки қўринишда амалга оширилади: умумий (суд тартибиди) ва махсус (маъмурий тартибиди). Суд тартиби фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг асосий шакли ҳисобланиб, истеъмолчининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш, етказилган зарарни қоплаш ва ҳуқуқбузарлик оқибатларини бартараф этишнинг энг самарали кафолати сифатида намоён бўлади. Маъмурий тартиб эса қонунчиликда бевосита назарда тутилган ҳолларда ваколатли давлат органлари томонидан ноқонуний рақамли рекламани тўхтатиш, уни бартараф этиш, мажбурий аксилреклама тарқатиш, жарима ёки бошқа таъсир чораларини қўллаш орқали амалга оширилади.

Шу билан бирга, рақамли маркетинг соҳасида истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш фақат давлат органлари фаолияти билан чекланмайди. Ноюрисдикциявий шакллар, жумладан истеъмолчиларнинг жамоат бирлашмалари, ўзини ўзи тартибга солиш ташкилотлар, шунингдек истеъмолчининг мустақил равишда ҳуқуқбузарга талаб қўйиши, рақамли платформага шикоят юбориши ёки реклама мазмунини рад этишни талаб қилиши ҳам ҳуқуқларни самарали таъминлашга хизмат қилади.

Демак, рақамли маркетингда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари фақат моддий-ҳуқуқий воситалар йиғиндиси эмас, балки уларни амалга оширишнинг суд, маъмурий ва ноюрисдикциявий шакллари билан ўзаро узвий боғланган яхлит ҳуқуқий механизмни ташкил этади. Айнан ушбу механизм рақамли муҳитда истеъмолчиларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини самарали ҳимоя қилишнинг муҳим ҳуқуқий кафолати ҳисобланади.

Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ўзига хос хусусияти мазкур соҳада вужудга келадиган ижтимоий муносабатларнинг қуйидаги икки мустақил гуруҳга ажратилиши орқали намоён бўлади:

Хусусий манфаатларни амалга оширишга қаратилган ҳимоя. Мазкур муносабатлар истеъмолчиларнинг субъектив ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш, бузилган ҳуқуқларини тиклаш ҳамда уларни фуқаролик-ҳуқуқий воситалар орқали ҳимоя қилиш билан боғлиқ муносабатларни қамраб олади.

Оммавий манфаатларни амалга оширишга қаратилган истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. Ушбу муносабатлар давлат томонидан истеъмол бозорини тартибга солиш, истеъмолчилар ҳуқуқларини таъминлаш, қонунчилик талабларига риоя этилишини назорат қилиш, рақобат муҳитини муҳофаза қилиш ҳамда жамоат манфаатларини таъминлашга қаратилган ҳуқуқий муносабатларни ўз ичига олади.

Шундан келиб чиқиб, рақамли маркетингда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усуллари деганда қонунчиликда назарда тутилган ҳамда истеъмолчининг рақамли муҳитдаги ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини тан олиш, ҳуқуқ бузилишининг олдини олиш, бузилган ҳуқуқларни тиклаш, етказилган зарарни қоплаш, ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларни бартараф этиш ва рақамли платформаларнинг инсофли фаолиятини таъминлашга қаратилган фуқаролик-ҳуқуқий воситалар тизими тушунилиши мақсадга мувофиқ.

Ҳозирги кунда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишнинг асосий норматив-ҳуқуқий асосини Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрелдаги 221-I-сон «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни ташкил қилади. Мазкур Қонуннинг 4-моддасида истеъмолчининг асосий ҳуқуқлари сифатида товар (иш, хизмат) ҳақида тўғри ва тўлиқ маълумот олиш, товарни эркин танлаш, унинг сифатли ва хавфсиз бўлишини етказилган моддий ва маънавий зарарнинг тўлиқ қопланишини талаб қилиш ҳамда суд ва бошқа ваколатли органларга мурожаат қилиш

ҳуқуқлари мустаҳкамланган. Мазкур ҳуқуқлар рақамли маркетинг муносабатларида ҳам универсал ҳуқуқий кафолат вазифасини бажаради. Масалан, интернетда тарқатилётган реклама ҳақиқатга мос бўлиши, истеъмолчини чалғитмаслиги, унинг эркин танловига ғайриқонуний таъсир кўрсатмаслиги лозим.

Шунингдек, ЎРҚ-221-I-сонли қонуннинг 5 ва 6-моддаларида ишлаб чиқарувчи, ижрочи ва сотувчининг истеъмолчига ўз вақтида, зарур, тўғри ва тушунарли ахборот бериш мажбурияти белгиланган. Ҳуқуқий нуқтаи назардан мазкур нормалар рақамли маркетингдаги ахборот шаффофлиги тамойилининг ҳуқуқий асосини ташкил этади. Чунки электрон тижорат ва рақамли рекламада истеъмолчининг эркин танлови айнан унга тақдим этилган ахборотнинг ҳаққонийлиги ва тўлиқлигига боғлиқ. Шу маънода мазкур нормалар таргетланган реклама, инфлюэнсер маркетинги, маркетинглейслардаги маҳсулот тавсифи, электрон каталоглар ва рақамли оферталарга ҳам таъбиқ қилиниши мумкин.

Хусусан, ушбу Қонуннинг 7-моддаси рақамли маркетинг учун энг муҳим нормалардан бири ҳисобланади. Унда товар (иш, хизмат) ҳақида нотўғри ёки тўлиқ бўлмаган маълумот тақдим этилган тақдирда истеъмолчининг шартномани бекор қилиш, етказилган зарарни қоплаш ҳамда бошқа фуқаролик-ҳуқуқий талабларни қўйиш ҳуқуқи мустаҳкамланган. Айниқса, моддада нотўғри реклама натижасида истеъмолчига етказилган зарар ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозимлиги белгиланган. Бу қоида рақамли маркетингдаги ёлгон реклама, сохта шарҳлар, чалғитувчи маълумотлар, сохта чегирмалар, алгоритмик манипуляциялар ва бошқа алдамчи рақамли маркетинг амалиётларига қарши фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоянинг муҳим асосини ташкил этади.

Шунингдек, Қонуннинг 13–20 ва 22-моддаларида нуқсонли товарлар, шартнома шартларининг бузилиши ва етказилган зарар ҳолатларида истеъмолчининг ҳуқуқлари батафсил тартибга солинган. Ушбу нормалар истеъмолчига товарни алмаштириш, нуқсонларни бепул бартараф этиш, нархни камайтириш, шартномани бекор қилиш, етказилган моддий ва маънавий зарарни қоплаш каби бир қатор фуқаролик-ҳуқуқий ҳимоя воситаларини тақдим этади. Рақамли маркетинг шароитида мазкур ҳуқуқлар онлайн савдо платформалари, электрон маркетинглейслар, мобил иловалар ва масофавий шартномалар доирасида ҳам амал қилади.

Қонун таҳлили шуни кўрсатадики, унда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг асосий моддий-ҳуқуқий кафолатлари шакллантирилган бўлса-да, рақамли маркетингнинг замонавий хавф-хатарлари етарли даражада ҳисобга олинмаган. Хусусан, алгоритмик реклама, шахсийлаштирилган таклифлар, сунъий интеллект орқали қарор қабул қилиш, чалғитувчи рақамли интерфейслар, таъсир кўрсатувчи шахслар орқали маркетинг, яширин реклама, сохта рейтинг ва шарҳлар, автоматлаштирилган нарх дискриминацияси каби муносабатлар мазкур Қонунда мустақил ҳуқуқий тартибга солинмаган.

Нилуфар БАХРОМОВА,

Тошкент давлат юридик университети Халқаро ва республика миқёсидаги тадбирларни мувофиқлаштириш бўлими ходими, мустақил ишланувчи.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бабаев Дж. И., Иноятова С. Ф., Тўхтаев У. З. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш: дарслик. — Тошкент: Димал, 2026.
2. Бабаев Д. И. Истеъмолчи ҳуқуқлари ва уларни бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари: юрид. фан. номз. дис. — Тошкент, 2005. — Б. 87.
3. Санд-Ғазиева Н. Ш. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳасида истеъмолчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш: юрид. фан. номз. дис. — Тошкент, 2014. — Б. 28, 41.
4. Deutch S. Are Consumer Rights Human Rights? // Osgoode Hall Law Journal. — 1994. — Vol. 32, No. 3. — P. 537–578. URL: <https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/ohjl/vol32/iss3/4/>.
5. Шерстобитов А. Е. Гражданско-правовые вопросы охраны прав потребителей. — Москва: Издательство МГУ, 1993. — С. 36.
6. Шашкова Л. А. Права потребителей и их защита в Российской Федерации гражданско-правовыми средствами: дис. ... канд. юрид. наук. — Ульяновск, 2004. — С. 40. URL: <https://www.dissercat.com/content/prava-potrebiteliei-i-ikh-zashchita-v-rossiiskoi-federatsii-grazhdansko-pravovymi-sredstvami>.
7. Таскаев А. В. Права потребителей на надлежащую рекламу по гражданскому праву России: дис. ... канд. юрид. наук. — Москва, 2004. — 175 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/prava-potrebiteliei-na-nadlezhashchuyu-reklamu-po-grazhdanskomu-pravu-rossii>.
8. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Биринчи қисм. 21.12.1995. 10, 11, 13 ва 14-моддалар // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/111189>.
9. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрелдаги 221-I-сон «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни. 4–7, 13–20, 22 ва 28-моддалар // Lex.uz. URL: <https://lex.uz/docs/4704>.

СУДГАЧА ПРОБАЦИЯ ИНСТИТУТИНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИ

АННОТАЦИЯ: мазкур мақолада судгача пробація институтининг мазмун-моҳияти, ҳуқуқий асослари ва хорижий давлатлардаги қўллаш амалиёти тадқиқ этилган. Судгача пробація доирасида тайёрланадиган ҳисоботнинг айбланувчининг ижтимоий, психологик ва индивидуал хусусиятларини баҳолаш ва унга нисбатан жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини белгилашдаги аҳамияти таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: пробація, судгача пробація, судгача ҳисобот, пробація хизмати, ижтимоий-психологик баҳолаш, тақдоран жиноят содир этилишининг олдини олиш.

Судгача пробація – айбланувчининг шахсини ижтимоий-психологик жиҳатдан ўрганиш ва унинг натижалари асосида пробація ҳисоботини тайёрлашга қаратилган фаолиятдир.

Судгача пробациянинг асосий аҳамияти суд томонидан ҳукм чиқариш жараёнида ҳисобга олиниши лозим бўлган шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари, ижтимоий ҳолати ва шахсини тавсифловчи бошқа муҳим омилларни комплекс ўрганишда намоён бўлади.

Қўллаб хорижий давлатларда судгача пробація жиноий одил судлов тизимининг ажралмас қисми сифатида қаралади. Масалан, Америка Қўшма Штатларида мазкур институт асосан унча оғир бўлмаган жиноятларни содир этишда айбланаётган шахсларга нисбатан қўлланилади¹.

АҚШ амалиётида пробація хизмати ходимлари томонидан тайёрланадиган судгача ҳисобот айбланувчининг шахсига оид кенг қамровли маълумотларни ўз ичига олади. Унда шахснинг биографик маълумотлари, демографик ҳолати, ижтимоий муҳити, оилавий муносабатлари, меҳнат фаолияти, таълим даражаси, аввалги судланганлиги ва бошқа муҳим ҳолатлар акс эттирилади.

Буюк Британияда пробація хизмати давлат ва хусусий пробація тизимларидан ташкил топган бўлиб, хусусий пробація ижтимоий хавфи катта бўлмаган ҳуқуқбузарлар билан ишлашга йўналтирилган.

Давлат пробація хизмати оғир зўравонлик ва жинсий дахлсизликка қарши жиноятлар, шунингдек, 12 ойдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланадиган жиноятларни содир этган шахслар билан ишлайди².

Шунингдек, айрим тоифадаги шахсларга нисбатан қўлланиладиган судгача пробація амалиёти ҳам мавжуд. Мазкур институт гиёҳвандлик воситалари ёки алкоголь билан боғлиқ жиноятларни содир этишда айбланаётган шахсларга нисбатан татбиқ этилиши мумкин. Бундай ҳолатларда судгача пробація айбланувчининг соғлиғи ҳолатини, унинг гиёҳвандлик воситалари ёки алкогольга қарамлик даражасини, шунингдек, иш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа омилларни комплекс баҳолашни ўз ичига олиши мумкин. Ушбу маълумотлар судга жазо чорасини белгилашда шахснинг индивидуал хусусиятларини инобатга олиш, унинг ҳулқ-атворини тузатишга қаратилган самарали чораларни танлаш имконини беради³.

В.А. Уткиннинг таъкидлашича, Англияда ижтимоий ҳисоботларни тайёрлаш амалиёти кенг тарқалган бўлиб, улар суд томонидан жазо тайинлаш жараёнида муҳим манба сифатида қўлланилади. Бу эса озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллаш ҳолатларини камайтиришнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади⁴.

Италияда вояга етмаганларга нисбатан қўлланиладиган энг инсонпарвар ҳуқуқий чоралардан бири судгача пробація ҳисобланади. Мазкур чора доирасида жиноят ишини юритиш 8 ойгача тўхтатилади ҳамда бу даврда вояга етмаганлар реабилитация ва таълим дастурларига жалб этилади.

Хорижий тажрибада судгача ҳисоботларни тайёрлаш жараёнида пробація хизмати ва суд ўртасида доимий ҳамкорлик механизми шаклланган. Ушбу ҳамкорлик расмий учрашувлар ва ахборот алмашинуви орқали амалга оширилиб, ҳисоботларнинг ўз вақтида тайёрланиши ва сифатини таъминлашга қаратилган.

Айрим давлатларда судгача ҳисобот тайёрланишининг ташаббускори суд ҳисобланади. Мазкур ҳисобот, одатда, ижтимоий хавфи юқори бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятлар бўйича қўлланилади. Оғир тоифадаги

жиноятлар бўйича судгача ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш муддати 15 кунгача, алоҳида ҳолларда эса 21 кунгача белгиланиши мумкин⁵.

Қозғоғистон Республикасининг “Пробація тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ судгача ҳисобот гумон қилинувчи ёки айбланувчининг шахсига хос хусусиятлари тўғрисидаги маълумот бўлиб, ушбу ҳисоботнинг мазмуни кириш, тавсиф ва тавсиявий қисмлардан ташкил топади. Кириш қисмида қуйидагилар кўрсатилади:

- 1) судгача ҳисобот тузилган вақт, сана ва жой;
- 2) судгача ҳисоботни тузган шахснинг лавозими, фамилияси ва исми;
- 3) гумон қилинувчи ёки айбланувчининг фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган куни, ойи, йили ва жойи.

Тавсиф қисмида гумон қилинувчи ёки айбланувчи тўғрисида қуйидаги маълумотлар баён этилади:

- 1) фуқаролиги, оилавий аҳволи, машғулоти тури, маълумоти, яшаш жойи, судланганлиги мавжудлиги, уларни тавсифловчи бошқа маълумотлар;
- 2) ижтимоий тавсифнома;
- 3) шахсни психоижтимоий тестдан ўтказиш натижалари;
- 4) улар томонидан жиноят содир этиш хавфини баҳолаш;
- 5) пробація хизмати тавсияларига риоя қилиш.

Тавсиявий қисмида шахсга жазо тайинлаш ва уни ижро этиш жараёнида қўллаш тавсия этиладиган мажбуриятлар ҳамда чекловларнинг тахминий рўйхати кўрсатилади. Судгача ҳисоботда баён этилган маълумотлар уни янгилаб боришни ҳисобга олган ҳолда пробациянинг барча турларини амалга оширишда фойдаланилади⁶.

Шунингдек, қонунчиликда мазкур пробація шакли ихтиёрий асосда дастлабки тергов даврида гумонланувчи ёки айбланувчиларнинг маълум бир тоифасига нисбатан қўлланилиши назарда тутилган.

Хусусан, ушбу пробація ихтиёрий равишда вояга етмаганлар, ногиронлар; эллик саккиз ёш ва ундан катта аёллар, ҳомиладор ёки уч ёшгача бўлган ёш болалари бор аёллар, олтимиш уч ёш ва ундан катта ёшдаги эркаклар ҳамда уч ёшгача бўлган ёш болаларни ёлғиз тарбиялаётган эркакларга нисбатан қўлланилади.

Ўз навбатида, судгача пробація ушбу шахсларнинг ёзма аризасига кўра ариза берилган пайтдан эътиборан амалга оширилади. Агар жиноят иши дастлабки тергов босқичида тугатилган бўлса, пробація хизмати судгача пробацияни тугатади.

Пробациянинг мазкур тури уй қамоғи ёки қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чораси қўлланилган шахсларга нисбатан татбиқ этилмайди. Судгача пробація қўллаш вояга етмаган шахсларга нисбатан мажбурийдир.

Молдова Республикаси қонунчилигида ҳам судгача пробацияда жиноий жавобгарлик ёшига етган гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчининг шахси психоижтимоий баҳолашиб, унинг натижалари асосида судгача ҳисобот тузилади. Бу прокурор ёки суднинг сўрови асосида, вояга етмаган шахсларга нисбатан эса бундай ҳисобот қонунчиликда белгиланган тартибда мажбурий равишда тайёрланади.

Судгача ҳисобот маслаҳат ва тавсиявий хусусиятга эга бўлган ёзма ҳужжат ҳисобланиб, унинг асосий мақсади прокурор ва судга гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг шахсий хусусиятлари, таълим даражаси, ҳулқ-атвори, оилавий ва ижтимоий муҳити, шунингдек, унинг характериға таъсир этувчи омиллар ҳақида объектив маълумот беришдан иборат.

Ҳисоботни тайёрлашда гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчининг психоижтимоий портретини шакллантириш мақсадида унинг оила аъзолари,

яқинлари, ҳамкасблари, шунингдек, психологлар, педагоглар, шифокорлар ва бошқа мутахассислардан зарур маълумотлар олиниши мумкин. Судгача ҳисоботни тайёрлаш тартиби Адлия вазирлиги томонидан белгиланади⁷.

Латвия Республикасида судгача ҳисобот "Пробация мижозини баҳолаш хулосаси" деб номланади. Мазкур ҳужжат суд ёки прокурорнинг сўровига асосан айбланувчига нисбатан тайёрланади. Баҳолаш хулосасининг моҳияти айбланувчининг шахси, унинг ҳуқуқ-атвори, содир этилган жиноий қилмишга муносабати, фикрлаш хусусиятлари, шунингдек, ҳуқуқбузарлик содир этилишига таъсир кўрсатган ижтимоий омиллар ҳақида ҳар томонлама ва ҳолис маълумот тақдим этишдан иборат. Шунингдек, мазкур хулосада жабрланувчининг бузилган ҳуқуқлари ҳамда айбланувчи томонидан ушбу ҳуқуқларни тиклаш имкониятлари тўғрисидаги маълумотлар ҳам акс эттирилади⁸.

Юқорида таҳлил қилинган хорижий давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, судгача пробация институти замонавий жиноят-ҳуқуқий сиёсатнинг муҳим йўналишларидан бири бўлиб, у шахсга нисбатан жазолар таъсир чораларини қўллашдан олдин унинг шахсий, ижтимоий ва психологик хусусиятларини ҳар томонлама ўрганиш имконини беради. Мазкур институтнинг асосий мақсади судга айбланувчининг шахсига оид объектив ва ишончли маълумотларни тақдим этиш орқали жазо чорасини индивидуallashtiriшга кўмаклашишдан иборат.

Хорижий тажриба шуни кўрсатдики, судгача пробациянинг самарадорлиги, аввало, унинг ҳуқуқий жиҳатдан аниқ тартибга солинганлиги, пробация хизмати ва суд ўртасидаги самарали ҳамкорлик механизми мавжудлиги, шунингдек, тайёрланадиган ҳисоботларнинг мазмунан тўлиқ ва ҳолислиги билан белгиланади.

Шу билан бирга, илғор тажриба судгача пробация институтининг ижобий жиҳатларини кўрсатса-да, уни миллий қонунчиликка тўғридан-тўғри кўчириш мумкин эмас, ташкилий ва тизимли хавф-хатарларни (рискларни) келтириб чиқариши мумкин. Ушбу институтни муваффақиятли амалиётга татбиқ этиш учун қуйидаги риск жиҳатларини олдиндан баҳолаш лозим:

– **Айбсизлик презумпцияси масаласи.** Шахснинг айбдорлиги суд ҳукми билан ҳали исботланмаган дастлабки тергов босқичида унга нисбатан ижтимоий-психологик баҳолаш чораларининг бошланиши инсон ҳуқуқлари чекланиши сифатида талқин этилиши мумкин. Бундан ташқари, судгача ҳисоботдаги салбий хулосалар судьяда шахсга нисбатан ҳукм чиқаришдан олдин салбий тизимли фикр (субъектив қараш) шаклланишига олиб келиши ва суднинг ҳолислигига таъсир ўтказиши хавфи мавжуд.

– **Процессуал муддатларнинг чўзилиши.** Судгача пробация ҳисоботини тайёрлаш учун гумон қилинувчининг оилавий муҳити, яшаш шароити, психологик ҳолатини комплекс ўрганиш талаб этилади. Бу жараённинг етарлича тезкор ташкил этилмаслиги дастлабки тергов ва суд муҳокамаси муддатларининг асоссиз узайиб кетишига сабаб бўлиши мумкин.

– **Ташкилий ва кадрлар таъминотидаги етишмовчиликлар.** Ҳозирги кунда ички ишлар органлари ҳузуридаги Пробация хизмати ходимларининг асосий ваколати тайинланган жазолар ижросини таъминлашдан иборат. Тизимга кўп сонли янги айбланувчилар бўйича судгача ҳисобот тузиш вазифаси юклатилиши иш ҳажмининг кескин ортишига олиб келади. Шунингдек, тизимда шахсни профессионал даражада криминалогик ва психологик баҳолаш оладиган малакали кадрлар (криминалог ва суриштирувчи-психологлар) танқислиги сезилади.

– **Субъективлик ва коррупциявий омиллар.** Баҳолаш жараёни қатъий мезонларга асосланмаган тақдирда, пробация ходимининг шахсий қарашлари устуворлик қилиши мумкин. Бу эса ижобий ёки енгилроқ пробация ҳисоботини олиш учун айбланувчилар ёки уларнинг яқинлари томонидан ноқонуний таъсир ўтказишга уриниш (коррупция) хавфини тугдирди.

– **Назорат кўламининг асоссиз кенгайиши.** Судгача пробациянинг жорий этилиши одатда ҳеч қандай эҳтиёт чорасисиз ёки чекловларсиз озодликда қолиши мумкин бўлган (ижтимоий хавфи катта бўлмаган қилмиш содир этган) шахсларга нисбатан ҳам асоссиз равишда давлат назорати ва чекловларининг кенгайишига олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, судгача пробация институти замонавий жиноят-ҳуқуқий сиёсатни инсонпарварлаштириш ва одил судлов самарадорлигини оширишнинг муҳим механизми ҳисобланади. Хорижий давлатлар (Қозғоғистон, Молдова, Латвия, Буюк Британия) тажрибаси шуни кўрсатдики, судгача ҳисобот (доклад) судларга жазо чораларини максимал даражада индивидуallashtiriш ва озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган муқобил таъсир чораларини кенг қўллаш имконини беради.

Бироқ, ушбу институтни Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига тўғридан-тўғри кўчириш (инкорпорация қилиш) айбсизлик презумпциясининг бузилиши, баҳолашдаги субъективлик, тергов муддатларининг чўзилиши ва пробация ходимлари иш юклагасининг кескин ортиб кетиши каби тизимли рискларни келтириб чиқариши мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, судгача пробация институтини миллий ҳуқуқ тизимига муваффақиятли имплементация қилиш мақсадида қуйидаги тақлифлар илгари сурилади:

1. Судгача ҳисоботнинг мақоми, уни тайёрлаш ва кўриб чиқиш тартибини Жиноят-процессуал кодексида, пробация хизматининг тегишли ваколатларини эса «Пробация тўғрисида»ги Қонунда белгилаш лозим. Ҳисобот суд учун тавсиявий хусусиятга эга бўлиб, ундаги хавф баҳоси шахснинг айбдорлигини исботлаш учун асос бўлмаслиги керак.

2. Ташкилий-институционал инқирознинг олдини олиш учун дастлабки босқичда судгача пробация фақат вояга етмаганлар, ногиронлиги бўлган шахслар, ҳомиладор аёллар ва биринчи марта унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан уларнинг ёзма розилиги билан қўлланилишини назарда тутиш мақсадга мувофиқ.

3. Ўзбекистон Республикаси «Пробация тўғрисида»ги Қонунда «пробация» тушунчасини кенгайтириш ва унга нафақат жазо ижроси, балки «судгача бўлган босқичда шахсни ўрганиш ва баҳолаш фаолияти»ни ҳам киритиш зарур.

4. Инсон омилини ва субъективликни камайтириш мақсадида халқаро стандартлар асосида миллий рақамлаштирилган «Пробация-Риск» тест дастурий таъминотини ишлаб чиқиш зарур. Бунда баҳолаш жараёни пробация ходимининг шахсий фикрига эмас, балки алгоритм ва рақамли маълумотлар базалари интеграциясига асосланиши лозим.

Хулоса қилиб айтганда, судгача пробация институтини Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига жорий этиш жиноят-ҳуқуқий сиёсатни янада инсонпарварлаштириш, гумон қилинувчи ёки айбланувчининг шахсини ҳар томонлама ҳолис ўрганиш, унинг ижтимоий-психологик хусусиятлари, турмуш тарзи, ижтимоий муҳити ҳамда жиноят содир этилишига таъсир кўрсатган омилларни комплекс баҳолаш имконини беради.

Мазкур ёндашув суд томонидан шахснинг ўзига хос хусусиятлари ва содир этилган қилмишнинг хусусиятини ҳисобга олган ҳолда жазони индивидуallashtiriш, тақдирий жиноятчиликнинг олдини олиш ҳамда озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо чоралари ҳамда бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш доирасини кенгайтиришга хизмат қилиши мумкин.

Равшан НУРМАТОВ,

Тошкент давлат юридик университети мустақил исланувчиси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бажанов С. А. Досудебная пробация как первый шаг на пути коррекции социального поведения лиц // Право и государство: теория и практика. — 2025. — № 7. — С. 515–516. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dosudebnaya-probatsiya-kak-pervyy-shag-na-puti-korreksii-sotsialnogo-povedeniya-lits>
2. Исегрепова А. К., Примкулова А. А. Совершенствование организационно-правового статуса досудебной пробации: учебное пособие. — Костанай: Костанайская академия МВД Республики Казахстан имени Ш. Кабылбаева, 2024. — С. 7. URL: <https://aumvd.edu.kz/library/default/view?id=532>
3. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2016 года № 38-VI ЗРК «О пробации». Ст. 12–14, 18 // Эдilet. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000038>
4. Legea Republicii Moldova nr. 8-XVI din 14 februarie 2008 cu privire la probatiune [Закон Республики Молдова «О пробации»]. Ст. 8–9 // Legis.md. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=122825&lang=ro
5. Исмагулова К. Б. Сущность досудебного доклада по законодательству РК и международной практики // 2021 International Young Scholars' Conference. — 2021.

ТАЪЛИМ ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИКНИ ТИЗИМЛАШТИРИШ ВА КОДИФИКАЦИЯЛАШНИНГ НАЗАРИЙ, АМАЛИЙ ҲАМДА УСЛУБИЙ МУАММОЛАРИ

АННОТАЦИЯ: мақолада таълим тўғрисидаги қонунчиликни тизимлаштириш ва кодификациялаш жараёнининг назарий, амалий ҳамда услубий тўсиқлари ўрганилган. Муаллиф муаммоларни оддий рўйхат тарзида санашидан воз кечиб, уларни сабаб-оқибат мезони асосида илдиз, иккиламчи, натижавий ва доктринал гуруҳларга ажратишни асослайди.

Калит сўзлар: кодификация, қонунчиликни тизимлаштириш, Таълим кодекси, соҳавий гильотина, ҳуқуқ ижодкорлиги техникаси, декодификация, қонуности ҳужжатлари, ҳуқуқий аниқлик.

Сўнгги беш йиллик мобайнида норматив массивни тартибга келтириш мамлакатимиз ҳуқуқий сиёсатида алоҳида йўналиш мақомини эгаллади. Бунинг ифодаси сифатида 2021 йил 30 апрелдаги ПФ-6218-сон фармонни кўрсатиш мумкин. Унда миллий қонунчилик базасини комплекс тизимлаштириш вазифаси белгиланиб, жараёни мувофиқлаштириш Адлия вазирлигига топширилган. Айни пайтда таълим соҳаси бу жараёнлар доирасидан ташқарида қолмоқда. Соҳавий массивнинг бугунги ҳолати бунга яққол далил: амалдаги 1 499 та ҳужжатнинг 1 456 таси қонуности ҳужжатларидан иборат, яъни муносабатларнинг атиги уч фоизга яқини қонун даражасида тартибга солинган. Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий стратегияни амалга оширишнинг “йўл харитаси”да Таълим кодексини қабул қилиш 2029 йилга белгиланганини ҳисобга олсак, кодификациягача бўлган тайёргарлик тўсиқларини илмий жиҳатдан аниқлаш ва норматив массив ҳолатига баҳо бериш зарурати янада ортади.

Миллий ҳуқуқшуносликда тизимлаштиришнинг назарий жиҳатлари кенг қамровда Ў. Х. Мухамедовнинг докторлик тадқиқотида ёритилган. Муаллиф тизимлаштириш фаолияти учун ҳуқуқий асос яратилмаганини соҳа ривожига тўсқинлик қилувчи асосий камчилик сифатида баҳолайди. Тармоқ кесимида Ж. И. Сафаров экологик қонунчилик мисолида кодификациянинг методологик моделини ишлаб чиққан, Н. Х.-А. Раҳмонкулова халқаро хусусий ҳуқуқ қонунчилигини кодификациялаш концепциясини асослаган, Т. Давлетмуродов эса тизимлаштиришга норматив зиддиятларни бартараф этиш воситаси сифатида ёндашган. Қонун ижодкорлиги техникасига оид қоидалар М. К. Нажимов ва Ш. А. Сайдуллаев томонидан ягона тизимга солинган бўлса, Р. Кормакейн қонун лойиҳасини тайёрлаш техникасини ҳуқуқ устуворлиги билан узвий боғлаб, матннинг равшанлиги ва ички изчиллигини қонуннинг самарали амал қилиши шарти сифатида баҳолайди. Амалиёт ҳам бу хулосаларни тасдиқлайди: соҳавий қонунчиликдаги атама чалкашлиги, бир хил нормаларнинг тақрорланиши ва қонуности ҳужжатлари сонининг назоратсиз ўсиши кўп жиҳатдан қонунчилик техникаси талабларига риоя этилмағлининг натижасидир.

Амалий муаммоларнинг яна бир қатлами тизимлаштиришнинг дастлабки — “тозалаш” босқичи таълим соҳасида умуман босиб ўтилмагани билан боғлиқ. “Тартибга солиш гильотинаси” 2020 йилдан бошлаб қўлланила бошланган бўлиб, дастлаб тадбиркорлик муҳитини энгиллаштириш мақсадига хизмат қилган. Механизм изчил кенгайтирилди: 2022 йилда коррупцияга қарши экспертизадан ўтказилган 1 860 та амалдаги ҳужжатнинг 243 тасида коррупциявий омиллар аниқланиб, 82 таси аҳамиятини йўқотгани сабабли бекор қилиниши лозим деб топилган; 2025 йил 25 ноябрдаги ПФ-231-сон фармон билан эса долзарблигини йўқотган қарийб 800 та ҳужжатни гильотина тартибида чиқариб ташлаш режалаштирилган. Шунга қарамай, мазкур кампаниялар асосан иқтисодиёт ва бошқарув соҳаларига йўналтирилган, таълим соҳасининг норматив қатлами бўйича эса мақсадли, соҳавий гильотина ҳануз амалга оширилмаган. Бу Таълим кодекси лойиҳасининг тозаланмаган заминда шаклланиши эҳтимолини юзага келтиради ва кодификациянинг асосий вазифаси — норматив материални сифат жиҳатидан аниқлаш гоёсига зид келади.

Санаб ўтилган муаммоларни оддий рўйхат тарзида тақдим этиш улар ўртасидаги ички боғлиқликни яширади ва ечим излашда устуворликларни нотўғри белгилашга олиб келиши мумкин. Шу сабабли уларни сабаб-оқибат мезони асосида гуруҳлаш мақсадга мувофиқ. Бундай ёндашувда муаммолар тўрт қатламга ажратилади: илдиз муаммолар қолганларини келтириб чиқарувчи манба вазифасини бажаради; иккиламчи муаммолар улардан бевосита келиб чиқади; натижавий муаммолар норматив массивнинг ташқи, кузатиладиган ҳолатида намоён бўлади; доктринал муаммолар эса назарий ноаниқлик

заминида юзага келади. Таснифнинг амалий қиммати шундаки, у натижавий муаммоларга бевосита таъсир кўрсатиш орқали барқарор натижага эришиб бўлмағлини кўрсатади.

Таълим қонунчилигини тизимлаштиришдаги муаммоларнинг сабаб-оқибат мезони асосида гуруҳланиши

Муаммонинг моҳияти	Қандай намоён бўлади	Бартараф этиш йўли
I. Илдиз (бирламчи) муаммолар		
Тизимлаштиришнинг норматив замини яратилмаган: “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонунда унга бағишланган боб йўқ	Жараён ҳар гал алоҳида муддатли ҳужжат билан йўлга қўйилади	Қонун матнини махсус боб билан тўлдириш
Қонун матнини махсус боб билан тўлдириш	Қонун матнини махсус боб билан тўлдириш	Қонун матнини махсус боб билан тўлдириш
II. Иккиламчи муаммолар		
Ишлар кампания шаклида олиб борилади	Натижалар тақрорланмайдиган, кузатув юритилмайдиган	Қонунда беш йиллик тақрорланиш муддатини мустаҳкамлаш
Соҳавий инвентаризация амалга оширилмаган	Массивнинг ҳақиқий ҳажми ва тузилиши аниқланмаган	Таълим соҳасида мақсадли гильотина ўтказиш
Атамалар ягона тизимга келтирилмаган	Айни бир тушунча бир неча ном билан юритилади	Унификация босқичини жорий этиш
III. Натижавий муаммолар		
Қонуности ҳужжатларининг сон жиҳатдан ҳукмронлиги	Бевосита қўлланиладиган нормалар улуши паст	Ҳавола нормалари салмоғига чек қўйиш
Нормалар дубликати ва ўзаро зиддиятлар	Ҳуқуқни қўллаш амалиётида иккиланиш	Аввал консолидация, сўнг кодификация
Соҳавий қонун матнининг ўзгарувчанлиги (опти йилда ўн бир таҳрир)	Ҳуқуқий аниқлик даражаси сусаяди	Кодекс тузилмасини тўлиқ шакллантириш
Декодификация мойиллиги (5-боб нормаларининг алоҳида қонунга кўчирилиши)	Институт нормалари тўрт қатламга сочилиб кетган	Институтни кодекс таркибига қайтариш
IV. Доктринал муаммолар		
“Таълим ҳуқуқи”нинг мустақил тармоқ экани баҳсли	Кодекс қамровини аниқлашда келишмовчилик	Предмет чегарасини норматив мустаҳкамлаш
Кодекс сифатини ўлчаш мезонлари ишлаб чиқилмаган	Лойиҳа объектив баҳодан маҳрум қолади	Баҳолаш мезонлари тизимини киритиш

Илдиз муаммоларнинг биринчиси — тизимлаштириш учун ҳуқуқий замин яратилмаганлигидир. “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуннинг 1-моддаси ҳужжатларни режалаштириш, тайёрлаш, экспертизадан ўтказиш, қабул қилиш, эълон қилиш ва ижросини таъминлаш муносабатларини қамраб олган бўлса-да, тизимлаштириш унинг тартибга солиш доирасидан ташқарида қолган. Оқибатда жараён ҳар сафар муддатли ҳужжат асосида қайтадан йўлга қўйилади, унинг даврийлиги, иштирокчилари ва якуний натижалари доимий норматив шаклда мустаҳкамланмай-

ди. Иккинчи илдиз муаммо — узлуксиз фаолият кўрсатувчи кодификация органининг мавжуд эмаслиги. ПФ-6218-сон фармон Адлия вазирлигига мувофиқлаштирувчи ваколат берган бўлса-да, бу ваколат ҳужжатнинг амал қилиш муддати билан чекланган. Иккала муаммо бир-бирини тақозо этади: ҳуқуқий асос бўлмагани сабабли доимий орган тузиш учун ҳам норматив таянч мавжуд эмас. Шунинг учун уларни алоҳида эмас, балки биргаликда — Қонунга киритиладиган махсус бобда ҳам тизимлаштириш тартибини, ҳам комиссия мақомини бир вақтда белгилаш орқали ҳал этиш таклиф қилинади.

Иккиламчи муаммолар илдиз муаммоларнинг мантиқий давоми ҳисобланади. Ҳуқуқий асос ҳам, доимий тузилма ҳам бўлмаган шароитда тизимлаштириш муқаррар равишда кампания шаклини олади; кампания эса тор соҳавий эмас, умумий йўналишда ўтказилади ва натижада таълим сингари алоҳида соҳалар эътибордан четда қолади. Худди шу тарзда атамаларни ягона тизимга келтириш иши ҳам бирор органнинг бевосита вазифаси сифатида белгиланмагани учун амалга оширилмай қолмоқда. Расмий классификатор маълумотлари бу ҳулосани тасдиқлайди: унинг «Таълим» бўлимида битта тушунчани ифодаловчи муқобил атамалар ёнма-ён қўлланилмоқда, рубрикаларнинг 59,6 фоизи эса кучини йўқотган бўлса-да, рўйхатда сақланиб турибди.

Нативавий муаммолар — қонуности ҳужжатларининг сон жиҳатдан устунлиги, нормаларнинг такрорланиши, коллизиялар, соҳавий қонун матнининг беқарорлиги ва декодификация мойиллиги — касалликнинг ўзи эмас, балки унинг аломатларидир. Ушбу ажратиш амалий жиҳатдан ҳал қилувчи аҳамиятга эга: қонуности ҳужжатлари сонини маъмурий йўл билан қисқартириш фақат қисқа муддатли самара беради, зеро уларни кўпайтирувчи сабаб — бевосита қўлланиладиган нормаларнинг етишмаслиги ва тизимлаштириш тартибининг белгиланмагани — ўз кучида қолади. Шу каби, етарли тайёргарликсиз қабул қилинган кодекс ҳам матн беқарорлиги муаммосини бартараф этмайди.

Доктринал муаммолар мустақил ўрин эгаллайди, чунки улар массив ҳолатидан эмас, назарий ноаниқликдан озиқланади. Суханов билан Бестаева ўртасидаги баҳсда мазкур тадқиқот учинчи йўналишни илгари суради: кодексни қабул қилиш учун «таълим ҳуқуқи»ни мустақил тармоқ деб тан олиш шарт эмас. Кодификация тармоқ макомидан эмас, балки тартибга солиш предметиининг амалий эҳтиёжидан келиб чиқади — муайян муносабатлар гуруҳини ягона ҳужжатда жамлаш самаралироқ бўлса, кодекс қабул қилиниши мумкин. Доктринал муаммоларнинг иккинчиси — кодекс сифатини баҳолаш мезонлари ишлаб чиқилмагандир. Калифорния тажрибаси бу ўринда жиддий оғохлантириш беради: кодекснинг ўзи автоматик ечим эмас, сифат талаблари жаваб бермаган ҳужжат эса янги муаммолар манбаига айланиши мумкин.

Хорижий амалиёт бу муаммоларнинг универсал хусусиятга эга эканини кўрсатади. Францияда Таълим кодекси устида иш олиб борилган даврда ҳам нормаларнинг тарқоқлиги, атамалар номутаносиблиги ва қонуности ҳужжатларининг устунлиги каби ҳолатлар мавжуд эди. Ечим икки босқичли схема орқали топилган: дастлаб кодекснинг қонунчилик қисми бир йўла қабул қилинган, регламент қисми эса ўн икки йил давомида босқичма-босқич тўлдириб борилган. Бундан келиб чиқадиган ҳулоса шуки, Ўзбекистонда ҳам кодексни яхлит ҳолда бир вақтда жорий этишга уриниш оқилона эмас: аввал қонун даражасидаги нормалар қабул қилиниб, уларни амалга оширувчи ҳужжатлар кейинги босқичда шакллантирилгани маъқул.

Услубий муаммолар гуруҳи ҳам алоҳида эътиборни талаб қилади. Ҳозирча таълим соҳасида тизимлаштиришнинг ягона методикаси яратилмаган: ҳужжатларни ҳисобга олиш тартиби, коллизияларни аниқлаш усуллари, атамаларни унификациялаш кетма-кетлиги ва якуний натижаларни расмийлаштириш шакли белгиланмаган. Методика бўлмаган шароитда ҳар бир орган ўз ёндашувидан фойдаланади, олинган натижаларни эса ўзаро қиёслаш имкони бўлмайди. Муаммонинг қўламини миқдорий жиҳатдан ҳам баҳолаш мумкин: ҳуқуқни қўлловчи бир масала юзасидан тўлиқ тасаввурга эга бўлиши учун ўртача учтадан бештагача ҳужжатни солиштиришга мажбур бўлса, таълим ташкилоти раҳбари ёки педагог учун бундай ишни мустақил бажариш амалда имконсиз. Айнан шу ҳолат нормаларнинг қоғозда қолиб кетишига олиб келувчи асосий сабаблардан бири ҳисобланади.

Ниҳоят, муаммоларнинг ташқи ўлчови — уларнинг қўшни соҳалар билан кесишуви ҳам назардан четда қолмаслиги керак. Таълимга оид нормаларнинг бир қисми

меҳнат, бюджет, маъмурий ва фуқаролик қонунчилиги билан туташади. Соҳавий кодификация бу туташув нуқталарини бартараф этмайди, аксинча, уларни аниқ чегаралашни талаб қилади. Мазкур талаб бажарилмаса, кодекс кучга киргач, коллизияларнинг янги қатлами пайдо бўлиши табиий.

Ўтказилган таҳлил натижасида қуйидаги таклифлар илгари сурилади:

1. «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонун «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш» деб номланувчи мустақил боб билан тўлдирилиб, унда тизимлаштириш тушунчаси, шакллари, уни амалга оширувчи субъектлар доираси, беш йиллик такрорланиш муддати ҳамда натижаларни расмийлаштириш тартибини мустақамлаш керак;

2. Адлия вазирлиги ҳузурида узлуксиз фаолият юритувчи идоралараро кодификация комиссияси тузилиб, унинг мақоми муддатли ҳужжат билан эмас, балки қонун даражасида белгиланиши лозим;

3. Таълим соҳасида мақсадли «тартибга солиш гильотиnasi» ўтказиш; норматив массивни тўлиқ инвентаризация қилиш, коллизиялар реестрини тузиш ва атамаларни унификациялаш Таълим кодекси лойиҳасини ишлаб чиқишнинг мажбурий дастлабки шарт сифатида эътироф этилса мақсадга мувофиқ бўлади;

4. Кодексни Франция моделига яқин тарзда икки босқичда — аввал қонунчилик қисми, кейин уни амалга оширувчи ҳужжатлар блоки шаклида қабул қилиш;

5. Барча чора-тадбирларни уч босқичли дастур асосида тақсимлаш: ҳуқуқий замин яратиш (бир йил), тайёргарлик (икки йил) ва лойиҳалаш (икки йил). Бундай кетма-кетлик «йўл харитаси»да белгиланган 2029 йилги муддатга тўлиқ мувофиқ келади;

6. Тизимлаштириш самарасини бешта ўлчанадиган кўрсаткич — қонун ва қонуности ҳужжатлари нисбатининг ўзгариши, соҳавий массив ҳажмининг динамикаси, бартараф этилган коллизиялар сони, бир тушунчани ифодаловчи муқобил атамалар сони ҳамда соҳавий қонунга йил давомида киритилган ўзгаришлар сони орқали баҳолаш.

Ҳулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, таълим тўғрисидаги қонунчиликнинг ҳозирги манзараси тасодифий камчиликлар тўплами эмас, балки тизимлаштириш институтининг ҳуқуқий асоси белгиланмагандан келиб чиқувчи изчил оқибатлар занжиридир. Бинобарин, кодификацияга киришишдан аввал илдиз муаммоларни ҳал этиш — тизимлаштириш тартибини қонун даражасида мустақамлаш ва доимий кодификация органини ташкил этиш талаб қилинади. Акс ҳолда, Таълим кодекси тозаланмаган норматив қатлам устига қурилиб, ундан кутилган натижага эришилмайди.

Шохрухбек ЗОКИРОВ,

Сарбон университети Ҳуқуқий фанлар кафедраси ўқитувчиси, мустақил тадқиқотчи.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 20 апрелдаги ЎРҚ-682-сон «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/5738966>.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрдаги ЎРҚ-637-сон «Таълим тўғрисида»ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/-5013007>.
3. Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 1 февралдаги ЎРҚ-901-сон «Педагогининг мақоми тўғрисида»ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/-6786401>.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 30 апрелдаги ПФ-6218-сон «Миллий қонунчилик базасини комплекс тизимлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/-5400414>.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 25 ноябрдаги ПФ-231-сон «Қонунчиликдаги ҳуқуқий бузилишларни бартараф этиш ва тартибга солиш юқини камайтириш тўғрисида»ги Фармони // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/7856625>.
6. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси Кенгашининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг 2025 йил 4 мартдаги 595-V/КҚ-105-V-сон «2025–2029 йилларга мўлжалланган қонун ижодкорлиги дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги қўшма қарори. Илова, 34-позиция // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/7519084>.
7. Қонунчилик тармоқларининг умумҳуқуқий классификатори. «Таълим. Фан. Маданият» тармоғи. «Таълим» бўлими (13.01) // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://www.lex.uz/uz/classifiers/7300>.
8. Ўзбекистон Республикаси Коррупцияга қарши курашиш агентлиги. Коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашиш соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш // Агентлиكنинг расмий ахборот материали.

ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИНГАН ШАХСЛАР УСТИДАН МАЪМУРИЙ НАЗОРАТНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

Жазодан озод қилинган шахслар томонидан тақроран жиноят содир этилишининг олдини олишда маъмурий назорат муҳим профилактик механизм ҳисобланади. Мазкур институт назорат остидаги шахсларга нисбатан ҳуқуқий чекловларни қўллаш билан бирга, уларнинг ижтимоий мослашувини таъминлаш ва қонунга итоаткор хулқ-атворини шакллантиришга хизмат қилади. Шу боис маъмурий назорат чораларини шахснинг тақроран жиноят содир этиш хавфи даражасидан келиб чиқиб индивидуаллаштириш ва табақалаштиришнинг ҳуқуқий механизмларини такомиллаштириш долзарб аҳамият касб этади.

Жазодан озод қилинган шахсларнинг ижтимоий мослашувини таъминлаш ва профилактика чора-тадбирларини ташкил этиш фақат пробация институти билан чекланмайди. Негаки, айрим тоифадаги шахсларнинг тақроран жиноят содир этиш хавфи юқорилиги уларга нисбатан давлат томонидан қўшимча ҳуқуқий таъсир чораларини қўллашни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикасининг “Жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган айрим тоифадаги шахслар устидан маъмурий назорат тўғрисида”ги Қонуни¹ жазодан озод қилинган шахслар томонидан тақроран жиноят содир этилишининг олдини олишга қаратилган махсус ҳуқуқий институт сифатида муҳим аҳамият касб этади. Ушбу Қонун пробация тизими билан узвий боғлиқ бўлиб, ижтимоий реабилитация чоралари етарли бўлмаган ёки юқори криминоген хавф сақланиб қолаётган шахсларга нисбатан индивидуал профилактик таъсир чораларини амалга оширишнинг ҳуқуқий асосларини белгилайди.

Қонуннинг 2-моддасида маъмурий назоратнинг асосий вазифаси жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган айрим тоифадаги шахслар томонидан ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш мақсадига уларга яқка тартибда профилактик таъсир кўрсатишдан иборат эканлиги белгиланган. Мазкур норма маъмурий назоратнинг моҳияти жазолаш эмас, балки профилактика эканлигини ифодалайди². Шу билан бирга, Қонуннинг 4-моддасида қонунийлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, чекловларнинг дифференциаллаштирилганлиги ва индивидуаллаштирилганлиги ҳамда қонунга итоаткор хулқ-атвори рағбатлантириш каби принципларнинг мустаҳкамланганлиги мазкур институтнинг замонавий профилактика концепцияларига мослигини кўрсатади.

Айниқса, Қонуннинг 7-моддасида назарда тутилган маъмурий чекловлар ҳар бир назорат остидаги шахснинг турмуш тарзи, оилавий аҳволи ва шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда индивидуал тарзда белгиланиши мумкинлиги, 12-моддада эса ички ишлар органлари томонидан назорат остидаги шахснинг ижтимоий реабилитацияси ва ижтимоий мослашувига кўмаклашиш, у билан яқка тартибда профилактика ишларини амалга ошириш вазифалари белгиланганлиги диққатга сазовор³. Демак, миллий қонунчиликда маъмурий назорат институти фақат чекловлар тизими сифатида эмас, балки назорат, ижтимоий мослаштириш ва профилактик таъсир чораларини ўзаро уйғунлаштирувчи комплекс ҳуқуқий механизм сифатида шакллантирилган.

Шу билан бирга, ўтказилган ҳуқуқий таҳлиллар мазкур ҳужжатда айрим такомиллаштиришни талаб этувчи жиҳатлар мавжудлигини ҳам кўрсатди. Хусусан, маъмурий назорат ўрнатиш асослари ва маъмурий чекловлар етарлича аниқ тартибга солинган бўлса-да, назорат остидаги шахснинг “тақроран жиноят содир этиш хавфини баҳолаш”, ушбу хавф даражасига қараб маъмурий чекловлар ва профилактика чораларини табақалаштириш, хавф даражаси ўзгарган ҳолларда профилактика режими қайта кўриб чиқиш тартиби норматив даражада назарда тутилмаган. Натижада, амалиётда турли даражадаги криминоген хавфга эга бўлган шахсларга нисбатан ўхшаш профилактика чоралари қўлланилиши эҳтимоли сақланиб қолмоқда.

Шу нуқтаи назардан, “Жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган айрим тоифадаги шахслар устидан маъмурий назорат тўғрисида”ги Қонуннинг 7 ва 12-моддаларини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ. Хусусан, унинг 7-моддасида маъмурий чекловларни белгилашда ҳисобга олинадиган мезонлар қаторига назорат остидаги шахснинг тақроран жиноят содир этиш хавфи даражасини киритиш, 12-моддани эса ички ишлар органларининг воқолатларини белгилашга оид норма сифатида назорат остидаги шахснинг рецидив хавфини илмий асосланган баҳолаш методикаси асосида аниқлаш ҳамда баҳолаш натижаларига кўра профилактика чора-тадбирлари ва маъмурий назоратнинг интенсивлигини индивидуаллаштириш ҳақидаги янги хатбоши билан тўлдириш лозим. Бунда баҳолаш натижаларига кўра шахсларни паст, ўрта ва юқори рецидив хавфи тоифаларига ажратиш ҳамда ҳар бир тоифа учун профилактика тадбирлари ва маъмурий чекловларнинг ҳажми ҳамда интенсивлигини дифференциация қилиш ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланиши мақсадга мувофиқ.

Назаримизда, мазкур ўзгартиш маъмурий назорат институти фақат чекловларни қўллаш механизми сифатида эмас, балки рецидив хавфини бошқаришга қаратилган замонавий профилактика институти сифатида ривожлантириш имконини беради. Бу эса пробация хизмати, ички ишлар органлари ҳамда ҳуқуқбузарликлар профилактикасини амалга оширувчи бошқа субъектлар фаолиятининг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш билан бирга, жазодан озод қилинган шахслар томонидан тақроран жиноят содир этилишининг олдини олиш самарадорлигини янада оширишга хизмат қилади.

Маъмурий назорат самарадорлигини ошириш учун назорат остидаги шахснинг тақроран жиноят содир этиш хавфини илмий асосда баҳолаш, унинг натижаларига кўра шахсларни хавф даражалари бўйича табақалаштириш ҳамда маъмурий чекловлар ва профилактика чораларини индивидуал белгилаш мақсадга мувофиқ. Бундай ёндашув маъмурий назоратни фақат чекловчи механизмдан тақроран жиноят содир этиш хавфини бошқариш, ижтимоий мослаштириш ва индивидуал профилактик таъсирни уйғунлаштирувчи замонавий ҳуқуқий институтга айлантиришга хизмат қилади.

Ойбек ЮСУПОВ,

Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси
мустақил изланувчиси.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 апрелдаги ЎРҚ-532-сон «Жазони ижро этиш муассасаларидан озод қилинган айрим тоифадаги шахслар устидан маъмурий назорат тўғрисида»ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. URL: <https://lex.uz/docs/4266602> (https://lex.uz/docs/4266602?utm_source=chatgpt.com).
2. Ахмедов Ҳ, Жазони ижро этиш муассасаларидан бўшатиладиган айрим тоифадаги шахслар устидан ўрнатиладиган маъмурий назоратнинг ҳуқуқий асослари таҳлили // Жамият ва инновациялар. — 2021. — Т. 2, № 10/5. — Б. 529–534. URL: <https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/1411> (https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/1411?utm_source=chatgpt.com).
3. Шодиев А. А., Қурбонбоев Х. Профилактика инспекторининг маъмурий назоратдаги шахслар билан ишлашда тезкор-қидирув хизмати билан ҳамкорлигини таъминлаш механизми // Central Asian Journal of Academic Research. — 2025. — Vol. 3, No. 11. — Б. 99–103. URL: <https://www.in-academy.uz/index.php/CAJAR/article/view/47138> (https://www.in-academy.uz/index.php/CAJAR/article/view/47138?utm_source=chatgpt.com).

THE ROLE OF FARMS AS ENTITIES OF ENTREPRENEURSHIP IN AGRICULTURE

ANNOTATION: *the article analyzes and examines the role of farms as entities of entrepreneurship in the agriculture of Uzbekistan, based on its regulation by the Civil Code of the Republic of Uzbekistan and the Law "On Farm". Furthermore, the views and opinions of local and foreign scholars regarding the topic are comprehensively analyzed.*

Keywords: *farm, economy, farms, entrepreneurship, entrepreneurial activity, business entities, sectoral legislation.*

From the very first days of our independence, serious attention has been paid to the agricultural sector in our republic, and gradual reforms have been implemented. As a result, farms have been recognized as one of the main entrepreneurial entities producing agricultural products. Indeed, in the conditions of market relations, "...the role of entrepreneurial entities is of paramount importance"[1]. Moreover, "only through developing entrepreneurship, providing support and incentive to the sector, and creating necessary opportunities, benefits, and preferences, can we ensure the future of our economy"[2].

In literature, various explanations, definitions, and opinions regarding the concepts of "entrepreneur" and "entrepreneurial activity" have been expressed by local and foreign legal scholars and economists.

In particular, H. Rakhmonkulov emphasizes that "...entrepreneurship consists of each individual acting in property relations at their own risk and on their own behalf for the purpose of making a profit"[3]. According to O. Okyulov, "entrepreneurial activity is an initiative-based activity of any property owner, in which the individual carries out their desires and actions independently within a self-established procedure"[4]. A. Busygin defines entrepreneurship as "a special type of economic activity aimed at making a profit"[5]. In these opinions, the authors express the concepts of an entrepreneur and entrepreneurial activity, highlighting that it is an independent activity, its purpose is directed towards making a profit, and that it is based on risk and initiative, where the person determines their own will within the framework of the law, bears liability with their property, and strives for innovation.

As is well known, the legislator in our republic has developed legal frameworks for both legal entities and individuals to engage in entrepreneurial activity through the utilization of private property. Consequently, "...broad conditions have been created for citizens and legal entities to freely engage in entrepreneurship on the basis of various forms of property"[6].

It is worth noting that the initial definition of entrepreneurial activity in our republic was provided in Article 3 of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Guarantees of the Freedom of Entrepreneurial Activity": "entrepreneurial activity (entrepreneurship) is an initiative-based activity aimed at generating income (profit), carried out by entities of entrepreneurial activity in accordance with the legislation, at their own risk and under their own property liability"[7].

Thus, this norm can be analyzed as follows: according to the statutory definition of entrepreneurial activity, individuals and legal entities in our country, while freely and voluntarily engaging in entrepreneurial activity under market conditions, conduct an initiative-based activity aimed at generating income (profit) by utilizing their own property on a risk-taking basis.

In our view, the transformation of farms into the main producers of agricultural products and the primary productive force in the sector within our republic has created the necessary conditions for the emergence of farmers as a modern, new form (type) of entrepreneurial entities that contribute to the future economic development of our country. As a result, farms have become one of the key entities in developing the national economy. Furthermore, the ultimate goal of the reforms aimed at developing the agrarian sector is to strengthen the status of farms as entrepreneurial entities in the economic development of our country.

The new edition of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Farm"[8] was adopted on August 26, 2004, and serves as the primary legal source for the activities of our entrepreneur-farmers. This law consists of norms concerning general provisions, the establishment of a farm, the allocation of land plots for farming, land use and water consumption, the rights, obligations, and property of a farm, as well as the organization of a farm's activities. Article 16 of the Law is entitled "Rights of a Farm", which stipulates that it may "apply to court to protect its rights and legitimate interests." It should be emphasized that, in accordance with the legislation in our republic, the role of courts in protecting the rights and legitimate interests of entrepreneurial entities has been further enhanced, and confidence in the judiciary is steadily growing. It is of significant importance that the first part of Article 29 of the Law "On Farm" explicitly states: "the state guarantees compliance with the rights and protection of the legitimate interests of farms."

Indeed, the Law "On Farm" is considered the primary legal document for the activities of farms in the agricultural sector. Article 4 of this Law is entitled "Head of a Farm", and its first part stipulates that "the head of a farm is the farmer who is the founder of this farm. A citizen of the Republic of Uzbekistan who has reached the age of eighteen and possesses appropriate qualifications or work experience in agriculture can be a farmer"[9].

Therefore, a comprehensive analysis and study of the first part of Article 4 of the Law “On Farm” is highly expedient. So, who exactly is a farmer? Who can become a farmer? We all understand that a true farmer must be an individual capable of managing roles such as an organizer, peasant, agronomist, irrigator, livestock breeder, machine operator, and accountant. However, this understanding alone is currently insufficient. A farmer must be well-versed in modern digital technologies, which opens up broad opportunities, and must also possess legal knowledge. This includes formalized execution of business contracts and employment contracts with hired personnel in accordance with labor legislation, alongside having specific skills in the field of agriculture.

In our view, in the future, the farmers of our republic will gain a deeper understanding of the fundamental essence of the reforms being implemented in the agricultural sector. Alongside producing agricultural products in the field, they will expand their income opportunities through securing population employment, ensuring food security, as well as processing, packaging, and exporting products via digital technologies.

The farm has been recognized as the primary subject of production in the agricultural sector of the Republic of Uzbekistan, and this status is reinforced by the provision in Article 3 of the Law “On Farm”: “A farm is an entrepreneurial entity engaged in the production of agricultural products using leased land plots, as well as other types of activities not prohibited by legislation. The farm is the primary subject of agricultural production in the Republic of Uzbekistan”[10].

Thus, farms are considered entrepreneurial entities in agriculture, primarily engaged in producing and processing agricultural products, selling finished goods, and utilizing the profits to purchase machinery and equipment for the farm, as well as to construct new production facilities.

In our view, regarding the activities of farms in our republic merely as entrepreneurial entities engaged in producing agricultural products and any other activity not prohibited by legislation, and viewing them solely as capturing significant importance in the economic development of the country, would be considered a one-sided and narrow approach. For today, farming and entrepreneurial activities are considered inseparable sectors and play an important role in the economic development of the country. Farms are entrepreneurial entities in our republic that have their own place in the development of the country's economy, based on sole leadership and operating on equal terms with other entrepreneurial entities of the private enterprise type.

Furthermore, the Law “On Farm” establishes that farms enjoy equal rights just like other business entities, ensuring that they exercise the rights and fulfill the obligations stipulated by legislation within the scope of their responsibility, and reinforces the long-term leasehold rights of farms. O. Okyulov emphasizes that “today, the necessary conditions and legal frameworks exist for the

class of entrepreneurs and property owners to increase their activity in the political system and civil society of our country”[11]. However, farmers face a number of problems in ensuring the free activity of entrepreneurial entities in the agricultural sector. In particular, illegal interference in their activities, obstacles to the free export or barter of their own produce, and numerous barriers within their servicing banks are frequently encountered. Yet, Article 20 of the Law “On Farm”[12] clearly stipulates that “a farm has the right to open accounts in a banking institution to conduct cash circulation and store funds, and to freely dispose of these funds.”

Research indicates that for the further sustainable development of entrepreneurial relations in the republic, it is necessary to prevent and eliminate various unlawful actions that hinder their activities, to legally guarantee the property rights and legitimate interests of farms, and to take practical measures.

S. Ruziev's research notes that “during the monitoring activities carried out regarding the protection of the rights of dekhkan and farm enterprises, more than 30,000 oversight documents were applied, 2,368 applications worth 50.3 billion soums were filed in courts in their interests, the voluntary compensation of 2.8 billion soums of inflicted damage was ensured, and as a result of the measures taken, the violated rights of 7,360 individuals, including 4,319 entrepreneurial entities, were restored”[13].

In this sense, in implementing democratic market reforms in the country, it is of paramount importance to restrict unlawful interference in the activities of farms, further improve the legal protection system, and provide civil-legal guarantees for their property rights. The Civil Code of the Republic of Uzbekistan establishes the principles of unimpeded exercise of civil rights and that “goods, services, and financial funds shall move freely throughout the entire territory of the Republic of Uzbekistan”[14]. Indeed, this principle in the Civil Code prevents inequality among all entrepreneurial entities in our country and occupies a leading position in eliminating interference and disproportions in their activities. However, the reforms implemented in the sector in recent years are not proving sufficient. The reason is that the importance and necessity of unifying the regulatory legal framework related to the field of entrepreneurship is arising. Consequently, by reviewing the legislation related to each sector of entrepreneurship, it was aimed to develop and introduce the legislative foundations of entrepreneurial relations. Furthermore, the Head of our State, Sh. Mirziyoyev, in his Address to the Oliy Majlis on December 29, 2020, emphasized that “nearly 5,000 regulatory legal acts related to entrepreneurial activity will be reviewed, their number will be reduced, and the Entrepreneurship Code will be developed”[15]. According to Sh. Ruzinazarov, “the subject of legal regulation of this draft code is the interaction between the entrepreneurial entity and the state, including the social relations that arise in connection with the state regulation and support

of entrepreneurship"[16]. M. Abdusalomov, in his time, stated that "the adoption of the 'Entrepreneurship Code' would serve as an important legal basis for the legal regulation of entrepreneurial activity in our country"[17].

In our view, just as each period has its own complexity for entities engaged in entrepreneurial activity under market economy conditions, the legal sources regulating the activity of farms also require change and improvement based on market conditions.

Article 7 of the Law "On Farm" establishes the matter of state registration of a farm, and according to its first part, a farm is considered established from the moment of its state registration in accordance with the established procedure. After being registered by the authorized body, a farm acquires the status of a legal entity and has the right to open settlement accounts and other types of accounts in banking institutions, as well as to have a seal bearing its name. It is understood from this norm that, like other types of legal entities, a farm acquires its legal status and is considered established upon state registration, and from that moment on, it possesses other legal capacities. This procedure is also characteristic of farms[18].

A farm is also considered an entity of entrepreneurial activity established with the aim of making a profit, and it is a legal entity with a distinct legal status. The property rights, obligations, reorganization procedure, and liquidation of a farm are regulated by the general norms of the Civil Code. The Civil Code of the Republic of Uzbekistan is indeed the primary universal law regulating legal entities and their types in civil legislation, which requires no proof. In the current Civil Code, a separate, special article is not allocated to farms as legal entities; therefore, its legal capacity is regulated by the Law "On Farm"[19].

Supporting and summarizing the above views, the following proposal can be put forward. We propose to include "Farm" as a distinct organizational-legal form of a commercial organization in Paragraph 2, Chapter 4 of the Civil Code, entitled "Legal Entities." Consequently, acknowledging the farm as a legal entity directly within the Civil Code will further strengthen its legal status and create wide opportunities for it as a commercial legal entity. In the conducted survey, 80 percent of the participating respondents supported this proposal, while 20 percent of the respondents expressed a different opinion.

In turn, it is proposed to formulate Article 3 of the Law "On Farm" in the following edition: "A farm is a multi-profile entrepreneurial entity operating in the agricultural sector, which is a commercial organization with the status of a legal entity, possessing the right to cultivate agricultural, livestock, and crop products, process raw materials, and sell them on a land plot leased for a long term or acquired for lifetime possession with the right of inheritance, having its own property, and bearing liability with its own property for the obligations it assumes."

The operation of farms in our country as entities of entrepreneurial activity reflects the relevance of the attention paid to farmers today. A farmer, first and foremost, is an entrepreneur. "For this reason, a farmer, as an entrepreneur, must be an individual who can foresee not only the present day but also tomorrow and the future, adapt quickly to market conjunctures, organize the effective use of modern scientific and technological achievements, and recognize the innovation process as a priority area of their activity"[20].

In conclusion, it should be emphasized that a farmer strives to increase their property and income (profit); furthermore, while improving the living conditions of their family, they actively participate in fulfilling a number of tasks set by the state and society. The proper utilization of and compliance with the rights and legitimate interests established in regulatory legal acts by farms in our country, along with the expansion of their activities, will play a major role in the future development of the national economy. Therefore, based on the above, it can be stated that the role of farms in the agricultural sector is invaluable.

Khusniddin DAMINOV,

acting Associate Professor at the Department of Civil Law,

Tashkent State University of Law (TSUL),

Doctor of Philosophy in Law (PhD).

References:

1. Berdiyarov R.T. Civil-legal protection of entrepreneurial entities from unlawful actions of tax authorities: Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Legal Sciences. – Tashkent: 2021. – p. 5.
2. Odinaev A.S. Regulation of applying liquidated damages (forfeiture) in the field of the law of obligations: Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in Legal Sciences. – Tashkent: 2020. – p. 5.
3. Rakhmonkulov H. General description and commentaries on the first part of the Civil Code of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1997. – p. 120.
4. Okyulov O. Concept and main characteristics of entrepreneurial activity // Khozyaystvo i pravo (Economy and Law). 2005. No. 5. – pp. 74-75.
5. Fundamentals of Business / Edited by Yu. B. Rubin. Textbook. 6th ed. – Moscow: Market DS Corporation, 2005. – p. 47.
6. Rakhmonkulov H. Objects of Civil Law. Study guide. – Tashkent: Tashkent State Juridical Institute, 2009. – p. 7.
7. // Bulletin of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan, 2000, No. 5-6, Article 140.
8. // Collection of Legislative Acts of the Republic of Uzbekistan, 2004, No. 40-41, Article 433.
9. Okyulov O. Legal problems of increasing the activity of entrepreneurs in civil society // Problems of protecting entrepreneurial entities: Materials of the scientific-practical conference. – Tashkent: TSIL, 2003. – p. 44.
10. Ruziev S. The future of agriculture and ensuring food security is an important factor of prosperity // Huquq va burch (Law and Duty). 2019. – No. 1. – p. 11.
11. // Civil Code of the Republic of Uzbekistan (with amendments and additions up to December 10, 2022). – Tashkent: "Yuridik adabiyotlar publish", 2022. – p. 5.
12. Address of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to the Oliy Majlis <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.
13. Ruzinazarov Sh. The role and place of the new Entrepreneurship Code, based on the legislative initiative of the President of the Republic of Uzbekistan, in the national legal system. – Tashkent: TSUL, YURISPRUDENSIYA 2021/1. – pp. 92-93.
14. Abdusalomov M. Civil-legal methods and problems of protecting the rights and interests of entrepreneurs: Dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences. – Tashkent: 2003. – p. 24.
15. Imomov N. Problems of establishment and determination of the legal status of farms // Problems of improving the legal foundations of farms: Collection of materials of the round table. – Tashkent: TSUL, 2016. – p. 39.
16. Okyulov O., Okyulov Kh. The image of a modern farmer and issues of forming a modern corps of farmers // Problems of improving the legal foundations of farms: Collection of materials of the round table. – Tashkent: TSUL, 2016. – p. 11.

LEGAL SIGNIFICANCE AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE ELECTRONIC COURT SYSTEM IN INSOLVENCY PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF DIGITALISATION

In a market economy, the effective operation of business entities, the maintenance of financial stability, and the protection of the rights and legitimate interests of participants in credit relations constitute core responsibilities of the state. The institution of insolvency is integral to the discharge of those responsibilities. It provides a legal framework for assessing a debtor's financial position, determining whether solvency can be restored and, where rehabilitation is no longer feasible, restructuring or terminating economic activity in accordance with the procedure prescribed by law.

The function of insolvency law extends beyond the equitable settlement of a debtor's outstanding obligations. It is also designed to maximise the satisfaction of creditors' claims, preserve a proportionate balance among participants in economic relations, and sustain confidence in the market environment. Insolvency procedures therefore contribute to the efficient allocation of economic resources by facilitating the rehabilitation of viable debtors while enabling the orderly exit of economically non-viable entities.

In Uzbekistan, insolvency proceedings constitute a distinct category of cases within economic adjudication. The Economic Procedure Code places insolvency matters within the jurisdiction of the economic courts and requires them to be examined under the general procedural rules of the Code, subject to the specific features established by insolvency legislation.¹ The judicial assessment of the debtor's financial condition, verification of creditors' claims, and application of rehabilitation or liquidation procedures are consequently central to the effective protection of the rights and legitimate interests of participants in economic relations.

The principal statutory instrument is the Law of the Republic of Uzbekistan No. LRU-763 of 12 April 2022, 'On insolvency'.² The Law regulates, inter alia, the grounds and procedure for initiating insolvency proceedings, the restoration of solvency, satisfaction of creditors' claims, liquidation procedures, insolvency of natural persons and individual entrepreneurs, and the legal status and activities of court-appointed insolvency administrators.

From an economic perspective, a coherent and effective insolvency regime strengthens market discipline and fair competition, enhances creditor and investor confidence, and supports the sustainable development of the national economy.

Accordingly, insolvency law should be understood not merely as a mechanism for resolving individual debt distress, but also as an institutional instrument for safeguarding legal certainty, commercial confidence, and economic stability.

Insolvency proceedings are inherently document-intensive and may involve numerous creditors, complex financial records, public and private registries, expert evidence, and extensive procedural notifications. Digital technologies can reduce transaction costs, streamline electronic case management, improve access to case information, and establish a more coherent information environment for all participants in the proceedings.

The COVID-19 pandemic accelerated the global adoption of remote judicial technologies and demonstrated the practical importance of electronic filing, videoconferencing, and remote access to court services. In insolvency proceedings, digital tools can automate routine procedural operations, expedite information exchange, and assist judges and court personnel in managing substantial volumes of data. Their deployment must, however, remain fully subordinate to judicial independence, due process, equality of arms, and the right to an effective judicial remedy.

Uzbekistan has pursued a sustained programme of reform in this sphere. The digitalisation of court administration, electronic document exchange, remote participation in hearings, and inter-agency data exchange have become significant components of judicial policy. Collectively, these reforms provide the institutional foundation for a gradual transition from discrete electronic services to an integrated model of digital justice.

For the purposes of this article, a digital court system may be defined as an integrated legal and technological environment in which procedural acts, case management, communications, access to information, and supporting analytical functions are performed predominantly through interoperable digital tools. An electronic court (e-court) is therefore best understood as one component of the broader digital-court architecture rather than as a complete synonym for it.

An important early legal foundation for these reforms was Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. DP-4947 of 7 February 2017, 'On the strategy of actions for the further development of the Republic of Uzbekistan'.³ The second priority area of the Strategy of Actions focused on ensuring the rule of law and further reforming the judicial and legal system; among the measures envisaged for improving judicial activity was the wider introduction of modern information and communication technologies into the courts.

A more specific stage of digital transformation was established by Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. RP-4818 of 3 September 2020, 'On measures for the digitalization of the activities of the judiciary'.⁴ The Resolution approved the Programme for the Digitalization of the Activities of the Judiciary for 2020–2023 and prescribed measures concerning electronic services, inter-agency information exchange, remote participation in hearings, information and cybersecurity, and the development of integrated judicial information systems.

Under that programme, from 1 January 2021 court hearings in all courts were to be audio-recorded at the request of the parties and with the consent of the presiding judge; from 1 July 2021 cases before appellate and cassation courts were to be allocated automatically among judges; from 1 October 2021 participants were to receive free SMS notifications of the time and place of hearings; from 1 January 2022 judicial decisions were to be made available to the parties online, with paper copies supplied on request; and from 1 January 2023 court files were to be transferred to and received from the State Archives electronically.⁵ These measures created a substantial procedural and technological foundation for the further development of electronic justice.

A further stage of reform was introduced by Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. DP-11 of 16 January 2023, 'On additional measures to further expand access to justice and improve the efficiency of the courts'.⁶ The Decree approved the Short-Term Strategy for Bringing the Judicial System to a Qualitatively New Level for 2023–2026, which expressly provides for the comprehensive digitalisation of court activities, improved inter-agency electronic data exchange, expanded remote participation in hearings, and the introduction of artificial-intelligence technologies as supporting instruments.

A new phase was marked by Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. DP-140 of 21 August 2025, 'On additional measures for increasing the level of access to justice by introducing artificial intelligence technologies in the activities of courts and for improving the material and technical support of the judicial system'.⁷ In furtherance of the 'Digital Uzbekistan – 2030' agenda, the Decree provides for the phased implementation of the 'Digital Court' concept, a gradual transition to fully electronic case management with the objective of moving away from paper-based proceedings, the creation of technical infrastructure for artificial intelligence, and the deployment of AI-enabled judicial services. These innovations must be implemented in a manner that preserves judicial discretion and does not permit automated systems to substitute for adjudication by a judge.

International practice likewise demonstrates the progressive expansion of e-filing, electronic service, digital authentication, remote hearings, and online access to case materials. Although the degree of end-to-end digitalisation varies among jurisdictions, comparative standards indicate that successful digital justice depends not only on technological capacity, but also on procedural safeguards, interoperability, accessibility, cybersecurity, and reliable electronic identification.⁸ These considerations are directly relevant to the further development of insolvency proceedings in Uzbekistan.

The potential contribution of digital-court technologies to insolvency proceedings is particularly apparent in several interrelated areas.

First, applications and supporting documents may be submitted electronically, substantially accelerating their receipt, registration, verification, and analysis. Integrated electronic document management can also improve information exchange among the court, creditors, debtors, insolvency administrators, public authorities, banks, and relevant registries.

Second, videoconferencing technologies enable remote participation where permitted by procedural law. This reduces time and travel costs and can facilitate the participation of creditors, debtors, experts, representatives, and other stakeholders, particularly where parties are located in different regions or jurisdictions.

Third, electronic documents and judicial acts may be authenticated by electronic digital signatures in accordance with legislation. Under the Law of the Republic of Uzbekistan No. LRU-793 of 12 October 2022, 'On the electronic digital signature', an electronic digital signature that satisfies the statutory conditions is legally equivalent to a handwritten signature and serves to verify the signatory and the integrity of the electronic information.⁹ Digital signatures can therefore reinforce the authenticity and integrity of electronic procedural documents, although they do not, in themselves, determine the substantive legality or correctness of a judicial act.

Fourth, artificial intelligence and data-analytics tools may assist in document classification, the detection of duplicate claims, identification of procedural deadlines, retrieval across voluminous case files, and analysis of structured financial information. Their use for forecasting or decision-support purposes requires particular caution: algorithms should be sufficiently transparent and auditable, should be assessed for discriminatory effects, and should operate only as auxiliary instruments subject to meaningful human control.

Against this background, the development of digital-court practices in Uzbekistan should not be regarded merely as a technical modernisation project. It represents the gradual construction of a new legal and institutional model for the administration of justice.

Digital transformation is reshaping not only economic activity but also the organisation of judicial work. Insolvency proceedings are especially amenable to carefully designed digital solutions because they combine complex financial information, multiple participants, time-sensitive asset-preservation measures, and extensive documentary evidence.

At the same time, digitalisation generates legal, organisational, and technical risks that require systematic regulation. The legitimacy and effectiveness of electronic justice ultimately depend on whether technological innovation strengthens, rather than dilutes, procedural guarantees.

First, although the Economic Procedure Code and the legislation governing judicial digitalisation already establish a legal basis for electronic procedural acts, further harmonisation is required in relation to end-to-end digital case files, interoperability between information systems, AI-assisted judicial services, algorithmic transparency, and the evidential treatment of advanced digital materials. Regulation in these areas should be sufficiently precise to ensure legal certainty and consistent judicial practice.

Procedural rules should, in particular, define the legal status of electronic originals and copies, requirements for authentication and preservation of metadata, procedures governing remote access to case files, standards for videoconferencing, and safeguards applicable to automated or AI-assisted functions. Greater normative clarity in these areas would reduce uncertainty while preserving equality of arms and the parties' ability to contest electronic evidence effectively.

Second, technical infrastructure remains indispensable. Limited connectivity, system downtime, inadequate redundancy, or failures in judicial information services may delay proceedings or impair access to justice. Further development should therefore prioritise resilient infrastructure, reliable backup systems, integration of relevant state databases, and secure automated data exchange.

A unified digital environment should be designed around interoperability rather than isolated platforms. Courts, insolvency administrators, enforcement authorities, tax bodies, cadastral and corporate registries, banks, and other legally authorised institutions should be able to exchange information through secure and legally defined channels, subject to appropriate access controls and auditable records.

Third, information security and confidentiality are fundamental. Judicial files may contain personal data, commercial secrets, financial information, and other legally protected material. Unauthorised access, alteration, loss, or manipulation of such data may undermine both individual rights and public confidence in digital justice. The Law of

the Republic of Uzbekistan No. LRU-547 of 2 July 2019, 'On personal data', is therefore directly relevant to the design and operation of digital judicial services.¹⁰

Appropriate safeguards should include strong encryption, reliable electronic identification, multi-factor authentication where proportionate, role-based access controls, tamper-evident audit logs, secure backups, incident-response procedures, and regular cybersecurity testing. A defence-in-depth approach of this kind provides a materially stronger basis for information security than reliance on any single technological measure.

Fourth, disparities in digital literacy among judges, court personnel, insolvency administrators, creditors, debtors, and other participants may create practical barriers to effective access. A system may be technologically sophisticated yet still impede access to justice if it is difficult to understand or use.

The development of digital courts should therefore be accompanied by continuous professional training, user-centred interfaces, clear technical guidance, and accessible support mechanisms. Artificial intelligence and data analytics should be introduced incrementally and subjected to independent evaluation for accuracy, bias, cybersecurity, explainability, and their impact on procedural rights. Responsibility for the final judicial determination must remain with the judge.

In conclusion, the development of electronic and digital court mechanisms in insolvency proceedings constitutes an important dimension of the modernisation of Uzbekistan's judicial system. Properly designed digital tools can improve the organisation of procedural activity, reduce administrative costs, facilitate access to case information, and enhance transparency and efficiency. Their legal value, however, depends on a balanced institutional model in which technological innovation is integrated with procedural guarantees, cybersecurity, data protection, judicial independence, and meaningful human control. On that basis, digitalisation can contribute to a more accessible, predictable, and effective system of insolvency justice.

Rakhmatjon BERDIYAROV,

acting Associate Professor (PhD),

Academy of Justice of the Republic of Uzbekistan.

References:

1. Economic Procedure Code of the Republic of Uzbekistan (approved by the Law of the Republic of Uzbekistan No. LRU-461 of 24 January 2018, 'On the approval of the Economic Procedure Code of the Republic of Uzbekistan'), arts 25, 27 and 210; Law of the Republic of Uzbekistan No. LRU-763 of 12 April 2022, 'On insolvency', art 6. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (Lex.uz): <https://lex.uz/docs/6822006>; <https://lex.uz/docs/6352957>.
2. Law of the Republic of Uzbekistan No. LRU-763 of 12 April 2022, 'On insolvency', as amended. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (Lex.uz): <https://lex.uz/docs/6352957>.
3. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. DP-4947 of 7 February 2017, 'On the strategy of actions for the further development of the Republic of Uzbekistan'. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (Lex.uz): <https://lex.uz/en/docs/3107036>; official English designation and title: Government Portal of the Republic of Uzbekistan: https://gov.uz/en/eco/activity_page/atrof-muhit-va-tibatni-muhofaza-qilish-texnologiyalari-iti.
4. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. RP-4818 of 3 September 2020, 'On measures for the digitalization of the activities of the judiciary'. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (Lex.uz): <https://lex.uz/docs/7666058>.
5. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. RP-4818 of 3 September 2020, para 3 and Annex 1, 'Programme for the Digitalization of the Activities of the Judiciary for 2020–2023'. The Programme prescribed, inter alia, the staged introduction of audio recording of hearings, automatic case allocation in appellate and cassation courts, free SMS notification of hearings, online delivery of judicial decisions, and electronic transfer of court files to the State Archives. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (Lex.uz): <https://lex.uz/docs/7666058>.
6. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. DP-11 of 16 January 2023, 'On additional measures to further expand access to justice and improve the efficiency of the courts', including Annex 1, 'Short-Term Strategy for Bringing the Judicial System to a Qualitatively New Level for 2023–2026'. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (Lex.uz): <https://lex.uz/docs/6999876>.
7. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. DP-140 of 21 August 2025, 'On additional measures for increasing the level of access to justice by introducing artificial intelligence technologies in the activities of courts and for improving the material and technical support of the judicial system'. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (Lex.uz): <https://lex.uz/docs/7703376>.
8. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), Guidelines on Electronic Court Filing (e-filing) and Digitalisation of Courts, CEPEJ(2021)15, adopted at the 37th plenary meeting of the CEPEJ, Strasbourg, 8–9 December 2021. Council of Europe: <https://rm.coe.int/cepej-2021-15-en-e-filing-guidelines-digitalisation-courts/1680a4cf87>.
9. Law of the Republic of Uzbekistan No. LRU-793 of 12 October 2022, 'On the electronic digital signature', art 4, as amended. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (Lex.uz): <https://lex.uz/docs/6907238>.
10. Law of the Republic of Uzbekistan No. LRU-547 of 2 July 2019, 'On personal data', as amended. National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan (Lex.uz): <https://lex.uz/docs/4831939>.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН СУДИ

*Мустақиллик берди имкон,
Юртим чирой очди чунон.
Ҳар бир соҳа ривож топди,
Қадр топди аҳли инсон.*

*Эркин, озод жамиятда,
Эрка йўлдош ҳамма бу кун.
Дуодадир кексаю ёш,
Доруломон кунлар учун.*

*Бўй кўрсатди бунда судлар,
Адолатдан қуриб кўргон.
Ҳақ талаблар етиб ҳаққа,
Мушкуллари бўлди осон.*

*"Куч – адолатда!" деган,
Соҳибқирон сўзи ёдда.
Ҳақиқатдан сўйлар бугун,
Ҳар бир қонун, ҳар бир модда.*

*Инсон қадри улуғланди,
Бошимиз ҳар дам сояда.
Судга келган ҳар бир одам,
Эрки, шаъни ҳимояда.*

*Даргоҳига қадам босар,
Умид билан келган инсон.
Аҳли халққа одил қараб,
Рози қилар ушбу макон.*

*Одил судлов сўзин айтар,
Шаҳди жўшқин, ўктам ҳамон.
Фуқарони тинглар мудом,
Лафзи ҳалол қози замон.*

*Қадримиз бўй чўзди кўкка,
Шоддир устозларнинг руҳи
Юртимизнинг фахри бўлгай,
Янги Ўзбекистон суди!*

Фарҳод ТИЛАВОВ,

Қашқадарё вилоят суди матбуот котиби.

